

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

अथ द्वितीयकाण्डस्थपथमपाठकारण्य षष्ठमपाठकर्मवेदा-

दशानुवाकान्तश्चतुर्थो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतेः संशोधितम् ।

तथ

रावबहादुर इत्युपपदधारिभिः

गंगाधर बापूराव कार्डे जे. पी.

इत्येतेः

पुण्याकल्पनने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे'

इत्यभिधेयमहामानप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आवसाशरेर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

प्रोत्तिवाहनशकाब्दाः १८६८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४५ ।

द्वितीयेष्वधुनापृथिः ।

(यस्य सर्वेऽधिकं सा रावबासनानुसारेण स्थानवीज्याः) ।

पूर्वम् अपकल्पम् (वि० २) ।

CENTRAL ARCHIVES, NIGAN
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. ~~1874~~ 1896

Date 25.8.54

Call No. SA 2v22 / ~~1896~~ Tai / Aq a

अथ सभाष्यकृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां

द्वितीयं काण्डम् ।

(तत्र प्रथमपपादके पथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमेहभरम् ॥ १ ॥

व्याख्यातं प्रथमं काण्डं मूलप्रकृतिबोधकम् ।

षिकृतेर्बोधकं काण्डं द्वितीयं व्याकरोम्यथ ॥ २ ॥

वेदैकमेयता धर्मब्रह्मणोर्वेदमानता ।

अपौरुषेयता वेदे मन्त्रब्राह्मणरूपिणि ॥ ३ ॥

समाख्यया याज्ञिकानां मन्त्रत्वमवसीयते ।

ऋचः पादधुता मन्त्रा यजुः पश्चिष्टपादकम् ॥ ४ ॥

साम गीत्यात्मका मन्त्राः प्रयोगे स्वार्थबोधकाः ।

लोके षट्पदार्थो यो वेदे तावेव गौचरौ ॥ ५ ॥

मानं व्याकरणं तत्तदर्थोर्लोकवद्भवेत् ।

अनाध्यायेऽपि मन्त्रोक्तिः प्रयोगे कर्मणां भवेत् ॥ ६ ॥

नात्रापि ब्राह्मणस्थस्य मन्त्रान्ते कर्मणः कृतिः ।

अर्थैकत्वेन वाक्यैक्यं तेन स्याद्यजुरन्तधीः ॥ ७ ॥

संनिधावनुषङ्गः स्यादर्थोऽहतिरसंनिधौ ।

मन्त्रादन्वद्ब्राह्मणं स्याद्विधिवादद्वयात्मकम् ॥ ८ ॥

सममिव्याहते(त)धर्मे(र्म)शक्तिको बोधको विधिः ।

अपवीतादिवलोके सपूर्वार्थो विधीयते ॥ ९ ॥

हिराब्दादित्यागतो वै विधिस्तु(स्तु)परिधारणे ।

न विधिर्मन्त्राख्यते याभिर्यजत ईत्यतः ॥ १० ॥

वायुर्वा इति वादोऽयं मानं धर्मं विधीयतः ।

ऊर्जोऽवरुद्ध्या इत्येषा स्तुतिः स्यान्न फले विधिः ॥ ११ ॥

१ क. घ. च. 'तीर्थं म' । २ च. 'दकाः । सा' । ३ ख. च. 'स्वतो या' । ४ क.

च. ऊ. च. इत्यतः । ५ ख. च. विधीयते ।

तेन सन्नमिति प्रोक्ता स्तुतिर्न त्वत्र हेतुगीः ।

सर्वसाधारणा सत्ताः पूर्वकाण्डे विचारिताः ॥ १२ ॥

इष्टिसोमपशुष्वेव विकृतिष्वपि कासुचित् ।

तत्तद्वाक्यान्मुदाहर्य बहवोऽर्था विचारिताः ॥ १२ ॥

आद्यकाण्डस्य भाष्येण व्युत्पन्नः पुरुषोऽस्मिन्ने ।

अनायासेन वेदेऽस्मिन्नर्थे बोद्धुमतिप्रभुः ॥ १३ ॥

तत्र वेदस्य पूर्वकाण्डे प्रतिपाद्यं कर्म द्विविधं—प्रकृतिर्विकृतिश्चेति । प्रकृष्टस-
र्वाङ्गोपदेशो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । विशेषमात्रोपदेशो यत्र क्रियतेऽवशिष्टं
तु प्रकृतेरतिविश्यते सा विकृतिः । यथा शाब्दिको वेदशब्द एव सर्वो प्रकि-
र्यामुपदिश्य घटपटादिशब्देषु तामतिदिशन्ति विशेषमेव सर्वादिषूपदिशन्ति
तद्वत् । तत्र प्रकृतिर्द्विविधा—मूलप्रकृतिरवान्तरप्रकृतिश्चेति । अग्निहोत्रमिष्टिः
सोमश्चेति तिस्रो मूलप्रकृतयः । तासु कस्याप्यङ्गस्यान्यतोऽतिविष्टस्याभावात् ।
अग्न्याधानेष्टकोपधानयोरन्यतोऽतिवेशो नास्तीति चेत्तर्हि तादृशं सर्वमग्निहो-
त्रादिभिरुपलक्षणीयम् । अथवा वृत्तिसंस्कारमात्रया कर्मत्वानादरेण मूल-
प्रकृतिष्वनुपस्थातः । अग्निहोत्रं नाम प्रतिदिनं सायं प्रातश्च क्षीराज्यादिवन्धेन
होतव्यं कर्म । तद्विकृतिः कौण्डपायिनामयनगतं मासाग्निहोत्रम् । इष्टिर्नाम
पुरोडाशादिवन्धेन पक्षे पक्षे निष्पाद्यं दूर्घपूर्णमासाख्यं कर्म । तद्विकृतिरै-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादिकाभ्येष्टयः । सोमो नाम प्रतिवस-
न्तमनुष्ठेयं सोमलक्षारूपवन्धेन निष्पाद्यमग्निहोत्राख्यं कर्म । तस्य साक्षाद्विकृ-
तिर्विधमिदाद्येकाहः (ह) परम्परया सहस्रसंवत्सरसप्तप्रपञ्चः कर्मसंघः ।
अथप्यग्नीषोमीयपशुरुक्तेभ्य इष्टयमग्निहोत्रसोमेभ्यो विलक्षणस्तथाऽपि नासौ
काचिन्मूलप्रकृतिः । अस्मिन्पञ्चाविष्टिधर्माणां प्रयाजादीनामतिदेशेन तस्येष्टि-
विकृतित्वात् । तस्य विकृतिरूपत्वेऽपि तदीयधर्माणामुपाकरणनियोजनादीनां
सम्पत्तीयादिपशुष्वतिदेशात्प्रकृतित्वमप्यस्ति । ततो द्रव्यात्मकत्वादवान्तरप्रकृति-
रित्युच्यते । सहस्रसंवत्सरसप्तगतधर्माणामभ्यशातिदेशाभावेन तस्मिन्सत्रे द्विवि-
धस्यापि प्रकृतित्वस्याभावात्केवलविकृतित्वम् । गृहमेधीयेष्टिरूपसंज्ञेय इत्या-
देरप्रकृतिविकृतित्वादपूर्वकर्मत्वम् । न ह्यन्यदीयस्य धर्मस्य तस्मिन्वा तदीय-
स्यान्यस्मिन्वा कश्चिदतिदेशोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतिर्विकृतिरुभयात्मकमनुभया-
त्मकं चेति चतुर्विधं कर्म संपन्नम् । तेषु चतुर्विधेषु कर्मसु संहिताग्रन्थस्य

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

प्रथमकाण्डे प्रपाठकचतुष्टयेन मूलप्रकृतिरूपाविष्टिसोमौ वर्णितौ । सोमस्याङ्गवे-
नावान्तरप्रकृतिरूपोऽग्नीषोमीयोऽपि वर्णितः । प्रकृतिं प्राधान्येन प्रतिपाद्य विकृ-
तिव्युत्पत्तये पुनराधेयवाजपेयादयः काश्चिद्विकृतयो वर्णिताः । अथ द्वितीयका-
ण्डे प्राधान्येन विकृतयो वर्ण्यन्ते । यद्यप्यत्र पञ्चमषष्ठप्रपाठकयोर्दर्शपूर्णमासमास-
णमाश्चार्तं तथाऽपि प्रपाठकचतुष्टये विकृतीनामेव सभिधानात्काण्डस्य विकृतिप्रा-
धान्यमाविरुद्धम् । तास्वापि विकृतिषु यद्यप्युक्तरीत्या काम्येष्टीनां मूलप्रकृतिप्रत्यास-
त्या ता एव प्रथमं वर्णनीयास्तथाऽपि तासु बहुवक्तव्यसद्भावात्सूचिकटाह्न्यायेन
प्रथमं ता उपेक्ष्यावान्तरप्रकृतेरग्नीषोमीयपशोर्विकृतयो वायव्यादिकाम्यपशवोऽ-
ल्पवक्तव्यतया प्रथमप्रपाठके वर्ण्यन्ते । तेषां च प्रत्येकं स्वतन्त्रत्वेन दर्शपूर्णमा-
साङ्गैः समूहवेदेककर्तृकत्वाभावाच्चास्ति कमनियमः । अतोऽनुवाकाथानामनुष्ठान-
स्याऽऽनुपूर्विकनियमस्य कस्यचिदभावादध्ययनसंप्रदायेनैव तन्नियम इति नावा-
नुवाकार्थः पृथगुपन्यस्यते ॥

(इति भाष्यकारोपाद्व्यातः) ।

(अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयोऽष्टकः) ।

(तत्र प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

वा॒य॒व्यं॑ श्वेत॒मा ल॑भेत् भू॒ति॑कामो वा॒युर्वै
क्षेपि॑ष्ठा दे॒वता वा॒युम॑व स्वेन॒ भाग॑धेयेनोप
धाव॑ति स ए॒वैनं॑ भू॒तिं ग॑मयति भव॑त्येवाति
क्षि॒प्रा दे॒वते॒त्याहुः सैन॑मीश्वरा प्र॒दह॑ इत्येतमेव
सन्तं वा॒यवे॑ नि॒युत्व॑त आ ल॑भेत् नि॒युद्वा अ॑स्य
भू॒तिर्धू॑त ए॒व भू॒तिमु॑पेत्यप्र॒दाहा॒य भव॑त्येव
(१) वा॒यवे॑ नि॒युत्व॑त आ ल॑भेत् प्रा॒म॒कामो
वा॒युर्वा इ॒माः प्र॒जा न॑स्योता नैनी॒यते वा॒यु-

मेव नियुत्वन्तः* स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजा नस्योता नि यच्छति आ-
 म्येव भवति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा
 अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 प्रजाकामः प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्राणा-
 पानौ खलु वा एतस्य प्रजायाः (२) अप
 कामतो योऽलं प्रजायै संप्रजां न बिन्दते
 वायुमेव नियुत्वन्तः* स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मै प्राणापानाभ्यां प्रजां प्र प्रजन-
 यति बिन्दते प्रजां वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
 ज्योगामवावी प्राणो वै वायुरपानो नियुत्प्रा-
 णापानौ खलु वा एतस्मादप कामतो यस्य
 ज्योगामयति वायुमेव नियुत्वन्तः* स्वेन भाग-
 धेयेनोप (३), धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जीवत्येव
 प्रजापतिर्वा इदमेकं आसीत्तोऽकामयत प्रजाः
 पशून्सृजेयेति स आत्मनो वपामुदंक्स्वदत्ता-
 ममौ प्रागुक्तात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्तः* स्वायै
 देवताया आऽलभत ततो वै स प्रजाः पशून्-
 सृजत यः प्रजाकामः (४) पशुकामः स्यात्स
 एतं प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां
 पशून् जनयति यच्छन्मथुणस्तत्पुरुषाणां रूपं

(ऐश्वर्याधिकारिणां तत्तत्पशुविधानम्)

यत्तुपरस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्वानां यदन्या
इव शफास्तदवीनां यदजस्तदजानांभेतावन्तो
वै आन्याः पशवस्तान् (५) रूपेणैवाव रुन्धे
सोमापौष्णं जैतमा लभेत पशुकामो द्वौ वा
अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि जायेते ऊर्ज
पुष्टिं तृतीयः सोमापूषणाविव स्वेन भागधेये-
नोप धावति तावेवास्मै पशून्प्र जनयतः सोमो
वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून्प्र जनयत्यौ-
दुम्बरो यूपो भवत्यूर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव
ऊर्जवास्मा ऊर्ज पशून्व रुन्धे (६) ॥

(अप्रदाहाय भवत्येव प्रजायां आमयति वामुमेव नियुत्वन्तर स्वेन
भागधेयेनोप पशुकामस्तान्यूपस्योदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

तत्र च प्रथमानुवाकस्याऽऽदिवैश्वर्याकामिनः पशुं विधत्ते—

वायव्यमिति । वायुर्देवता यस्य पशोः सोऽयं वायव्यः । त च श्वेतवर्धः ।
तमालमेत सस्पृशेत् । बर्हिःपुक्षशाखाभ्यां यागार्थमुपाकुर्मादित्यर्थः । यत्तुपर्व
यजेतेति न श्रूयते तथाऽपि इव्यदेवतात्मकस्य यागरूपस्य श्रूयमाणत्वादित्यथाऽ-
नुपपत्त्या वायव्येन यजेतेत्येवं यागः कल्पनीयः । न च सत्तु सहस्रसंख्याकेषु
देवेषु कुतो वायुरेवापेक्ष्यत इति शङ्कनीयम् । वायोरतिशयेन क्षिपगामिदेवत्वात्
श्वेतपशुत्वतिप्रियत्वाद्वायोः स्वकीयो भागः । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । यद्वा वर्णव्य-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

त्ययेन दातव्यत्वमुच्यते । तेन च भागधेयेनासाधारणेन वायुमेवोपधावति समीपं ग्रामोति सेवत इत्यर्थः । इतरदेवानामस्मिन्पञ्चावत्यन्तमित्याभावाद्वायुमेवेत्यवधार्यते । यद्वा यजमानस्यानादरव्यावृत्त्यर्थमुपधावत्येवेति योज्यम् । तेन तुष्टः स वायुरेवैनं यजमानमैश्वर्यं गमयति पूर्ववद्गमयत्येवेति योज्यम् । तदनुग्रहादयं भवत्येवैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । विशेषं विधत्ते-

अतिक्षिप्रेति । अत्राभिज्ञाः पूर्वोक्तविशेषेण वायुदेवताऽत्यन्तं क्षिप्रकारिणीत्येतद्गुणदोषाभिज्ञाः सन्तः प्रथममाहुः । सा चोष्मा देवतैर्न यजमानं पदहः पद-
गुभीश्वरा समर्थेति चाभिप्रायं प्रकटयन्ति । वायौ क्षिप्रं वाति सति जाज्वल्य-
मानोऽग्निर्गृहान्दहलोकैः दहयते । अतोऽग्निद्वारा वायोदाहकत्वम् । तत्परिहर्तुं नि-
युद्धिशेषेणयुक्ताय वायवे पशुमालभेत । नितरां युता रथे मिश्रिता इति नियुक्तो
बाधोरश्वास्तेऽस्य सन्ततीति नियुक्तवान् । अत एव तदीयाज्यानुवाक्याप्रतिपादके
पर्वोऽन्नाः रयिवृध इत्यस्मिन्सूक्ते शतसहस्रसंख्याभिरश्रजातिभिर्वायोर्गमनमा-
भ्यापते-“ आ नो नियुद्धिः शतिनीभिरश्वरः सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।
वायो अस्मिन्हाविषि मादयस्व” इति धेयं नियुत्संज्ञकाश्चजातिः सैवास्य वायो-
धातिर्धारयिषी । नहि बाह्वेषु अश्वेषु शनैर्गच्छत्सु वायुः क्षिप्रं गन्तुं शक्नोति ।
तेन नियुदेवास्थ धातिर्धारणमतो नियुक्तो वायोर्हविष्पदानेन यजमानोऽपि धृत
एवाविमष्ट एव सन्नैश्वर्यं प्राप्नोति । तन्नैश्वर्यमपदाहाय भवत्येव । नियुक्तो वायो-
रनुग्रहेण धेययुक्तस्य यजमानस्य स्वकीयापुरुषाभियन्तुं स्वकीयद्वयमविनाशेन
पालयितुं च समर्थत्वाभ्यनःसंतापरूपः प्रदाहः सर्वथा न भवत्येव । तमेव पशुं
कलान्तराय विधत्ते-

वायव इति । नासिकायामोता नस्योताः । यथा लोके बलीषदां नासिका-
छिद्रे रण्डधन्धने सति सुखेन नीयन्ते तद्वत्सर्वाः प्रजा ग्रामवासिनीरधीनाः कृत्वा
वायुस्तत्र तत्र भ्रूयं नयति । स च वायुः पशुना तुष्टः सर्वाः प्रजा यजमानाधीनाः
करोति । स्वाधीनप्रजो यजमानो ग्रामस्थामी भवत्येव । देवतागुणं प्रशंसति-

नियुक्त इति । नियुक्तगुणयुक्ताय पशुर्मवतीति यत्नेन ग्रामस्थाः सर्वाः
प्रजा अस्मिन्यजमाने ध्रुवा अनुरक्ताः करोति न तु ताः कदापिदम्पपरका
भवन्ति । पुनरपि कलान्तराय विधत्ते-

(ऐश्वर्यादिकामिनी तत्त्वपशुविधानम्)

वायवे इति । प्रकर्षेणानिति मुखविलाहहिषेष्टत इति प्राणः । वायुश्च त-
थाविधः । अपकर्षेण मुखादधस्तादुदरस्थान्तरानिति चेष्टत इत्यपानः । नियुञ्ज-
न्वो नितरां यौति मिश्री भवतीति न्युत्पत्त्या तथाविधमर्थमाचष्टे । यः पुरुषः
प्रजार्थमलं सन्ननुकूलस्त्रीयुक्तः सन्युवा च सन्नपत्यं न लभत एतस्य पुरुषस्य प्र-
जायाः सकाशात्प्राणापानावपक्रान्तौ भवतः । अपत्यलाभभावेन पुरुषेण गर्भा-
शये निषिके रेतसि नियुत्वतो वायोरनुग्रहाभावात्प्राणपानयुक्तं जीवान्तरं न प्र-
विशति । एतदेवाभिप्रेत्यैतरेषोपनिषदि श्रूयते—“न ह वा ऋते प्राणाद्वेतः सिच्य-
ते यदा ऋते प्राणाद्वेतः सिच्यते पूयेन्न संभवेत् ” इति । नियुत्वान्वायुभागधेयेन
तुष्टो यजमानार्थं तदीयरेतसि प्राणापानाभ्यां युक्तं जीवं प्रवेश्य प्रजाः प्रजनयति ।
ततो यजमानः पुत्रं लभते । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

वायवे नियुत्वत इति । ज्योगामयावी दीर्घरोगयुक्तः । यस्य ज्योगामयति
यं पुरुषं चिरमामयो नाशत एतस्मात्प्राणापानावतिक्रान्तुमुद्यतौ । आस्मिन्प्रा-
णापानौ दधाति चिरं स्थापयति । अपि च यदि कथंचिद्भूमौ शयानो रुग्णो
मुहूर्तमात्रं याममात्रं वा परेतो भवेत्तथाऽपि वायोरनुग्रहादागतप्राणो जीवत्येव ।
कर्मान्तरं विधातुं प्रसूतौति—

प्रजापतिरिति । यदिदं प्रजापशुरूपं जगदिदानीं दृश्यते तदिवं तुष्टेः पूर्वं
प्रजापतिरेक आसीत्प्रजापतिरेव स्थितो नान्यत्किंचिदित्यर्थः । स च प्रजापशु-
ष्टिकामस्तत्साधनत्वेन स्वशरीरादुदरमध्यवर्तिनीं पटसदृशीं वषामुदन्निवददुत्तिष्ठो-
क्तवान् । तां च वषामधौ प्रक्षिप्तवान् । ततो दग्धाय वषाया अजस्तूपरः शृङ्ग-
रहितः समुत्पन्नः । तं चार्जं स्वात्मरूपां देवतामुद्दिश्याऽऽलभत । तत्कर्मसाध-
न्यात्प्रजाः पशूनसृजत । ननु स्वयमेव स्ववषामुत्तिष्ठानं तत उत्साद्य तं च
स्वार्थमालम्ब्य जगत्सर्वमप्यसृजतेति महदेवैतदिन्द्रजालम् । बाढमिन्द्रजालमेवै-
तत् । अत एवान्यजाऽऽज्जातम्—“ इन्द्रो मायाभिः पुरुषं ईयते ” इति ।
“ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ” इति । न स्वात्विन्द्रजालविषये
विस्मृतं च भवानपीच्छति । यदा तु लौकिकेऽपीन्द्रजाले न काऽप्यनुपपत्ति-
स्तदानीमचित्त्वमहिम्नि सर्ववेदासिद्धे परमेश्वरे का नाम तवानुपपत्तिः । अन्यथा
क बीर्यं क वा पुरुषः क बीजं क वा वृक्ष इत्यादिकं भवानुपपादकमग्न्यः
कथं वाक्किभिरुपपादयति । संकल्पसिद्धे जगदीश्वरे को नाम विस्मय इति चेत्त-

हेतुत्पद्यतेऽपि न विस्मयः । संकल्पसिद्धस्य किमेतावता प्रयासेनेति चेत् ।
मानाविषयभोगैस्तृप्तस्य राजदेः किं द्यूतमृगयादिप्रयासेनेति त्वया वक्तव्यम् ।
लीलेति चेत् । तदत्राप्यनुसंधेहि । तथा च श्रुतिः—

“ भोगार्थां सुष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ” इति । विष्णुपुराणेऽपि—

“ क्रीडतो बालकस्येव चेष्टां तस्य निशामय ” इति । व्यासतृप्तमपि—

“ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ” इति । अलमतिमत्तङ्गेन । विधत्ते—

व इति । पशुं प्रशंसति—

वच्छलमधुण इति । पुंस्यथावजे श्वश्रूणि विद्यन्ते । तूपरत्वं सर्वेन्द्रजेष्व-
भावेऽपि प्रकृते विद्यते । अन्यतोऽथ एव दन्ता इत्यन्यतोर्देजान्यतोदस्वम् । अवि-
श्वरसदृशाः शका दृश्यन्त एव । अजत्वजातिश्चास्ति । तस्मात्पुरुषादिरूपत्वम् ।
वक्ष्यति ग्राम्येषु पशून् गर्दभोद्गावपि सप्तसंख्यासिद्धये तत्र तत्र गृह्यते तथाऽपि
पुरुषादयः पञ्चैव प्रशस्ता विमराजादिभिरत्यन्तमाहृतत्वात् । अत एव तद्दीप्तेन
रूपेण सर्वरूपसदृशेन तान्पुरुषादीन्तर्पानधीनान्करोति । पञ्चगतरं विधत्ते—

सोमापौष्णमिति । त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातामां समुदायाजितं तत्र
प्रवक्ष्यतेस्तेषामन्यतप इत्यर्थः । त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् । अजाधा-
त्वावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ । तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते । मातृरू-
पायामजायां येदमूर्धसः सारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं ख्यापयितुं तृतीयो
वत्स उत्पन्नाः । द्वौव हि सर्वत्र जायेते, तृतीयस्तु कचिदेव । तथा सति यस्यां
तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यं वास्तीति लक्षयितुं शक्यते ।
किं बहुना, जैतः प्रशस्त इति वृद्धव्यम् । गर्माशये रेतो यथा न स्रवति तथा
सोमो धारयति । पूषा भूमिरूपत्वात्स्वकीयौषधिरत्नेन पोषयित्वा प्रजनयति ।

चोदकप्राप्तं स्वादिरं वाधितुं विधत्ते—

औदुम्बर इति । कलानां यथा बहुत्वाद्दुम्बरस्योर्मृपत्वं क्षीरद्वारेण पशु-
रपि तथाविधः । अत ऊर्जैर्बोदुम्बररूपया यजमानार्थमूर्धूपान्पशून्तंषादयति ।

(ऐश्वर्यादिकामिनी तत्तत्पञ्चविधानम्)

अत्र मीमांसा ।

यत्र पूर्वमग्निहोत्रादीनां मूलप्रकृतित्वमुक्तं तद्वृथाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्ति-
तम्—

“इष्टमग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृतिता महि ।

अस्ति वा नालौकिकत्वादियत्तानवधारणात् ॥

लोकवत्संनिपत्यारादुपकारिदेयभुतेः ।

इयत्ताया निश्चितत्वान्मूलप्रकृतिता त्रिषु ॥

अलौकिकत्वेनैतावद्भिरङ्गैः संपूर्ण उपकार इति निधेनुमशङ्क्यत्वादिष्टादीर्भा-
नास्ति मूलप्रकृतित्वमिति चेन्नैवम् । लौकिकसदृशत्वात् । यथा लोके भुणक्ति-
यामामोदनः करणं तस्य संनिपत्योपकारिणः शाकनूपदस्य आरादुपकारिणः
पीठप्रदीपादयस्तथा भावनायां यागः करणमवघातादयः संनिपातिनः प्रयाजादयः
आरादुपकारिणोऽतो नात्यन्तमलौकिकत्वम् । इयत्ता तु लौकिके यथा मत्पक्षेण
निश्चियते तथा श्रौते श्रुत्या निश्चियताम् । तस्मादिष्टमग्निहोत्रसोमानां मूलप्रकृ-
तित्वमस्ति ।

मासाग्निहोत्रस्य नित्याग्निहोत्राग्नेदो द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितः—

“मासं जुहोत्यग्निहोत्रं गुणोऽन्यत्कर्म वा गुणः ।

अनूद्य प्राप्तं कर्माव मासोऽप्राप्तो विधीयते ॥

उपसद्भिश्चरित्वेति नित्ये मासापसंभवात् ।

अनेकस्याविधेश्चान्यत्कर्म प्रकरणान्तरात् ॥

कुण्डपायिनामयनं श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति मासं दर्शपूर्वमासाभ्यां
यजेत ॥ इति । अत्र प्राप्तं नित्याग्निहोत्रमनूद्य मासलक्षणो गुणोऽप्राप्तत्वादिधी-
यत इति चेन्नैवम् । किं मास एव विधीयत उतोपसद्भिश्चरित्वेषुकत्वादुपसत्तोऽ-
पि । नाऽऽद्यः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तिरहितानां त्वन्मते विधातव्यत्वात् ।
न द्वितीयः । प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधौ बाक्यमेवापत्तेः । ननु मा भूतर्हि गुण-
विधिः, कर्मन्तरत्वे किं प्रमाणमिति चेत् । प्रकरणान्तरमिति वदामः । नक्षेत्राग्नि-
होत्रस्य प्रकरणमस्तिनिहितत्वात् । अयनस्य त्वेतत्प्रकरणम् । अयनमारभ्या-
धीतत्वात् । का तर्हि नित्याग्निहोत्रे गुणविधिशङ्केति चेत् । प्रकरणस्यासमर्थत्वेऽ-

(तेष्वर्थादिकामिनां तत्त्वज्ञाविधानम्)

अग्निहोत्रशब्देन तत्समर्पणादेशा शङ्कन भवति । सा च वाक्यभेदापत्त्या निरा-
कृता । यथा सति स्वतःसिद्धं प्रकरणभेदं निराकृत्य प्रकरणैक्यापादनेन गुणं
विधापाधितुं प्रवृत्तस्याग्निहोत्रशब्दस्य शकौ निरुद्धायां तदवस्थः प्रकरणभेदो नि-
त्याग्निहोत्रादिदे कर्म भिनसि । अग्निहोत्रशब्दो धर्मातिदेशार्थ इति तत्रमे वक्ष्यते ।
ननुपसम्मासाभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टं कर्म विधीयते । ततो वाजिनम्यायेन गुणभे-
दात्कर्मभेदो न प्रकरणभेदादिति चेत् । न । वैषम्यात् । उपादेयतया विधेयो
गुणो वाजिनं मासस्वनुपादेय इत्येकं वैषम्यम् । द्रव्यत्वेन गुणान्तर्गतं वाजिनं
मासो न तथेत्यपरं वैषम्यम् । परमार्थतत्त्वज्ञ प्रथमतरमतीतेन प्रकरणभेदेन सिद्धं
कर्मभेदं गुणभेद उपोद्धृत्यति । ततः प्रकरणान्तरमेवात्र भेदहेतुरिति ।

ईदृशस्य कर्मणो धर्मावेक्षत्वं सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरो न धर्माः स्युः स्युर्वा मानविवर्जनात् ।

न स्युः स्युः करणं यागोऽपेक्षते रूपकारिणः ॥”

सौर्ये चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्रावज्ञातादयो धर्मा न प्राप्यन्ते । याव-
कप्रमाणानां श्रुतिलिङ्गादीनामभावादिति चेन्नैवम् । विमतो याग उपकरणपेक्षः ।
करणात्वात् । लौकिकवैदिकभोजनदर्शपूर्णमासादिवदित्यनुमानेन तत्प्रापणात् ।
तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

“विध्यन्तोऽपेक्षितस्तत्र लौकिको वाऽथ वैदिकः ।

आद्यो निबन्धराहित्यादन्त्यो धीर्त्सिनिकर्षतः ॥”

तत्र सौर्यचरापेक्षितः प्रधानविधिशेषाङ्गकलापः स्थालीपाकादिगतो लौकि-
को ग्रहीतव्यः । कुतः । अनिवार्यत्वात् । वैदिकस्तु प्रकरणेन कर्मविशेषे निबद्धः
सन्न ततो विद्योषमितुं शक्यत इति चेन्नैवम् । वैदिके करणे वैदिकाविध्यन्तस्य
बुद्धिसंनिकर्षात् । यथा प्रकरणेन क्वचिन्निबद्धस्तथा चोदकेनान्यत्रापि निबध्य-
ताम् । किञ्च—“प्रयाजे प्रयाजे कृष्णलं जुहोति” इति सौर्ययागविधिशेषे कृष्ण-
लहोमविधानात् सिद्धवत्प्रयाजोऽनघते । तच्च वैदिकेति कर्तव्यताया लिङ्गम् ।
तस्माद्वैदिको ग्राह्यः ।

त च विध्यन्त ईदृशेषु कर्मरूपदेशतो न प्राप्नोतीति सप्तमाध्यायस्य प्रथम-
पदे चिन्तितम्—

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

“ सर्वार्थं प्रकृतार्थं वा प्रयाजाद्युपदेशनम् ।

यज्यन्वयेन सर्वार्थं नातिदेशो विचार्यताम् ॥

अङ्गप्रधानधोर्मुख्यापूर्वभेदे समन्वयात् ।

प्रकृतार्थमदः कार्यमतिदेशविचारणम् ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासप्रकरणे प्रयाजादय उपदिष्टाः । ज्योतिष्टोमप्रकरणे दीक्षणीयादयः । तत्रैते सर्वे धर्माः सर्वयामार्थत्वेनोपदिश्यन्ते । कुतः । यज्यन्वयात् । यागः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येतावदविवादम् । तत्र यदि प्रयाजादयो यागवदपूर्वेणान्विताः स्मृस्तदानीमपूर्वनिष्पादकत्वमुभयत्र समानमिति कृत्वा करणोपकरणत्वलक्षणं सर्वसमतमवान्तरवैषम्यं नाध्येत । किंचाववातपेषणादीनां यागनिष्पादकत्वेन यज्यन्वयो दृष्टस्तद्वदङ्गत्वसामान्यात्मयाजादीनामपि यज्यन्वयो युक्तः । यजिष्ठातुश्च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमसौर्यश्येनादिषु सर्वेषु विशेषेष्वनुमतं यागमात्रं ब्रूते । तथा सति सौर्यश्येनादिव्यप्युपदेशेनैव कृत्स्नधर्मप्रतिदेशविचारो न कर्तव्य इति प्राप्ते ब्रूमः—अपूर्वं मुख्यम् । फलवत्त्वात् । यजिर्नै मुख्यः । फलरहितत्वात् । फलवति मुख्ये प्रयाजादिविधानं युक्तम् । अतः करणेतिकर्तव्यतयोक्तमयोरपूर्वेण प्रथममन्वयः । पश्चात्तु परस्परं गुणप्रधानभावेनान्वयः । तथा सत्यपूर्वभेदस्य द्वितीयाध्याये निरूपितत्वादपूर्वविशेषेण तत्करणभूतयजिबिशेषेण यागनिष्ठाः प्रयाजादिधर्मा ये यस्मिन्प्रकरणे आम्नातास्ते तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते । सत्येवं प्रकरणमर्थवद्भवति । सर्वेषां धर्माणां सर्वत्र प्राप्ते प्रकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्सौर्यश्येनादिप्रकरणे धर्मोपदेशाभावाद्धर्माकाङ्क्षां पूरयितुमतिदेशविचारः कर्तव्यः । प्रत्यक्षवचनेन धर्मातिदेशस्तत्रैव चिन्तितः—

“इषो समानमितरच्छेत्तेनेत्यनुवादकम् ।

श्येनवैशेषिकाणां वाशतिदेशोऽत्रानुवादकम् ॥

ज्योतिष्टोमविकारत्वान्तद्धर्माश्चोदकात्समाः ।

श्येनेष्वोरितरत्वोक्तिरिषुवैशेषिकं प्रति ॥

इषुवैशेषिकादुक्तादितरच्छेदनं स्फुरेत् ।

वैशेषिकं लोहितोष्णादि तेनातिदिश्यते ॥ इति ।

इषुनामकः श्येननामकश्च द्वावप्येकही ज्योतिष्टोमविकारौ । तयोक्तमयोपयो-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चाविधानम्)

तिष्ठोमधर्माभ्योदकेन प्राप्ताः । ते चोभयत्र समानाः । तच्च समानत्वमिष्टुपकरणेऽ-
नेन वाक्येनानुद्यते समानमितरच्छब्देनेनेति । नन्वेतरशब्दोक्तिरनुपपन्ना । तत्प-
तियोगिनः कस्यचिदनिर्दिष्टत्वादिति चेन्न । पूर्ववाक्यमविहितस्य विशेषधर्मस्य
प्रतियोगित्वात् । इषौ यो वैशेषिकधर्मो विहितस्तं परित्यज्येतरशब्दोदकप्राप्तं सर्वं
स्येनेन समानमित्यर्थः । तस्मादनुवादकमिदं वाक्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—इतरशब्दः
प्रतियोगिसजातीयं ज्ञेयं । तद्यथा देवदत्त एक एवाधीते नेतरः कश्चिदित्युक्तेऽप्यय-
नमसक्तिमान्यद्दत्तादिमाणवकः प्रतीयते, न तु गवांश्चटपटादिः । एवमवापिबुवै-
शेषिकस्य पूर्ववाक्योक्तस्य प्रतियोगित्वात्तत्समानजातीयं स्येनगतं लोहितोष्णीषा-
दित्त्वं वैशेषिकं धर्मजातमितरशब्देन प्रतिभाति । तच्च पञ्चतापभावात्त चोदकेन
प्राप्तम् । तस्मादिवावनुष्ठेयत्वेनातिदिश्यते ।

नाम्ना धर्मानिदेशस्तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितः—

“ मासं जुहोत्यग्निहोत्रमिति नामाग्निहोत्रतः ।

नित्यान्मासग्निहोत्रेऽस्मिन्धर्माणां नानिदेशकम् ॥

उतातिदेशकं नैव द्वयोर्नामः समश्चतः ।

अग्नये होत्रमित्यस्य नित्ये संपादितत्वतः ॥

तत्र मुख्यं ततोऽन्यत्र गौणत्वस्य प्रसिद्धये ।

नित्याग्निहोत्रगान्धर्मास्तन्नामातिदेशोद्विह ॥ ” इति ।

कुण्डपायिनामयने श्रूयते—“ मासमग्निहोत्रं जुहोति ” इति । तत्राग्निहो-
त्रमित्येतन्नाम नित्याग्निहोत्रादेऽस्मिन्मासाग्निहोत्रे धर्मानतिदेशं नार्हति । कुतः ।
तस्य नाम उभयोरग्निहोत्रयोर्मुख्यबुद्ध्या समानत्वादिति प्राप्ते ब्रूमः—अग्नये होत्रं
यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रमित्येतमवयवार्थं नित्याग्निहोत्रे संपाद्य तन्नामधेयत्वं
प्रथमाध्याये निर्णीतम् । अतस्तत्रैवायं शब्दो मुख्यः । न चोभयत्र मुख्यत्वं
संभवत्यनेकार्थत्वस्यान्याध्यायात् । मुख्यत्वासंभवेन मासाग्निहोत्रे गुणयोगादतिवृ-
त्तित्याग्निहोत्रगुणानतिदिशति ।

प्रत्यक्षवचननाञ्जोरमवेऽपि नियतादेव कर्मणोऽतिदेशोऽष्टमाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितः—

“ कस्माच्चिदतिदिश्यते नियतात्कर्मणोऽथवा ।

अविशेषादादिमोऽस्त्यः शास्त्रार्थस्य व्यवस्थितेः ॥ ” इति ।

(ऐम्बर्थादिकामिनी मन्त्राद्युपनिषानम्)

विहितेतिकर्तव्यतारहिते सौर्यादौ कर्मणि तद्युक्तायतः कुत्रचित्कर्मणो धर्मा
अतिदिश्यन्ते । कुतः । नियामकस्य विशेषस्वाभावात् । अतो विशेषचिन्ता न
कार्येति चेन्नैवम् । आस्त्यार्थव्यवस्थाया नियामकत्वात् । तस्मान्नियमादेकस्मा-
त्कर्मणो धर्मातिदेशः । तेन विशेषचिन्ता कर्तव्या ।

तत्रैव विशेषनियामकं चिन्तितम्—

“ तद्धितोक्त्यादिलिङ्गं किं न विशेषनियामकम् ।

भवेद्वा न सशब्दत्वाद्भवेच्छब्दे प्रवेशतः ॥ इति ।

वर्षापूर्वमासयोराग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यत्र तद्धितोक्त्या देवतानिर्देश एक-
देवतायोगित्वमौषधद्रव्यकत्वं निर्वाप इत्येतान्याग्नेययागसंबन्धितया श्रूयमाणत्वा-
दाग्नेयलिङ्गानि । सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यत्रापि तान्युपलभ्यन्ते । न तेषामाग्नेयध-
र्मातिदेशं नियन्तुं सामर्थ्यमस्ति । कुतः । तेषामशब्दरूपत्वेन शब्दैकतमभिग-
म्येऽर्थे प्रामाण्यायोगादिति प्राप्ते ब्रूमः—लिङ्गस्मारितोपकारसहितमेव सौर्ययागं
तच्छब्दो विदधाति । तथा सति प्रनाह्या लिङ्गस्य शब्दे प्रवेशादाग्नेयवत्सौ-
र्योऽनुष्ठेय इत्येतादृशं चोदकवाक्यमनुमापयता लिङ्गेन धर्मविशेषा नियम्यन्ते ।

इष्टिषु सौमिकधर्मनिवारणं तत्रैव चिन्तितम्—

“ ऐन्द्राग्रादौ सौमिकः स्थदैष्टिको वा द्वयोरिह ।

संभवादौष्टि(च्छि)कोऽन्त्योऽथ स्यात्कपालादिलिङ्गतः ” ॥

ऐन्द्राग्रेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्यादौ सौमिकैष्टिकयोर्विध्यन्तोरव्य-
तर इच्छया ग्राह्यः । कुतः । उभयत्र विध्यन्तसंभवेनातिदेष्टुमर्हत्वादिति चेन्न ।
कपालनिर्वापादिभिर्लिङ्गविशेषैरेष्टिकस्थैवान्नोचितत्वात् ।

अग्नीषोमीयपशोरिष्टिविष्णुत्वत्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“ न पशवैष्टिकः स्याद्वा न कपालाद्यभावात् ।

स्याद्व्यक्तद्रव्यदेवत्वमयाजसुख्यसाम्यतः ” ॥

अग्नीषोमीयपशवैष्टिकविध्यन्तो नास्ति । कुतः । पूर्ववदत्र निर्वापकपालादि-
लिङ्ग्यभावादिति चेन्नैवम् । आग्नेयमष्टाकपालमित्यत्रोत्पत्तिवाक्ये यथा द्रव्यदेवते
व्यक्ते तथाऽग्नीषोममिं पशामित्यत्रापि । न तु सोमेन यजेतेत्यत्रैव देवताया अव्य-
क्तत्वम् । तदेतद्रव्यकद्रव्यदेवत्वमेकं लिङ्गम् । एकादश प्रजाजान्धजतीति मयाज-

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पञ्चविधानम्)

बहुत्वं द्वितीयम् । सुखमाधार्य जुह्वा पशुं समनस्तीत्याधारास्तमे लिङ्गान्तरे ।
आलम्बो लिङ्गान्तरमिष्टायपीषामालम्बेनेति दर्शनात् । तस्मादस्ति पशोर्वैष्टिकः ।
तस्यैव पशोः पञ्चमत्प्रकृतित्वेनावान्तरप्रकृतित्वं तत्रैव चिन्तितम्—

“सवनीयादिके दाशौ दैक्षो वा प्रकृतित्वतः ।

आद्योऽन्यो लिङ्गतोऽन्वय प्रकृतिः प्रकृतिर्भवेत् ॥”

सवनीयानुशब्धनिरुद्धादिपञ्चषु दर्शपूर्णमाससंबन्धविध्यन्तः कार्यः । कुतः ।
दर्शस्य प्रकृतित्वात् । दैक्षोऽग्नीषोमीयपञ्चविध्यन्तो दीक्षितेनानुष्ठयेषु पञ्चाविध्य-
न्तेषु प्रथमभावित्वान् । तस्य चाग्नीषोमीयोष्टाधिकृतित्वाच्च प्रकृतित्वमस्ति । अतो
न तस्य विध्यन्तोऽतिदेशार्थ इति प्राप्ते ब्रूमः—आलम्बोऽग्नीषोमीयपशौ लिङ्गम् ।
तच्च सवनीयादिविषयस्ति । तथा मातःसवनीयादिवृत्तपञ्चाशेऽपरं लिङ्गम् ।
इष्टिं पति विरुतेरन्वयश्च सवनीयादौ प्रकृतित्वं न विरुध्यते । तस्मादग्नीषोमी-
यपशोर्विध्यन्तं सवनीयादिपञ्चविधिदेशेत् । तद्वमेतैर्विचारैर्विध्यादिपञ्चविध्य-
गोमयविध्यन्तादेश इति संस्थितम् ।

वायव्यः श्वेतमालम्बेनेत्यत्र यागविधित्वं द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“वायव्यः श्वेत आलम्बो भूत्यै सौर्यं चरुं तथा ।

निर्वपेद्बलवत्तज्जोर्ध्वाधामुष्टिनिरुप्तथोः ॥

गुणौ श्वेतचरुं किंवा यावत्कथितकर्मणि ।

फलार्थपथत्रा यागौ विशिष्टौ विहिताविह ॥

श्वेत्यं वायुःपृगीपायापामेये च रविपमे ।

चरुर्गुणश्चरुः स्थाली मिवापस्तु तदाश्रितः ।

फलहानेनै तर्कितु यावच्चोदितकर्म तत् ।

द्रव्यादिरूपसंपत्तेरवार्या यागताऽऽर्थिकी ॥”

अनारभ्येदमाम्नायते—“वायव्यः श्वेतमालम्बत भूतिकामः” इति । “सौर्यं
चरुं निर्वपेद्बलवत्तज्जोर्ध्वाधामुष्टिनिरुप्तथोः” इति च । तथा च दर्शपूर्णमासयोर्दिदमाम्नातम्—
“ईषमालम्बत” इति । चतुरो मूढीर्निर्वपति” इति च । ईषा शकटगतो
ल ॥ ५८ ॥ वदीर्घः काष्ठविशेषस्तस्या आलम्बः स्पर्शः । तमेतं दर्शपूर्णमासग-
तोऽलम्बमनूय तस्यालम्ब्यापापीषायां श्वेतगुणो विधीयते । तस्य च श्वेतकाष्ठस्य
चाधुना स्पृशपमानत्वाद्वायव्यत्वं संभवति । तथा चतुर्मुष्टिनिर्वापे न चतुर्गुणत्वेन

(ऐश्वर्यादिकामिनां तत्तत्पशुविधानम्)

विधीयते । बरुः स्थाली । सा च निर्वापस्याऽऽश्रयः । भिरुहस्य हविष आभे-
यतया सूर्यदेवमासंयन्वात्सौर्यत्वम् । भूतिब्रह्मवर्चसफले सार्वकालिकयोर्दर्शपूर्ण-
मासयोः पूर्वसिद्धे एवानुद्यते । तस्माद्गुणविधिरित्येकः पूर्वपक्षः । न हि फलप्र-
दयोर्नित्यश्च्युतयोः संभवत्पयोजनयोश्च पाक्षिकानुवादत्वमनर्थक्यं वा युक्तम् ।
तस्माद्गुणफलविशिष्टकर्मान्तरे विधीयते । तदाऽपि यागस्याभवणादालम्भनिर्वा-
पयोरेव भवणाद्याबदुक्तकर्माविधिरिति द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्वेतपशुब्रह्मवर्चसोर्वायु-
सूर्यदेवतयोश्च स्वर्गं प्रतीयमानतया रूपवतोर्भागयोरार्थिकयोर्भाग्यितुमशक्यत्वाद्ब्र-
ह्मदेवताविशिष्टयोर्भाग्योर्विधिरभ्युपगम्यन्तव्यः । भूतिकामो वायव्येन श्वेतेन पशुना
भजेत ब्रह्मवर्चसकामः सौर्येण बरुणा भजेत्तत्पेवविधोऽर्थान्निजो विधिः । ब्रह्मदेवता-
संबन्धकलितस्य यागस्य लिङ्गमध्यमेन कर्तव्यताविधावाल्भनिर्वापयोर्धात्वर्थयोः
का गतिरिति चेदनुवाद इति ब्रूयः । तस्मात्तिस्त्वाधिकी । निर्वापालम्भावन्तरेण
तत्तद्यागासिद्धेः । तस्माद्यागविधिरिति गजान्तः ।

इशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ वायव्यं श्वेतमित्यत्र यः कोऽपि च्छाग एव वा ।

विशेषानुक्तिः कोऽपि च्छाग एवाभ्यववाचनात् ॥ ”

धायव्यं श्वेतपालभेत भूतिकाम इत्यत्र श्वेतशब्दस्य श्वेत्वादिशब्दव्यञ्जातिवि-
शेषगतगुणवाचित्वाभावाद्यं कंचिदपि पशुं श्वेतगुणकं समर्पयतीति पूर्वः पक्षः ।
चोदकपातस्याजस्य बाधकारणमावाप्तमेव समर्पयतीति राजान्तः ।

तत्रैव सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ औदुम्बरः स्वादिरेण समुच्चयोऽथ बाधकः ।

द्वयोर्मियोजनादाद्यो निरपेक्षत्वोपपत्तिरिति ॥ ” इति ।

पशुकामेनानुष्ठेये सोषापौष्णे पशौ श्रूयते—“ औदुम्बरो यूषो भवति ”
इति । तत्र चोदकपातेन स्वादिरेण सह श्रूयमाणस्योदुम्बरस्य समुच्चयः कार्यः ।
कुतः । द्वयोर्पूर्वयोः पशुनियोजनसंभवेन चोदकपरित्यागायोगादिति माते नूनः—
स्वादिरोदुम्बरौ परस्परनिषेक्षतया पशुनियोजनक्षमौ प्रमाणद्वयेन मातौ । तयोः
समुच्चयाङ्गीकारे नैरपेक्ष्यं परित्यज्येत । तस्मादुपदिष्ट औदुम्बरोऽविदिष्टस्य स्वादि-
रस्य बाधक इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्ववीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदाय—

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः
 पराचीरायन्ता वरुणमगच्छन्ता अन्वेताः पुन-
 रयाचत ता अस्मै न पुनरदात्सोऽब्रवीद्वरं
 वृणीष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमाऽलभत
 स कृष्ण एकशितिपादभवयो वरुणगृहीतः
 स्यात्स एतं वारुणं कृष्णमेकशितिपादमा
 लभेत वरुणम् (१) एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति कृष्ण
 एकशितिपाद्भवति वारुणो ह्येष देवतया
 समृद्धये सुवर्भानुरासुरः सूर्य तमसाऽविध्य-
 तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं
 तमोऽपान्नन्ता कृष्णाऽविरभवद्यद्द्वितीयं सा
 फल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यद्विष्यस्थादपा-
 क्लन्तन्ताऽविर्वशा (२) समभवत्ते देवा
 अद्भुवन्देवपञ्चवा अयं समभूत्कस्मा इममा
 लप्स्यामह इत्यथ वै तर्हस्पो पृथिव्यासी-
 दजाता ओषधयस्तामर्वि वशामादिरयेभ्यः
 कामायाऽलभन्त ततो वा अप्रथत पृथिव्य-
 जायन्तौषधयो यः कामयेत प्रथेय पञ्चभिः

(वसुणगृहीतादिपशुविधानम्)

प्र प्रजया जायेयेति स एतामधि वशामादि-
 त्वेभ्यः कामाय (३) आ लभेतऽऽदित्यानेव
 कामः स्वेन भागधेयेनोष धावति त एवैनं
 प्रथयन्ति पशुभिः प्र प्रजया जनयन्त्यसावा-
 दित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमै-
 च्छन्तस्मा एता मल्हा आऽलभन्ताऽऽग्नेयीं
 कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बार्हस्पत्यां
 तामिरेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसकामः स्या-
 तस्मा एता मल्हा आ लभेत (४) आ
 ग्रेयीं कृष्णग्रीवीः सः हितामैन्द्रीः श्वेतां बा-
 र्हस्पत्यामेता एव देवताः स्वेन भागधेयेनोष
 धावति ता एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधति ब्रह्म-
 वर्चस्येव भवति वसन्ता प्रातरग्नेयीं कृष्णग्री-
 वीमा लभेत ग्रीष्मे मध्यंदिने सः हितामै-
 न्द्रीः शरदपराहणे श्वेतां बार्हस्पत्यां त्रीणि
 वा आदित्यस्य तेजाग्नेमि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे
 मध्यंदिने शरदपराहणे शर्वस्येव तेजाग्नि-
 तान्येव (५) अव कन्धे संवत्सरं पर्याल-
 भ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्च-
 स्येव भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै गर्भं
 इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सारस्वतीं मेधीमा ल-
 भेत य ईश्वरो वाचो वदितोः मन्वाचं न वदे-

द्वाग्वै सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति सैवास्मिन् (६) वाचं दधाति
 प्रवदिता वाचो भवत्यपन्नदती भवति तस्मा-
 न्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं वा
 एतस्य शरीरं गच्छति सोमः रसो यस्य
 ज्योगामयत्यग्नेरवास्य शरीरं निष्कीणान्ति
 सोमाद्रसंभूतं यदीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
 बभ्रुमा लभेताऽऽग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजाकामः
 सोमः (७) वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति चिन्दते प्रजामग्नेयं कृष्णग्रीवमा
 लभेत सौम्यं बभ्रुं यो ब्राह्मणो विद्यामनूच्य
 न विरोचेत यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्नेन
 दधाति यत्सौम्यो ब्रह्मवर्चम तेन कृष्णग्रीव
 आग्नेयो भवति तम एवास्यादप हन्ति श्वेतो
 भवति (८) रुचमेवास्मिन्दधाति वैश्वः
 सौम्यो भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्स्विषिं दधा-
 त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुमा-
 ग्नेयं कृष्णग्रीवमा पुरोधायाः स्पर्धमान आग्नेयो
 वै ब्राह्मणः सौम्यो राजन्योऽभितः सौम्यमा-
 ग्नेयो भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभयतो राष्ट्रं परि-
 गृह्णात्येकधा ममावृद्धे पुर एनं दधते (९) ॥

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

लभेत वरुणं वशैतामर्विं वशामादित्येभ्यः कर्माय मल्हा आ लभेत
तान्येव सैवास्मिन्तोमः श्वेतो भवति विचित्रारिश्वाच्च ।) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयऋण्ये प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

भूतिकामो ग्रामकामः प्रजार्थी दीर्घरोगवान् ।

प्रजापधार्थिनौ चैषां श्वेताद्याः पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशुमप्यधमानुवाके विधाय द्वितीये वरुणगृहीतादीनां पशव उच्यन्ते ।
तत्र वरुणगृहीतस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः पराङ्मुख्योऽपरकाः
सत्योऽस्मात्प्रजापतेरामन्त्रगच्छन् । गत्वा च वरुणं प्राप्ताः । स च प्रजापतिस्ताः
प्रजा अनुगम्य मदीयाः प्रजाः पुनरपि मध्येव देहीति वरुणमपाचत । वरुणस्तु
न ददौ । ततः स प्रजापतिर्वरुणमिदमब्रवीन्—एतासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
गृहीत्वाऽवशिष्टास्ता महां देहीति । स च वरुणस्तासां प्रजानां मध्ये वरं श्रेष्ठं
कंचित्पशुं मरीयोऽयमिति हस्तेनास्पृशत् । स च परीक्ष्यमाणः ऋणवर्णः सन्ने-
केन श्वेतेन पादेन युक्तोऽभूत् । विधत्ते—

य इति । वरुणगृहीतो अलज्जन्मेन महोदरव्याधिना गृहीतः । पशुविशेषणं
प्रशंसति—

ऋण्य इति । ईदृशं पशुं वरुणः प्रत्याहृतवानिति तस्य वरुणदेवताकत्वम् ।
स च यजमानस्याऽऽरोग्यसमृद्धयै रीपद्यते ।

पशुप्रतिपादिकामारुषायिकां वशां विधातुं प्रस्तौति—

सुवर्भानुरिति । सुवर्भानुरित्यासुरस्य कस्यचिन्नामधेयम् । स्वर्गलोकगतां
प्रभां नुदतीति सुवर्भानुः । स च पृथिव्या रूपं भूत्वा ऋणवर्णः । तपःपुञ्ज-
रूपं “ यत्त्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तपसाऽविध्यदासुरः ” इत्येतस्यामृचि स्पष्टमान्नातम् ।
पृथिव्याश्च ऋणरूपत्वं लोके बहुलं दृश्यते । छन्दोगाश्च यत्ऋणं तद्व्यस्येय-
मकारणभूतायाः पृथिव्याः ऋणरूपत्वमावहन्ति । अतस्तपःपुञ्जरूपः स आसुरः

(वरुणगृहीतादिपशुविधानम्)

संवत्सरमिति । एकस्मिन्संवत्सरे निरन्तरं नियमं परिगृह्य तादृशेन पुन-
रेण ताः स्वस्वकाल आलभ्यन्ते । उपनीतस्य माणवकस्य संवत्सराध्याया-
राशिक्षा संवत्सरेण सम्यक्संपद्यत इति संवत्सरस्य ब्रह्मवर्चसपरदावृत्तम् उक्त-
पशुषु कंचिद्गुणं विधत्ते—

गर्भिण्यमिति । गर्भिण्यस्तिस्त्रोऽपि गर्भयुक्ताः । विश्वसंभोजयार्थित्वकाविनः
पशुं विधत्ते—

सारस्वतीमिति । वेदशास्त्राद्यभ्यासपाठवेन वाचो वदितुं समर्थोऽपि सभाक-
भ्यादिना यो न वदेत्तस्यायं पशुः । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

अपन्नदतीति । अपन्नदती दन्तपातरहिता । लोकेऽपि सद्गताः पुनश्च
वर्णलोपमन्तरेण संपूर्णां वाचं वदन्ति । तस्मिन्पशौ कंचिद्गुणं विधत्ते—

आग्नेयमिति । बभ्रुः पिङ्गलः । शरीरे माणस्य बन्धकः सूर्यो योऽग्नस्य
रसः स सोमं प्राप्नोति । भोजनरुचौ व्याधिनाऽभिभूतायां भुक्ताजरतः शरीरे
न प्रविशति, किंतु सोमाधिश्रितौषधिकार्य एवाच्चेऽवतिष्ठते । संयं रसस्य सोम-
प्राप्तिः । ततोऽग्निर्मासादिकं शोधयति । मेघं शरीरस्वाग्निप्राप्तिः ।

प्रजाकामस्य द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

सौम्यमिति । विदुषो जनानुरागाय द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । पूर्वं सभायां मुक्ताभूतस्य कर्मोक्तम् । इदानीं प्रवदतोऽपि
पारुष्यवचनेनाप्रस्तुतप्रसङ्गेन वा समास्थितेभ्यो रुच्यमात्रं सति रुचिं कामयमा-
नस्येदं कर्मेति विशेषः । तेनाऽऽग्नेयत्वेन तेजः प्रतिवादिभिरप्रशूष्यत्वपस्मिन्धन-
माने स्थापयति । तेन सौम्यत्वेन ब्रह्मवर्चसं प्रसङ्गोचितवेदशास्त्रवचनस्फूर्तिरूप-
मस्मिन्धधाति । कृष्णग्रीवगुणकस्याऽऽग्नेयत्वेन बुद्धिमान्धरूपं तपोऽस्मादपहृति ।
ग्रीवातिरिक्तप्रदेशे धैत्येन रुचमेव समोचितानुरञ्जनरूपां प्रभावेवास्मिन्धधाति ।
बभ्रुत्वे सति सौम्यत्वेन पूर्वोक्तं ब्रह्मवर्चसं प्राप्तस्य त्विषिर्दीप्तिर्जनानुरागा-
तिशयो भवति । पौरोहित्यस्पर्धावतस्त्रिपशुकं कर्म विधत्ते—

आग्नेयमिति । ब्रह्मणस्याग्निना सह मुखजन्यत्वसाम्येनाग्नेऽऽप्यत्वम् । सान-
राजन्वित्यादिमन्त्रेण सोमस्य राजत्वेन व्यवहाराद्वाजन्त्यः सौम्यः । सौम्यस्याग्निः

पुरस्ताद्विपरिष्ठाप्योऽऽग्नेयानुष्ठाने सति राष्ट्रमुभयतो ब्रह्मणा तेजसैव परिगृह्णाति ।
वेदशास्त्रमयुक्तेन पौरोहित्यलक्षणो न ब्राह्मणोचितेन तेजसैव सर्वतो राष्ट्रं वशी
करोतीत्यर्थः । तदानीं महिस्पर्धनमेकधा क्षणमात्रेण समावृष्टे सम्यग्जयति ।
ततो राजानमात्मादम्य एनं पुरो दधते पौरोहित्यपदे स्थापयन्ति ।

अत्र भीमांसा ।

एकादशाध्यायस्य मथमपादे चिन्तितम्--

“ कृष्णधीवद्वये तन्त्रं पृथग्या देवतैकधतः ।

तन्त्रं सौम्यव्यायेन कालभेदात्पृथग्भवेत् ” ॥ इति ।

काम्यपशुकाण्डे भूयते--“ आग्नेयं कृष्णधीवमालभेत सौम्यं बभ्रुभग्निं
कृष्णधीवं पुरोधायाः स्पर्धमानः ” इति । अयमर्थः--ममैव पौरोहित्यमस्तु
नाम्यस्येत्येवं स्पर्धोपेतो यथोक्तदण्डोपेतं पशुधनमालभेत्ति । तत्राऽऽद्यन्तयोः
कृष्णधीवयोः पशोर्देवतैक्यासम्प्रेणानुष्ठानमिति चेन्मैवम् । सौम्यपशुना व्यव-
धाने सति कालिक्याभावेन तन्त्रासंभवात् । तस्मादावापः ।

मथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्--

“ आग्नेयो ब्राह्मणोऽत्रापि पूर्वतस्तर्धनिर्णयः ।

द्वारं नु मुखजन्यत्वमग्नेयत्वेन संस्तवं ” । इति ।

इदमात्रायतं--“ आग्नेयो वै ब्राह्मणः ” इति । अत्राप्यत्यन्तप्रसिद्धार्थमे-
वादाग्नेयशब्दो न ब्राह्मणस्य नामधेयं, नाप्यभिदेशनारूपो गुणो विधीयते ।
आग्नेयं सूक्तमाग्नेयं हविरित्येवं देवतातद्धितस्य सूक्तहविरिषयत्वात् । न हि
ब्राह्मणः सूक्तं नापि हविः । ततः संबन्धवाचितद्धितान्तेनाऽऽग्नेयशब्देन ब्राह्मणः
स्तूयते । यद्यपि ब्राह्मणे नाग्निसंबन्धस्तथाऽऽग्नेयसंबन्धो मुखजन्यत्वगुणो ब्राह्मणे
विद्यते । तथा चाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वं कस्मिंश्चिदर्थवादे समाम्नायते--
“प्रजापतिरकामयत प्रजायेथेति स मुखतस्त्रिवृतं निरपिमीत तमग्निर्देवताऽन्वसुज्यत
गायत्री छन्दो रथंतरः साम ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
मुख्या मुखतो ह्यसुज्यन्त ” इति । तस्मादग्नेयशब्दः स्तावकः । एवमैन्द्रो
राजन्यो वैश्यो वैश्वदेव इत्यादिषु दृष्टव्यम् ॥

(जयादिहेतुपशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
नैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒मु॒रा ए॒षु लो॒केष्व॑स्पर्ध॒न्त॒ स ए॒तं वि॒ष्णु॑-
र्धा॒मि॒नम॑प॒श्यन्॑ स्व॒यै दे॒वता॑या आ॒ल॒भ॒त॒
ततो॑ वै स इ॒माँल्लो॒कान॑भ्य॒जय॑द्वै॒ष्णवं॑ वा॒म-
न॒मा ल॑भे॒त स्पर्ध॑मानो वि॒ष्णु॒रेव॑ भू॒त्वेमाँल्लो॒-
का॒नामि॑ ज॒यति॒ विष॑म आ ल॑भे॒त विष॑मा
इ॒व ही॒मे लो॒काः स॒मृ॒द्ध्या इन्द्रा॑य म॒न्यु॒मते॑
म॒नस्व॑ते ल॒लामं॑ प्राशृ॒ङ्ग॒मा ल॑भे॒त सं॒ग्रामे॑
(१) सं॒ये॒त्त इन्द्रि॑येण वै म॒न्यु॒ना म॒नसा॑
सं॒ग्रामं॑ ज॒यतीन्द्र॑मे॒व म॒न्यु॒मन्तं॑ म॒नस्व॑न्तः
स्वे॒न भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धा॒वति॒ स ए॒वास्मि॑जि-
न्द्रि॒यं म॒न्युं म॒नो द॑धा॒ति ज॒यति॒ तः सं॒ग्राम-॑
मिन्द्रा॑य म॒रुत्व॑न्तं पृ॒श्निम॑कथ॒मा ल॑भे॒त आ॒म-
का॒म इन्द्र॑मे॒व म॒रुत्व॑न्तः स्व॒नं भा॒गधे॑ये॒नोप॑
धा॒वति॒ स ए॒वास्मै॑ म॒त्राता॑न्प्र य॒च्छति॒ आ-
म्ये॒व भ॑वति॒ यदृ॒षम॑स्तेन । २) ऐन्द्रो॑ यत्पृ॒-
श्निस्तेन॑ मा॒रुतः॑ स॒मृ॒द्ध्यै प॒श्वात्पृ॑श्नि॒सक॑थो
भ॑वति॒ पश्वा॑द॒न्वव॑सा॒यिनी॑मि॒वास्मै॑ वि॒शीं करो॑ति
सौ॒म्यं व॒भ्रु॒या ल॑भे॒ताक्ष॑कामः सौ॒म्यं वा अ-
क्षः॑ सो॒मधे॑व स्व॒नं भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धा॒वति॒ स

एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यस्मा एव भवति
 वञ्चुर्भवत्येतद्वा अन्नस्य रूप* समृद्धयै सौम्यं
 वञ्चुमा लभेत यमलम् (३) राज्याय सन्त*
 राज्यं नोपनमेत्सौम्यं वै राज्य* सोममेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मै राज्यं प्र
 यच्छत्युपैत* राज्यं नमति वञ्चुर्भवत्येतद्वै
 सोमस्य रूप* समृद्ध्या इन्द्राय वृत्रतुरे ललाम्
 प्राशुङ्गमा लभेत गतश्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मा-
 नमेव वृत्रे तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतिन्द्रायामि-
 भानिज्ञे ललाम् प्राशुङ्गमा (४) लभेत यः
 पाप्मनां गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अभिमानि-
 रिन्द्रमेवाभिमानिहन्* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मात्पाप्मानमभिमानिं प्र
 णुदत इन्द्राय वञ्छिणे ललाम् प्राशुङ्गमा लभेत
 यमल* राज्याय सन्त* राज्यं नोपनमेदिन्द्र-
 मेव वञ्छिण* स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं वज्रो भूया
 इन्ध उपैत* राज्यं नमति ललाम् प्राशुङ्गो
 भवत्येतद्वै वज्रस्य रूप* समृद्धयै (५) ॥

(तृतीये तेनालमभिमानिहने ललाम् प्राशुङ्गमैतं पञ्चदश च) ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
 तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(जयादिहेतुपञ्चाविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

जलोद्भृगृहीतो यो ये वाञ्छन्ति पशुप्रथाम् ।

अस्रवर्चसकामो यो यो विद्वान्वक्तुमक्षमः ॥

दीर्घरोमी प्रजाकामः समारञ्जनवर्जितः ।

पौरोहित्ये स्पर्धमानश्चेतेषां पशवः शुद्धाः ॥

तानेतान्पशुन्दितीयानुवाके विधाय तृतीयानुवाके जयादिहेतुपञ्चाविधिस्त-
थादि लोकव्ययमहेतुं पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । लोकेषु विषयभूनेषु, यामनं हृत्वं पशुं, स्थाये विष्णुरूपये
देवतायै । अथ विधत्ते—

वेष्णवामिति । स्पर्धमानो गृहक्षेत्रादिविषये विवादवान् । विष्णुप्रियवृद्धिर्दा-
नादस्योपचरितं विष्णुत्वम् । सोदकपरम्परासक्तं समदेशमपवदितुं विधत्ते—

विषम इति । पृथिव्यादिलोकानामुत्तरोत्तरं विस्तृतत्वाद्भोगाधिक्याद्वा विष-
मत्वम् । सोऽयं विषमदेशः समृद्धये कल्पते । संग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । यदम्बते धैर्यवते । उल्लामगब्दः श्वेतपुण्ड्रवालालङ्कितललाटेपेतं
भूते । पाशुङ्गो मुखं प्रत्यासन्नशृङ्गः पुंगवः । पाशुङ्गो गौरिति भरद्वाजक-
थात् । पाशुङ्गोऽवाकशृङ्गः उक्षा वशा वेह्येनुर्वसः अश्वभोऽनह्वान्पुनरुत्सृष्टो
गोमृग इति गव्या इत्यापस्तम्बवचनात् । संयत्ते प्राप्ते सति । इन्द्रियं शरीरं
बलम् । मन्युः शत्रुविषयः क्रोधः मनो धैर्यम् । ग्रामार्थिनः पशुं विधत्ते—

इन्द्रायेति । परुज्झिर्गुक्ते परुत्वान् । पृथिसक्थः श्वेतोरुः । सजातान्सहो-
त्पन्नान्भ्रात्रादीन्सहवासिनो भृत्यादीन् । पुंगवत्वं सक्रियश्चैतत्वं च प्रशंसति—

यष्टषभ इति । मेकृत्वसामान्येनेन्द्रसंघन्धिष्वम्, वायव्यं श्वेतमित्युक्तत्वा-
त्पृथिवीवर्णस्य परुत्तरत्वं, तदुभयं समृद्धये भवति । पुंगोवर्तिनोरुर्वोः पृथिसक्थि-
त्वं वारयितुं विधत्ते—

पश्वादिनि । यजमानो ग्रामस्वामी प्रथमं यत्कार्यं यथाऽध्यवस्यति तद्-
ग्रामनिवासिनी प्रजा पश्वाद्यजमानानुसंगिणैव तत्कार्यमध्यवस्यति, न तु प्राति-
कृत्यं चिन्तयतीति पश्वादन्वयसायिनी । अन्धार्थिनः पशुं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

सौम्यमिति । सोमो वा ओषधीनां राजेति श्रुतत्वादस्य सौम्यत्वम् ।

अभाषो व्याधिरहित्येन दीपामिः । पशुवर्णं प्रशंसति-

शशुरिति । विदलितघणकाद्यन्नस्य प्रियंवादेवं रूपं पिङ्गलम् । राज्य-

प्रामिकायिनः पशुं विधत्ते-

सौम्यमिति । राज्ञो ज्येष्ठपुत्रावाच्छौर्यादिगुणसंपन्नत्वाद्वाश्यायालं सन्तं सम्प्रयोगं सन्तं यं पुरुषं प्रति राज्यं न प्राप्नुयात्तस्यार्थं पशुः सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेति श्रुतत्वाद्वाश्वं सौम्यम् । चन्द्रमण्डलस्य सुवर्णवर्णत्वाद्वाश्वं सोमस्य रूपम् । शशुवाधेन ब्रह्मश्रियः प्रतिष्ठार्थं पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । वृषनैर्वैरिर्हिसकः । पाप्मानमेव नरकप्रदपापवह्नायकमेव वृषं वैरिणम् । पापक्षयार्थिनः पशुं विधत्ते-

इन्द्रायेति । पाप्मना गोवधाद्युपपातकादिना । राज्यार्थिनः पश्वन्तरं विधत्ते-

इन्द्रायेति । वज्रं वज्रवत्प्रहरणसमर्थमायुधम् । स चाऽऽयुधविशेषो वज्र-सोमो मृत्या इन्धे यजमानं वैरिसंतापय प्रदीपं करोति । नतस्य शङ्कस्थ तीक्ष्णा-श्वानीक्ष्णधारायुक्तवज्ररूपत्वम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-

वेदीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अभावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तमैच्छन्तस्मा एतां दशर्षभामाऽल-
भन्त तयैवास्मिन्कचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः
स्यात्तस्मा एतां दशर्षभामा लभेतामुमेवाऽऽ-
दित्य७ स्वेन भागधेयेनोप धावति न
एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भ-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वति वसन्तां प्रातस्त्रीन्ललामाना लभेत ग्रीष्मे
 मध्यंदिने (१) त्रीञ्छितिपृष्ठाञ्छरद्यपराहणे
 त्रीञ्छितिवारान्त्रीणि वा आदित्यस्य तेजाः*
 सि वसन्तां प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने इत्यपराहणे
 यावन्त्येव तेजाः*सि तान्येवार्च रुन्धे अयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेऽभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति
 संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य
 प्रदाता संवत्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति
 ब्रह्मवर्चस्यैव भवति संवत्सरस्य परस्तात्प्राजापत्यं
 कर्तुम् (२) आ लभेत प्रजापतिः सर्वो देवतां
 देवतांस्वेव प्रति तिष्ठति यदि बिभीयाद्दुश्चर्मा
 भविष्यामीति सोमापौष्णः* श्याममा लभेत सौम्यो
 वै देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवः स्वयेवास्मै देव-
 तया पशुभिस्त्वयं करोति न दुश्चर्मा भवति
 देवाश्च वै यमश्चास्मिह्यैः* केऽस्पर्धन्त स यमो-
 देवानां मिन्द्रियं वीर्यमयुवत तयमस्य (३) यमस्य
 त देवा अमन्यन्त यथा वा इदमभूद्यद्वय* स्म
 इति ते प्रजापतिमुपाधावन्त एतौ प्रजापति-
 रात्मन उक्षवशौ निरमिमात ते देवा वैष्णा-
 वरुणीं वशामाऽलभन्तैन्द्रमुक्षणं तं वरुणेनैव
 ग्राहयित्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणं दत्तं त्रेणैवास्ये-
 न्द्रियमवृजत यो आतव्यवान्स्यात्स स्पर्ध-
 मानो वैष्णावरुणीम् (४) वशामा लभेतैन्द्रमु-

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पञ्चविधिः)

क्षाणं वरुणेनैव भ्रातृभ्यं ग्राहयित्वा विष्णुना
 यज्ञेन प्र णोदत ऐन्द्रेणैवास्येन्द्रियं वरुक्ते भव-
 त्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवतीन्द्रो वृत्रम-
 हन्तं वृत्रो हतः षोडशभिर्भोगैरसिनात्तस्य वृत्रस्य
 शीर्षतो गाव उदायन्ता वैदेह्योऽभवन्तासामृषभो
 जघनेऽनुदैत्तामिन्द्रः (५) अचायत्तोऽमन्यत यो
 वा इममालभेत मुच्येतास्मात्पाप्मन इति स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेत्तन्द्रमुषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतः षोडशधा वृत्रस्य भोगान-
 प्यदहदैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्त यः पाप्मनां गृहीतः
 स्यात्स आग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत्तन्द्रमुषभमग्निरे-
 वास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः (६) पाप्मानमपि
 दहत्यैन्द्रेणैन्द्रियमात्मन्धत्ते मुच्यते पाप्मनो
 भवत्येव द्वावापृथिव्यः धेनुमा लभेत ज्योगंप-
 रुद्धोऽनयोहिं वा एषोऽप्रतिष्ठितोऽथैव ज्योग-
 पंपरुद्धो द्वावापृथिवी एव स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति ते एवैनं प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव
 तिष्ठति पर्यारिणी भवति पर्यारिव ह्यतस्य
 राष्ट्रं यो ज्योगंपरुद्धः समृद्धयै वायव्यम् (७)
 वत्समा लभेत वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा
 एतस्मै लोका अपरुद्धाका विहपङ्गुकाऽथैव
 ज्योगंपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मा इमाँल्लोकान्विद्वां प्र दापयति

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

प्रा॒रुमा॑ इ॒मे लो॒काः स्नु॒वन्ति॑ मु॒ञ्ज॒त्येनं॑ वि॒दुषं॑
तिष्ठ॑ते (८) ॥

(अथ यदिने कर्तुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णवावरुणीं तमिन्द्रोऽस्य स्वेन भान-
वेयेनोपसृजो यामर्थ्यं द्विचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धा॑कामो मु॒ञ्ज॒कामो॑ याम॑कामोऽभ्य॑कामवान् ।

राज्य॑कामः प्रति॒ष्ठार्थी॑ यः वा॒क्श॒यमिच्छ॑ति ॥

राज्य॑ार्थी च पु॒मांसो॑ वे॒तेर्वा॑ पश॒व ईरि॑ताः ॥

तृतीयानुवाके जयकामादीनां पशुविधाय चतुर्थे ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशु-
विधित्सुरादौ ब्रह्मवर्चसकामाय विधातुं यस्तोत—

असा॒वादि॒त्य इति॑ । पूर्वमेवा॒क्तोऽप्यादि॒त्यस्य॑ क्षी॒भ्यमावः॑ काल॒विशेषे॑-
णावापि पतीकारान्तरं दर्शयितुं पुनरुच्यते । दशानामृषभार्णां समाहारो दश-
र्कभा । कर्मनामधेयमिति केचित् । तत् नाल्प्यन्तयुक्तिसहम् । आत्मन्तेत्यस्या-
न्वयमसङ्गान् । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्चसकाम इति । अयमवाऽऽदित्यमित्यर्थवादं भुतत्वादादित्योऽ-
स्मिन्कर्माणि देवता । तत्रैव कालविशेषमहितं पशुगुणविशेषं विधत्ते—

यमन्तेति । शिविपृष्ठाः भेदपृष्ठाः । शिविवाराः भेदवालाः । पूर्ववत्काण्ड-
विशेषं प्रशंसति—

अग्नि॑ वा इति । निहितानिव त्रिधापेतान्संचान्धयसति—

आ॒यस्त्रय॑ इति । पूर्वं वसन्ते यथा त्रिधापेतास्तथा अग्निमशरदोरपि त्रि-
धापेतास्तथा सति पूर्वासादृश्यं संपद्यते । तद्वदस्मिन्धजपान्धयभिपूर्वं पूर्वपूर्वासादृ-
श्यमेवोत्तरोत्तरकालेऽपि तेजो विधत्ते । न तु कदाचिदपि तेजो क्षीयत इत्यर्थः ।

आग्नेयकृष्णग्नीवादिष्वेव ब्रह्मचर्यादीनामपकालं विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामाग्नीनां पशुविधिः)

संवत्सरमिति । दशमस्यर्चमस्य देवताकालवर्णविशेषान्विधत्ते—

संवत्सरस्येति । कद्रुः पिङ्गलः । प्रजापतेरुत्पादकत्वेन सर्वदेवता[त्म]—
कत्तम् । स्वर्गदोषनिवारणाय पशुं विधत्ते—यदि निभीयादिति । कण्डूत्यादिविशेषलिङ्गेन भाविकुष्ठरोगमनुयाय भीत-
स्वार्थं पशुः । पुरुषस्य सोमदेवताकत्वं पशूनां यौष्णत्वं च सोमापूषाविषममाश्रया-
व्याख्यापसङ्गेन दर्शितम् । आतुव्यवतो द्विपशुकं कर्म विधातुं प्रसूयति—देवाश्चेति । अयुवत देवेभ्यः प्रथक्कृतवान् । अतो यवनामकोऽयं वर्षाभ्य-
त्यमेन यमः संपन्नः । इन्द्रियगते वीर्येऽपगते सति देवाः परस्परमिदमब्रुवन्—
पूर्वं यद्भूलोकाधिपत्यं प्राप्य वयं स्मस्तदिदं प्राप्य यम एवाभूत् । उक्षा सेचन-
समर्थो बत्सोत्पादकः । वशा बन्ध्या । लिङ्गव्यत्ययो दृष्टव्यः । तं यमं वरुणपा-
रोनैव ग्राहयित्वा यज्ञरूपेण विष्णुना निष्कासितवन्तः । इन्द्रमसादेनास्य यमस्य
वीर्यं नाशितवन्तः । विधत्ते—यो आतुस्यवानिति । आत्मना स्वेन रूपेण यजमानो विजयी भवति ।
अस्य आतुव्यः परामवति । पापविमुक्तिकामस्य द्विपशुकं कर्म विधातुं
प्रसूयति—इन्द्रो वृषाभिति । तमिन्द्रं भोगैः शरीरैरसिनादबन्धनाद्धताद्वृत्रादुत्पन्नानि को-
धाविष्टानि षोडश शरीराणि परितो वेष्टयित्वा स्थितानि, स च वृत्रः सर्पाकारैस्तैः
शरीरैस्तमिन्द्रं रज्जुभिरिव बबन्ध । ततस्तस्य वृषस्य शीर्षतः काश्चिद्वाक् उत्पन्नाः
ताश्च गावो विशिष्टदेहसंबन्धिनोऽभवन् । तासां गवां जघने पृष्ठभागे कश्चिद्वृष-
भोऽनुगम्योदगच्छत् । समृषभमुद्दिश्येन्द्रोऽचामरत्वात्मानं पूजितवान्, अहो
मदीयं कार्यं संपन्नमिति । ततः स इन्द्रो मनसा व्यवहारयत् । किमिवि, यः
कोऽपीममृषभमालभेत देवतोद्देशेन हिंस्यात्स ईदृशाबन्धनादिरूपात्प्राप्नोति मुच्ये-
तेति । एवं विचार्य द्विपशुकं कर्म कृतवान् । तस्येन्द्रस्य संबन्धिना स्वभागेन
मुहोऽग्निः सर्पाकाराणि षोडश शरीराणि तं वृषमप्यदहत् । तव ऐन्द्रयागेन(ण)
सामर्थ्यामिन्द्रः स्वात्मन्यवधत् । अथ विधत्ते—

यः प्राप्नोतेति । चिरं राज्यब्रह्मस्य पशुं विधत्ते—

शाखापुथिव्यामिति । ज्योगपरुद्धाभिरं राज्यब्रह्मः । यस्तु प्रजापालन-
श्याभाषादस्मिंलोके न प्रतितिष्ठति, वैदिककर्मानुष्ठानाभावात्स्वर्गेऽपि न प्राप्नोति—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

इति, वदानीं सोऽथ ज्योगपरुद्ध इत्युच्यते । तस्मै द्यावापृथिव्योः परितो वाद्-
भयमपि प्रतिष्ठा संपद्यते । धेनोः कंचिद्गुणं विधत्ते—

पर्यारिणीति । या गौर्गार्भिणी सती प्राप्तं प्रसवकालं परित्यज्य चिरं गर्भं
भूत्वा पश्चात्प्रसूते सा पर्यारिणी । तथा च सूत्रकारः—“ पर्यारिणीति परिहारसू-
र्भवति ” इति । यो ज्योगपरुद्ध एवस्य राष्ट्रं पर्यारीव भवति, भोगकालं चिर-
मतीत्य पश्चात्प्राप्यमान(ज)त्वात् । अतः सदृशभोगः समुच्चये भवति । ज्योगप-
रुद्धस्यैव धेनुप्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते—

वायव्यमिति । यथा वत्सो धेनोः समीप एव संचरति तथा वायुरपि
द्यावापृथिव्योः संचरतीति तद्वत्सत्त्वम् । अत एव द्यावापृथिव्यधेनुप्रयोगसमीपे
तदीयवत्सप्रयोगो युज्यते । यदा लोकाः प्रजा चैतस्मै राष्ट्रोऽपशुष्का अपरक्षा
भवन्ति तदानीमेवैव ज्योगपरुद्धो भवति । लोकशब्देन तत्र तत्र प्रभुत्वेन स्थिता
ग्रामण्यादयो मुख्यपुरुषा उच्यन्ते । अवशिष्टा सर्वा प्रजा विदूशब्देन । वत्सेन
तुष्टो वायुर्लोकान्प्रजा च प्रदापयत्यनुरक्तान्करोति । ते च लोका अस्मै स्तुवन्ति
मणिमुक्तादिभनं प्रसावयन्ति बाहुत्वेन प्रयच्छन्तीत्यर्थः । प्रजा चैनं भुङ्क्ता
पालयन्ती सेवते ।

अत्र मीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ ललापादिगणे दैक्षादैकादशिनतोऽथवा ।

आद्यो विशेषराहित्यान् गणत्वविशेषतः ” ॥

काम्यपशुकाण्डे पशुगणः श्रूयते—“ वसन्ते ललामांस्त्रीकुपमानालभेत ”
इति । तत्र रशनादयादिविशेषलिङ्गभावाद्वैक्षादमीषामीषाक्षर्मातिदेश इति चेत् ।
न । गणत्वेन विशेषलिङ्गेनैकादशिनैभ्योऽतिदेशात् । ऐकादशिनानां पशुगणप्रकृ-
तित्वं लिङ्गादवगम्यते । तथा हि सौत्रामण्यां पशुगणं प्रकृत्यैवमात्रायते—
“ यन्निषु यूपेष्वालभेत । बहिर्धाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । भ्रातृव्यमस्मै
जनयेत् । एकयूप आलभेत ” इति । यद्यत्रामीषामीषः प्रकृतः स्पातदा
चोदकादेकस्यैव यूपस्य प्राप्तत्वेन यूपत्रयप्रसक्त्यभावात्तदुपस्थासेन दोषाभिधानं
पुनरेकयूपविधानं च व्यर्थं स्थात् । ऐकादशिनानां प्रकृतित्वे तु पतिपशु पृथ-
ग्युपातिदेशेन प्रसक्तिसद्भावात्तदुपपद्यते । तस्मात्पशुगणे वैकादशिनैभ्योऽ-
तिदेशः ।

इदमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ धेनुवत्तर्कभाष्ये गवि वा गुणकीर्तनात् ।

अजेऽतिदिष्टे स्युर्ध्वं गोजात्येकगुणोक्तिवः ” ॥

“ पशुविकृतिषु श्रूयते—“ धावापृथिव्यां धेनुपालभेत मारुतं वत्समैत्रमुव-
मम् ” इति । तत्र धेनुशब्दो नवसूतिकामाचष्टे । वत्सशब्दो बालम् । अथभ-
व्यम् पुमांसम् । तथा सति गुणवाचिन एते शब्दा अतिदिष्टमजद्रूपमवाधित्वा
तदेव रूपं पथोकगुणविशिष्टं वदन्ति । गौस्तु न पत्यक्षमिह श्रूयते नाप्यति-
दिश्यते । प्रकृतानुपदिष्टत्वात् । अतो न गां विशिषन्तीति पूर्वपक्षः । न त्वत्वेते
अथोकगुणसामान्यवाचिनः, किं तर्हि योगतानेष तान्गुणानाहुः । अतस्ते शब्दा
अजेऽनुपपन्नाः सन्तोऽनुपदिष्टमतिदिष्टमपि गां मुख्यदृष्ट्या विशिषन्तश्छागं
वाधन्त इति शास्त्रागः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वलस्थ बिलमपीर्णोऽस्मि य उ॒त्तमः पशु-
रासीत्तं पृ॒ष्ठं प्रति॑ मंग॒ह्योर्दक्षि॑वद॒त्तम् सह॒स्रं
प॒शवोऽनु॑दा॒यन्त॑स् उ॒न्नतोऽभ॑व॒द्यः प॒शुकामः॑ स्या-
न्म ए॒तमे॒न्द्रमु॒न्नत॑मा ल॒भेते॒न्द्रमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒ये-
नोप॑ धाव॒ति स ए॒वास्मै॑ प॒शून्प्र य॑च्छति प॒शुमा-
ने॒व भ॑वत्यु॒न्नतः (१) भ॑वा॒ति सा॒हस्री॑ वा ए॒षा
ल॒क्ष्मी यदु॑न्न॒तो ल॒क्ष्मि॒यैव॑ प॒शून्व रु॒न्धे यदा॑
सह॒स्रं प॒शून्प्रा॑प्नुयादथ वैष्ण॒वं वा॒मन॑मा ल॒भेते॒-
नस्मि॒न्वै तत्सह॑राम॒ध्यतिष्ठ॑न्त॒स्मादे॒व वा॒मनः॑
भर्मी॑षितः प॒शून्थ ए॒व प्र॒जाते॒भ्यः प्र॒तिष्ठां॑ दधाति

(यशुकामादीनां पञ्चाविधिः)

कोऽर्हति सहस्रं पशून्प्राप्नुमित्याहुरहोरात्राण्येव
 सहस्रं* संपाद्याऽऽलंभेत पशवः (२) वा अहो-
 रात्राणि पशून्नेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्योष-
 धीभ्यो वेहनमा लंभेत प्रजाकांश्च ओषधयो
 वा एतं प्रजायै पणि बाधन्ते योऽलं प्रजायै
 मन्प्रजां न विन्दत ओषधयः खलु वा एतस्यै
 मृतुमपि द्यन्ति या वेहद्भक्त्योषधीरेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति ता एवास्मै स्वायोनेः
 प्रजां प्र जनयन्ति विन्दते (३) प्रजामापो वा
 ओषधयोऽमरपुरुष आप एवास्मा असतः सह-
 दनि तस्मादाहुयश्चवं वेद यश्च नाऽऽपस्त्वावा-
 गेनः सहदनीत्यैन्द्री* मृतवशामा लंभेत भूतिका-
 मोऽजातो वा एष योऽलं भृत्यै मन्भूतिं न प्राप्नो-
 तीन्द्रं खलु वा एषा मृत्वा वशाऽभवत् (४)
 इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति न एवैनं भूतिं
 गमयति भवत्येव य* मृत्वा वशा स्यान्मैन्द्रमे-
 वाऽऽलंभेतैतद्वाव तदिन्द्रिय* माक्षादेवेन्द्रियमव-
 रुन्ध ऐन्द्रामं पुनरुत्सृष्टमा लंभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्मोमं न पिबेद्विच्छिञ्चो वा एतस्य सोम-
 पीथो यो ब्राह्मणः मजा (५) तृतीयात्पुरुषात्मोमं
 न पिबेतीन्द्रामी एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छत उपैन* सोम-

(पशुकामादीनां पशुविधिः)

पीथो नमति यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोम-
 पीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाभेयो
 भवत्याभेयो वै ब्राह्मणः स्वामेव देवतामनु सं
 तनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव
 ह्येतस्य (६) सोमपीथः समृद्धये ब्राह्मण-
 स्पर्शं तूपरमा लभेताभिस्वरज्ज्वाणस्पतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोषं धावति तस्मा एवैनमा
 वृश्वाति ताजगार्तिमाच्छति तूपरो भवति क्षुरप-
 विवा एषा लक्ष्मी यतूपरः समृद्धये स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमेवासमै प्र
 हरति शरमयं बर्हिः ज्वाणालयेवैनं वैभोदक इध्मो
 भिनश्येवैनम् (७) ।

(भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दतेऽभवरसन्नेतस्येष्वस्त्रीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवर्चसकामो यश्चर्मदोषास्त्रिभेति यः ।

भ्रातृव्यवाग्पापभीरुर्ब्रह्मराज्यश्च यो भवेत् ॥

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्नेतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ पञ्चमे पशुकामादीनां पशवो वक्तव्याः ।

तेनैवं विधानुं प्रस्तौति—

(पशुकामावनीं पशुविधिः)

इन्द्रो बलस्येति । बलनामकः कश्चिदसुरस्तस्करो भूत्वा यतस्ततो बहून्-
शूनपहस्य कस्मिंश्चिद्भूतिले स्थापयामास । तं च वृत्तान्तमवगत्येन्द्रो बिलमपौ-
र्णोत्, द्वारपिधानाय मक्षिप्तं पाषाणमपनीतवान् । तत्र य उक्तमः पशुस्यं पशुं
पृष्ठं प्रति पृष्ठदेशे पृष्ठमुलमवलम्ब्योदक्त्विददुत्क्षिप्तवान् । तस्य पशोर्युधपतित्वा-
त्तमनु सहस्रं पशव उद्गतवन्तः । स च मुख्यः पशुर्युधपतित्वेन पूर्वमेवोन्नतोऽपि
पश्चादिन्द्रोत्क्षेपणेनात्यन्तमुन्नतोऽभवत् । विधत्ते—

यः पशुकाम इति । पशोरौन्नत्यं प्रशंसति—

उन्नतो भवतीति । उन्नत इति यत्, एषा साहसी लक्ष्मी सहस्रस्य
निमित्तभूता एत एव लक्ष्मी संपद्भूता । तथा सत्युन्नतालम्बेन पशुसमृद्धिरूपया
लक्ष्म्या युक्तस्तान्यशूनवरुन्धे ।

पूर्व यथा धेनुमालम्बवतः पश्चाद्दालम्बो विहित एवमप्युन्नतमालम्ब-
वतो वामनालम्बं विधत्ते—

यदा सहस्रमिति । पशुकाम उन्नतमालम्ब तत्फलभूतान्पशुभ्यामुन्नत-
हस्रमाप्तेरूर्ध्वं वामनमालम्बेन । यस्मादेतस्मिन्वामने तदुन्नतं पशुसहस्रं लीलार्थ-
मारोहति तस्मात्सहस्रपशुप्रियत्वादेव(ए) वामनो विष्णोः सम्यगपेक्षितः । एत-
स्याऽऽलम्बेन पूर्वमुत्पन्नेभ्यः सहस्रपशुभ्यः पश्वर्थं पतिष्ठां तुणोदकसंपूर्णं निवा-
सस्थानं कृतवान्भवति । एतस्य वामनस्य सहस्रमाप्तिकालादन्यं कालं विधत्ते—

कोऽर्हतीति । सहस्रमाप्तिः प्रायेण दुर्लभा । विघ्नानां चोत्थ्याद्वादिहृतानां
बहुत्वात् । अतः पशुमाप्तेरूर्ध्वं सहस्रदिनान्यतिवासाऽऽलम्बेन । पशवो हि
क्षीरादिभोगार्थं संपाद्यन्ते । तत्रैकैकस्मिन्दिने तद्भोगप्रदानादेकैकः पशुरिति
गणनायां सहस्रसंख्याकाभ्यहोरात्राण्येव सहस्रं पशवः संपाद्यन्ते । ततः सहस्र-
दिनेभ्य ऊर्ध्वं वामनालम्बेन यावतां तावतां वा विद्यमानानां पशूनां प्रविष्टा
संपादिता भवति । प्रजाकामस्य पशुं विधत्ते—

ओषधीभ्य इति । वेहतं गर्भविनाशिनीम् । यः प्रजोत्पादने समर्थोऽपि
प्रजां न लभत एतं प्रजार्थमोषधिदेवताः परितो बाधन्ते । अतस्ताभ्य आलम्बो
मुक्तः । या गौर्गर्भनाशिनी भवत्येतस्याः सूतुं गर्भमोषधयोऽपिघ्नन्ति । अतस्तासां
मियाया वेहत आलम्बेन तुष्टा ओषधयो यजमानार्थं स्वाद्योनेर्धजमानसंबन्धि-
नैर्यत्प्रजामुत्पादयन्ति स्वरेतसैव मयच्छन्ति, न तु क्षेत्रजपुत्रिकासुतादिकम् ।

(पशुकामवीनी पशुविधिः)

ततोऽसावौरसीमेव मजां लभते । तां ओषधयो लोकप्रसिद्धया स्तुवन्ते । तत्र तावदाप एवौषधयोऽपादोषधिकारणत्वात् । पुरुषो यजमानस्योत्पद्यमानः पुत्रः । स चोत्पत्तेः प्रागसदित्युच्यते । स्वकारणभूतरेतोवस्थायामनभिव्यक्तत्वात् । तथा सत्यब्रूयेण स्थिता ओषधय एव यजमानार्थमनभिव्यक्तशरीराकाराद्देवसः सदभिव्यक्तशरीरं प्रयच्छन्ति । यस्मादेवं तस्मात्कारणादीदृशवृत्तान्ताभिज्ञास्तदनभिज्ञाश्च लौकिका एवमाहुः--आप एवास्मा असतः सहृदतीति । नत्राभिज्ञा ओषधिव्यक्ताकृतं यथोक्तं पुत्रप्रदानमभिलक्ष्यैवं वदन्ति । अनभिज्ञास्तु क्षेत्रेषु जलसंपत्त्या तत्स्यनिष्पत्तिमभिलक्षणाऽऽप एवासतः सस्यरहितक्षेत्रात्तद्विद्यमानत्वेन भासमानं सस्यं ददतीत्याहुः । यथाभिज्ञा ओषधीनां पुत्रप्रदत्वमाहुः, यदि वा अनभिज्ञा अपां सस्यप्रदत्वमाहुः, सर्वथाऽपि यथास्तर्गवोषधिविषयं कर्म । मृगिकामस्य पशुं विधत्ते--

ऐन्द्रीमिति । सकृद्वत्समुत्पाद्य यथाद्वन्द्व्या गौः सुतवशा । या भूये योग्योऽपि भूतिं न प्राप्नोति सोऽयमुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नसम एव । तस्मादयमात्ममेत । नत्राऽपि सुतवशा प्रथममिन्द्रसमानं वत्समुत्पाद्य द्वन्द्व्याऽभवत् । इन्द्रस्य पितायाः सुतवशायाः प्रयोगादूर्ध्वं वत्सप्रयोगं विधत्ते--

यः सूत्वेति । सुतवशाया वत्स इन्द्रसमानः । अत एवेवमाहुः सुतवशा-
रूपेण निष्पत्तिरेवमाज्जायते--“सोऽमन्यत यो वै मादितोऽपरो जनिष्यत स इदं भविष्यतीति तस्या अनुसृष्ट्य योनिमाच्छिन्नत्वात् सुतवशाऽभवनत्सुतवशायै जन्मम् इति । तथा सति स्वसमानत्वेनेन्द्रमियं तमेन वत्समैन्द्रमेवाऽऽलभेत् । वत्सम्येन्द्रियकार्यत्वादेन्द्रत्वान्मुख्यमेवेन्द्रियमवरुन्धे । विच्छिन्नसोमपीथस्य पशुं विधत्ते--

ऐद्राममिति । गालितवृषणो बलीवर्द उन्मृष्ट इत्युच्यते । स एव जीर्णो लाङ्गलवहनादेर्युक्तः पुनरुत्सृष्टः । स्वात्मानमारम्य तूर्तायः पुरुषः पितामहः पिता स्वयं च यदा सोमं न पिबेयुस्तदानीमेतस्य वपस्थ सोमपान विच्छिन्नं, स एवं पशुमालभेत् । इन्द्रमार्गं च क्रमेण प्रशंसति--

यदेन्द्रो भवतीति । सोमपानस्थेन्द्रियवृत्तिहेतुत्वाद्विन्द्रियरूपवत् । पशुविधौ शेषणं प्रशंसति--

पुनरुत्सृष्टो भवतीति । प्रथमं पितामहेन सोमपीथ वत्सृष्टः, पुनः पिता, पुनरपि स्वेन, तत उक्तपशुसादृशमालदालम्भः समुद्धृत्य संपश्यन् । अमिचरतः पशुं विधत्ते--

(पशुकामवीनां पशुविधिः)

ब्राह्मणस्पत्यमिति । स ब्रह्मणस्पतिस्तस्मा एव यजमानार्थमेवैरिणवा-
बुधाति समन्ताच्छिनत्ति, तदानीमेव वैरी मरणं प्राप्नोति । पशुविशेषणं यथास्तति-
तूपरो भवतीति । तूपर इति यदेवा क्षुरपविर्वै क्षुर इव तीक्ष्णा धारा वंजे
यस्थाः सा क्षुरपविस्तादृशी लक्ष्मी वैरिमारणार्था संपद्यते । शुक्लभावेऽपि युजे
नेव इव सहसा घातं करोतीति वज्रसाम्यम् । यूपस्य चोदकघातमन्त्राभित्वादि-
रूपमपबधितुं स्फ्यसमानमाकारं विधत्ते—

स्फ्यो यूप इति । अत्र सूत्रम्—“स्फ्यो यूप इति स्फ्याकृतिर्युवः” इति ।
कुशमयमपबधितुं विधत्ते—

शरमयमिति । शूणन्ति हिंसन्तीति शरास्तृणविशेषा येषु तृणेषूपनैः
काष्ठैर्ब्राह्मणाः* क्रियन्ते । तेषां च तृणानां शीघ्रैर्वज्रावयवैरुत्पन्नाः स्युस्तक-
त्वम् । वज्रावयवैरुत्पत्तिरन्यत्राऽऽज्ञायते—“इन्द्रो वृत्राय वज्रं माहुरत्स वेधा
म्यमवत्स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं येऽन्तःशरा अशीर्षन्त ते शरा अ-
भवन्तच्छराणां शरत्वम्” इति । तस्माच्छरमयेन बहिषा वैरिणं हिनस्तेव ।
पालाशमिध्मे बाधितुं विधत्ते—

वैभीदक इति । अक्षशब्दाध्यादुवृक्षादुत्पन्नां वैभीदकः । स च विशेष-
णेन भेजुं शक इति कृत्वा वैरिणं भिनत्तेव ।

अत्र नीमांसा ।

इशनाध्यायस्य चतुर्थपादो चिन्तितम्—

“समुच्चेयं शरमयं कीशनीतास्य बाधकम् ।

प्राचुर्यस्य विधेरास्त्रां मेवं प्रतिपदोक्तितः” ॥

सोमारौद्रं चरुं निर्वपेच्छृणानां वीहीणामभिवरन्नात्यज शरमयं बहिर्भवतीति
श्रुते, तदिदं पाष्ठेन कुशबहिषा सह समुच्चीयते । कुतः । मयदृशब्देन प्राचु-
र्यैस्याभिधानादबाधनापि तदुपपत्तिरिति पूर्वः पक्षः । नित्यं वृक्षशरादिभ्य इति
सूत्रेण शरशब्दाद्विकारार्थो मयदृशब्दस्यः प्रतिपक्षोक्तः । अतस्तं परित्यज्य प्राचु-
र्यार्थो न ग्रहीतुं शक्यः । किंच, प्राचुर्यार्थत्वे कार्यार्थतरं कल्पनीयं स्यात् ।
तस्मात्कुशबहिषो बाधकमिति राज्ञान्तः ॥

* ब्राह्मणा इत्यस्य स्थाने बाणा इति युक्तम् । अथवा ब्राह्मणा इति यदेव बर्ध्मवदो जेवाः ।

१ स. वज्रो । २ अ. अत्र विभीतकज । ३ स. “वर्ध्म विजः”

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमपपाठके वेदाऽनुवाकः) ।

बार्हस्पत्य* शितिपृष्ठमा लभेत ग्रामकामो
 यः कामयेत पृष्ठ* समानाना* स्यामिति बृह-
 स्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 पृष्ठ* समानाना* करोति आस्येव भवति शि-
 तिपृष्ठो भवति बार्हस्पत्यो ह्येष देवतया समृ-
 द्धये पौष्ण* इयाममा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 पुषा पुष्पमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै (१) अञ्जं प्र यच्छत्यज्ञाद् एव
 भवति इयामो भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समृ-
 द्धये मारुतं पृश्निमा लभेताञ्जकामोऽञ्जं वै
 मरुतो मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवास्मा अञ्जं प्र यच्छन्त्यज्ञाद् एव भवति
 पृश्निर्भवत्येतद्वा अञ्जस्य रूप* समृद्ध्या ऐन्द्र-
 मरुणमा लभेतेन्द्रियकाम इन्द्रमेव (२) स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं द-
 धातीन्द्रियाग्येव भवत्यरुणो भूमान्भवत्येतद्वा
 इन्द्रस्य रूप* समृद्धये सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत मुनिकामः सविता वै प्रसवानामीशे
 सवितारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स

(सामकाशादीनां पशुविधिः)

ए॒वास्मै॑ भ॒र्नि प्र॑ सु॒वति॑ दान॒कामा॑ अ॒स्मै प्र॒जा
म॒घम॑युप॒ध्वस्तो॑ भ॒वति॑ मा॒विभो॑ ह्येषः (३)
दे॒वता॑ स॒मृद्ध॑चै॒ वैश्व॑दे॒वं बहु॑रूप॒मा ल॑भेता-
म॒कामा॑ वैश्व॒देवं॒ वा अ॒जं वि॒श्वाने॒व दे॒वान्स्वेन॑
भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ त ए॒वास्मा॑ अ॒जं प्र॑
य॒च्छन्त्य॒ज्जाद॑ ए॒व भ॒वति॑ बहु॒रूपो॑ भ॒वति॑
बहु॒रूप॑ ह्य॒जं स॒मृद्ध॑चै॒ वैश्व॑दे॒वं बहु॑रूप॒मा
ल॑भेत् आ॒म॒कामा॑ वैश्व॒देवा वै॑ म॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व
दे॒वान्स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प धा॒वति॑ त
ए॒वास्मै॑ (४) म॒जातान्प्र॑ य॒च्छन्ति॑ आ॒म्येव॑
भ॒वति॑ बहु॒रूपो॑ भ॒वति॑ बहु॒देव॑त्यो॒ ह्येष॑
स॒मृद्ध॑चै॒ प्राजा॑पत्यं तू॒पस्मा॑ ल॑भेत् यस्याना॒-
ज्ञात॑मि॒व ज्यो॒गाम॑र्ये॒त्प्राजा॑पत्यो॒ वै पु॒रुषः॑ प्र॒जा-
प॑तिः खलु॒ वै तस्य॑ वे॒द यस्याना॑ज्ञातमि॒व ज्यो॒-
गाम॑र्येति प्र॒जाप॑तिमे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॒प
धा॒वति॑ स ए॒वैनं॑ तस्मा॒त्त्रामा॑न्मु॒ञ्चति॑ तू॒पशो॑
भ॒वति॑ प्राजा॑पत्यो॒ ह्येष॑ दे॒वता॑ स॒मृद्ध॑चै॒ (५) ।

(अस्मा इन्द्रमेवैष म॒जाता॑ वि॒श्वाने॒व दे॒वान्स्वेन॑ भा॒गधे॒ये-
नो॒प धा॒वति॑ त ए॒वास्मै॑ प्राजा॑पत्यो॒ हि वी॒णिं व॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(ग्रामकामादीनां पशुविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके षष्ठोऽनुशाकः) ।

पशुकामः यजाकामो भूत्यर्थी छिन्नसोमैकः ।

अभिचारी य धे तेषां पञ्चमे पशवः श्रुताः ॥

अथ षष्ठे ग्रामकामादीनां पञ्चमस्तरेणि वक्तव्यानि । तत्रैकं पशुं विधत्ते—

बार्हस्पत्यमिति । ग्रामो मे भूयादन्वेषां ग्रामस्वामिनां मध्ये प्रैष्ठवदुपरिवर्ती
स्वामीति यः कामयेत तस्यायं पशुः । पशुविशेषणं प्रशंसति—मिति पृष्ठो भवतीति । राजसूये बार्हस्पत्यं चरुं शिनिपृष्ठो दक्षिणेत्युक्त-
त्वात्तद्देवताकत्वम् । अन्नकामस्य पशुं विधत्ते—

प्रौष्ण्यामिति । अन्नस्य पोषकत्वात्पूषत्वम् । पशुविशेषणं प्रशंसति—

इयामो भवतीति । पशुकाकाद्यन्नस्य रूपं इयामम् । अन्नकामस्य पञ्चमस्त-
रे विधत्ते—माकतामिति । मरुतां पेशयत्वेनान्नसंपादकत्वाद्भक्त्यम् । पशुविशेषणं प्रशं-
सति—पृश्निर्भवतीति । पृश्निः श्वेतः । शात्यन्नस्य रूपं श्वेतम् । इन्द्रियकामस्य पशुं
विधत्ते—

ऐन्द्रमरुणमेति । अरुणस्य पशोर्गुणान्तरं विधत्ते—

भरुणो भूयानिति । पशुती घ्नरस्थातीति भूयान् । इन्द्रस्य सहस्राक्षत्वेन
ब्रह्माहुत्वं त्यक्तम् । स्वप्नसिद्धिपूर्वकदानकामस्य पशुं विधत्ते—सावित्रामिति । उपपञ्चस्तः संकीर्णवर्णः । सप्तिकामः परकर्तृकदानकामः ।
प्रसवानां मेरणानाम् । अस्मै यजमानार्थं परकर्तृकं दानं प्रसुवति मेरयति ।
संकीर्णवर्णं प्रशंसति—उपपञ्चस्त इति । राजसूये सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्तुर्गृह उपपञ्चस्तो इ-
क्षिणेत्युक्तत्वात्सवितृदेवताकत्वम् । अन्नकामस्य पञ्चमस्तरे विधत्ते—वैश्वदेवमिति । सांकर्यमन्तरेण विस्पष्टा बहुव्री वर्णा यस्यासौ बहुरूपः ।
पशुविशेषणं प्रशंसति—बहुरूपो भवतीति । भक्ष्यभोज्यलेख्योप्यभेदेनान्नस्य बहुरूपत्वम् । ग्राम-
कामस्य पञ्चमस्तरे विधत्ते—

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

वैश्वदेवमिति । सजाता भ्रातरो भृत्यादयश्च । ते च बहुत्वसाम्येन विधेर्वा
देवामां संधन्विनः । पशुविशेषणं प्रशंसति—

बहुरूप इति । विधेर्वा देवानामेतत्स्वामित्वात्पशोर्बहुदेवत्वत्वम् । अज्ञात-
विरोगग्रस्तस्य पशुं विधत्ते—

प्रजापत्यमिति । विस्पष्टानि रोगविशेषलक्षणानि न दृश्यन्ते, बलक्ष-
यकाश्यादिकं च दृश्यते, तदिदमज्ञातमिव भवति । प्रजापतिः पुरुषमनुजयेति भु-
तत्वात्पुरुषः प्रजापत्यः । चिकित्सकैरज्ञातोऽपि रोगविशेषः प्रजापतिना ज्ञायते ।
अपः प्रजापतिरेनं तस्मात्सामादज्ञातदीर्घरोमान्मोचयति ॥

प्रजापतिवपाजम्यत्वेन पशुविशेषणं प्रशंसति—तूपरो भवतीति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थशकारे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वषट्कारो वै गांयत्रियै शिरोऽच्छिनत्तस्यै-
रमः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपांगृह्णात्सा शिति-
पृष्ठा वशाऽभवद्यो द्वितीयः परापतत्तं मित्रा-
वरुणावुपांगृह्णीताः सा द्विरूपा वशाऽभवद्य-
स्तुतीयः परापतत्तं विश्वे देवा उपांगृह्णन्सा
बहुरूपा वशाऽभवद्यश्वतुर्थः परापतत्तं प्राधि-
र्षी प्राविशत्तं बृहस्पतिरभि (१) अगृह्णाद-
स्त्वेषायं भोगायेति स उक्षवशः समभवद्यहो-
हितं परापतत्तद्रुद्र उपांगृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्गार्हस्पत्याः शितिपृष्ठामा लभेत ब्रह्म-
वर्चसकामो बृहस्पतिमेव स्वेन भागधेये-

नोप धावति त एवास्मिन्नब्रह्मवर्चसं वधाति
 ब्रह्मवर्चस्येव भवति छन्दसां वा एष रसो
 यद्वशा रस इव खलु (२) वै ब्रह्मवर्चसं
 छन्दसामेव रसेन रसं ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे मै-
 भ्रावरुणी द्विरूपामा लभेत वृष्टिकामो भैत्रं वा
 अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेष स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षय-
 तच्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु
 वै वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन (३) रसं वृष्टिर्ब-
 रुन्धे भैत्रावरुणी द्विरूपामा लभेत प्रजाकामो
 भैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिरहोरात्राभ्यां खलु
 वै प्रजाः प्र जायन्ते मित्रावरुणावेष स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अहोरात्राभ्यां
 प्रजां प्र जनयतच्छन्दसां वा एष रसो यद्वशा
 रस इव खलु वै प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं
 प्रजामव (४) रुन्धे वैश्वदेवीं बद्रूपामा
 लभेताजकामो वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव
 देवास्तस्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मा
 अन्नं प्र यच्छत्यन्नाद् एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्वशा रस इव खलु वा अन्नं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

छन्द॒भामे॒व रसे॒न रस॒मन्न॒मव॒ कन्धे॒ वैश्वदे॒वीं
 बहु॒रूपामा॒ लभे॒त शार्म॒कामा॒ वैश्वदे॒वा वै (५)
 स॒जा॒ता विश्वा॒नेव॒ देवान्त्स्वे॒न भाग॒धेये॒नोप॑
 धाव॒ति त ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान्प्र यच्छ॒न्ति आ॒
 म्येव॑ भ॒वति॒ छन्द॒सां वा ए॒ष रसो॑ यदु॒क्षा रसं॑
 इ॒व स॒लु वै स॒जा॒ताश्छन्द॒सामे॒व रसे॒न रसं॑
 स॒जा॒तानव॑ कन्धे॒ बार्ह॒स्पत्य॒भृक्ष॒वश॒मा ल॒भेत॑
 ब्रह्म॒वर्च॒सका॒मो बृ॒हस्प॒तिमे॒व स्वे॒न भाग॒धेये॒
 नोप॑ धाव॒ति स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्म॒वर्च॒सम् (६)
 द॒धाति॒ ब्रह्म॒वर्च॒स्यैव॑ भ॒वति॒ वशं॑ वा ए॒ष चर॑
 ति यदु॒क्षा व॒श इ॒व स॒लु वै ब्रह्म॒वर्च॒सं व॒शे
 नैव॑ व॒शं ब्रह्म॒वर्च॒सम॒व कन्धे॒ रौद्री॑ * रोहि॒णिमा॑
 ल॒भेताभि॑चर॒न्क॒द्रमे॒व स्वे॒न भाग॒धेये॒नोप॑ धाव॒
 नति॒ तस्मां॑ ए॒धेन॒मा क॑ध्वाति॒ ताज॒गार्ति॒मार्छ॑ति
 रोहि॒णी भ॒वति॒ रौद्री॑ ह्ये॒षा दे॒वत॑या॒ नम॑
 ऊ॒धै स्फ॒यो भू॒पो भ॒वति॒ वज्रो॑ वै स्फ॒यो वज्र॑मे॒
 वास्मै॑ प्र ह॒रति॒ शर्म॑थ॒ बर्हिः॑ शु॒णात्य॑धे॒नं वै
 भी॒दकं॑ इ॒ध्मां भि॒नस्ये॑धे॒नम् ॥ ७ ॥

(अ॒भि स॒लु वृ॒ष्टिश्छन्द॒सामे॒व रसे॒न रसं॑ प्र॒जाम॒व वैश्वदे॒वा वै ब्रह्म॒
 व॒र्चसं॑ धूप॒ एका॒न्ववि॑रु॒न्तिर्ध॒) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाध्याये
 प्र सप्तपाठके सममोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमपत्राठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पृष्ठकामोऽन्नकामो द्वाविन्द्रियार्थी सन्नि तथा ।

अन्नं भ्रातृं च दाञ्छन्तोऽज्ञातरोमाश्च ये स्थिताः ॥

पष्ठेऽनुवाके पञ्चवः क्रमेणैवामुदीरिताः ॥

अथ सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामादीनां यथायोगं पञ्चभस्मराणि विधातुं प्रस्तौति--

वषट्कार इति । वैषडित्यस्य मन्त्रस्याभिमानिदेवो वषट्कारः । तस्य गायत्र्या सह विरोधो ब्राह्मणान्तरे मसिद्ध इति वैशब्देन सूच्यते । छिन्नाद्वा-
यत्रीशिरसो जलं रक्तं च निर्गतं, ताभ्यामुभाभ्यामनेकविधा वशा उत्पन्नाः ।
ताश्च बृहस्पत्यादीनां परिग्रहेण पिबाः संपन्नाः । द्वाभ्यां वर्णाभ्यामुपेता द्विर-
पा । बहुभिर्बर्णैरुपेता बहुरूपा । चतुर्थपर्याये भूमौ पतितं रसं पृथा विनष्टो मा
भूदिति बृहस्पतिरभ्यगृह्णान् । तस्मायमभिप्रायः--अयं रसो मम भोगाय भव-
त्येव । उक्तवशो व्यर्थवीर्यो वृषभः ।

तत्राऽऽद्यं पशुं विधत्ते--

बाह्वैस्पत्यामिति । ब्रह्मवर्चसस्यैहिकामुष्मिकपूजाहेतुत्वेन सारत्वादसत्साह-
स्यमित्यभिप्रेत्य तत्साधनभूतां वशां प्रशंसति--

छन्दसामिति । वशाया गायत्रीछन्दोरसत्वं व्याख्यातम् । गायत्री च सोमा-
हरणेन छन्दोन्तरात्पशस्ता । तस्माद्वशा सर्वेषां छन्दसां सारः । तेन छन्दो-
रसेन वशात्पशैहिकामुष्मिकपूजाहेतुतया रसरूपं ब्रह्मवर्चसमवरुन्धे ।

द्वितीयं पशुं विधत्ते--

मैत्रावरुणीमिति । मित्रस्य सूर्यत्वादद्भुतदीप्तत्वम् । अन्धकरिणाऽऽवर-
णहेतुत्वाद्वैर्वारुणत्वम् । वृष्टेर्वदत्वादोषध्युत्पादकत्वेन सारत्वाच्च रसोपमानम् ।

तमेव द्वितीयं पशुं फलान्तराय विधत्ते--मैत्रावरुणीमिति ।

अहोरात्रपरित्यागेन यथा वृष्टिर्न संभवति तथा प्रजोत्पत्तिरपि न संभवति ।
सतस्तयोर्वृष्टिसाधनत्ववत्प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं पशुं विधत्ते--

वैश्वदेवीमिति । अन्नस्य सर्वदेवभोज्यत्वाद्वैश्वदेवत्वं, जीवनहेतुत्वेन सार-
त्वादसत्साम्यम् ।

(अद्भ्यवर्चसकामादीनां पशुविधिः)

तमेव पशुं कलाभ्यन्तराय विधत्ते—

वैश्वदेवीमिति । सजातानां भ्रात्रादीनां भृत्यादीनां च बहुतेषु देवतासा-
म्येन वैश्वदेवस्य स्वाम्युपकारित्वेन च रससादृश्यम् ।

चतुर्थं पशुं विधत्ते—

मार्हस्पत्यमिति । वशात्वविशेषणं प्रशंसति—

यज्ञं वा इति । उभेति यदेष वशं चरति धेनुभिः सहैवारण्ये गत्वा पुन-
स्तासामेव पृष्ठतो गृहेष्वगच्छतीति तस्य गोवशवाचित्वम् । अद्भ्यवर्चसमपीन्द्रिय-
निमग्नोपेतत्वाद्वा इव स्वाधीनपदार्थ इव भवति ।

पञ्चमं पशुं विधत्ते—

रौद्रीमिति । रुद्राध्याये नीलघ्नीवो विलोहित इति रुद्रस्य विशेषेण
लोहितत्वं भूयतेऽतो रौहिणी रुद्रदेवताका ।

पूर्वदक्षोदकमाप्तमपवदितुं विधत्ते—स्फुर्यो यूप इति ॥

इति श्रीमत्साधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहंके प्रथमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः
प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एताः सौरीः श्वेता
वशामाऽलभन्त तयैवास्मिन् रुचंमदधुर्यो ब्रह्म-
वर्चसकामः स्यान्तस्मा एताः सौरीः श्वेता
वशामा लभेतामुमेवाऽऽदित्यः स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मिन् ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्यैव भक्षति चैवो यूपो भवत्यमो
(१) वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्वं
उदतिष्ठत्सयोन्येव ब्रह्मवर्चसमर्वं रुन्धे ब्राह्मण-

स्पर्त्या बभ्रुकर्णीमा लभेताभिचरम्बाकृणं
 बर्शकपालं पुरस्ताज्जिर्वपेद्वरुणेनैव आतृष्यं
 ग्राहयित्वा ब्रह्मणा स्तृणुति बभ्रुकर्णी भवत्ये-
 तद्दे बर्शणो रूप* समृद्धयै स्फयो यूपो भवति
 बज्रो वै स्फयो वर्जमेवास्मे प्र हरति शरमयं
 बर्हिः कृणाति (२) एषेनं, वैभोदिक इध्मो
 भिनस्येवैनं वैष्णवं वामनमा लभेत यं यज्ञो
 नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो विष्णुमेव स्वेन भाग-
 धेयेनोपं धावति स एवास्मै यज्ञं
 प्र यच्छत्युपैनं यज्ञो नयति वामनो
 भवति वैष्णवो येष देवतया समृद्धयै
 त्वाष्ट्रं वडवमा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै प-
 शूनां मिथुनानाम् (३) प्रजनयिता त्वष्टा-
 रमेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै
 पशुमिथुनान्प्र जनयति प्रजा हि वा एत-
 स्मिन्पशवः प्रविष्टा अथैष पुमान्सत्त्वंडवः
 साक्षादेव प्रजां पशुनव रुन्धे मैत्रश्च श्वेतमा
 लभेत सहग्रामे संयत्ते समयकामो मित्रमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एषेनं मित्रेण
 सं नयति (४) विशालो भवति व्यवसा-
 ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा लभेत वृष्टि-
 कामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्या ईंशं प्रजापतिमेव
 स्वेन भागधेयेनोपं धावति स एवास्मै पर्ज-

(ब्रह्मवर्षसकामादीनां पशुविधिः)

न्यं वर्षयति ऋणो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै रूपं
 रूपेणैव वृष्टिर्भव रुन्धे शबलो भवति विष्टु-
 तमेवास्मै जनयित्वा वर्षयत्यवाशुक्ले भवति
 वृष्टिमेवास्मै नि यच्छति (५) ॥

(असौ शुभातिं मिथुनानां नयति यच्छति) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मतेजः प्रजां वृष्टिर्बर्चं धामं तथा पुनः ।

ब्रह्मतेजोऽभिचारं च वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तानेतान्पशून्सप्तमेऽनुवाके विधायाष्टमे पुनर्ब्रह्मवर्षसकामादीनां पञ्चमराणि
 विधास्यन्नादौ कस्मचित्पशोर्विधानाय मस्तौति—

असाधादित्य इति । आदित्यविषये बहवः प्रायश्चित्तयः कल्पयुगादि-
 भेदेन व्यवस्थापनविधाः । विधत्ते—

यो ब्रह्मवर्षसकाम इति । स्वादिरं बाधितुं विधत्ते—

बैल्वो यूषो भवतीति । श्रीसूक्तेन बिल्वोत्पत्तिराम्नायते—“ आदित्यवर्षे
 तपसोऽधि जातो वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ बिल्वः ” इति ।

अस्यायमर्थः—हे आदित्यवर्णे लक्ष्मि प्रथममुत्पन्नस्याऽऽदित्यस्य तपसः सता-
 पत्प्राप्त्यकाशादभ्यूर्ध्वं तव प्रियो बिल्ववृक्षो जात इति । ततः सौर्षा वशाया
 बैल्वे यूषे तति सूर्यबिल्वयोः सहोदरत्वात्सयोनित्वम् । तेन च ब्रह्मवर्षसकामि
 सयोन्धेन तपयते । स्वपित्रादीनां यस्यां वेदशाखायामभ्ययनानुष्ठानादिप्रवृत्ति-
 रस्यैव स्वस्यापि प्रवृत्तिर्ब्रह्मवर्षस्य सयोनित्वम् । अभिचरतः कंचित्पशुं
 विधत्ते—

ब्राह्मणस्पत्यामिति । पिङ्गलवर्णकर्णयुक्ता बभ्रुकर्णी । तस्य पशोः
 माय्याङ्गं पुरोडाशं विधत्ते—

वाक्यमिति । एतदनुष्ठानेन आतृव्यस्य प्रथमं रोगमुत्पाद्य पश्चाद्भक्षणं
भक्षणस्यनिवेदनाकेन कर्मणा हिनस्ति ।

भक्षणस्यतुमुं स्वस्य हेमवर्णात्वाद्भुक्त्या भक्षणस्यत्वमित्याभिप्रेत्य पशुविशेषणं
प्रशंसति--

भुक्तकर्णीति । पूर्ववच्चोदकमाप्तं बाधितुं विधत्ते--

स्फयो यूय इति । आग्निहोमादिमहायज्ञमाप्तिकामिनः पशुं विधत्ते--

वैष्णवमिति । राजसूये वैष्णवं शिकपालं वामनो दक्षिणोऽभुक्त्वावागमनस्य
विष्णुदेवत्वत्वम् । विधत्ते--

स्वाभ्यं वद्वन्मिति । यथा मनुष्येषु यत्र कापि पुंसः स्तनबुद्ध्या सत्यं
श्मश्रुनिर्गमनात्पायोषित्वभ्रमो भवति तद्वदश्वेष्वपि केनाप्यवयवसंनिवेशविशेषेण
यस्मिन्पुंस्येवाश्वे योषित्वबुद्धिरितरेषामश्वानां भवति । अत एव ते तेऽश्वास्तदा तदा
श्मश्वपारोहन्ति, सोऽयमीदृशोऽश्वो वद्वन् । स च त्वष्टुः प्रियः । ऐतत्तः सिकस्य
त्वष्टा त्वष्टाणि विकरोतीति श्रुतत्वान्निश्चयजनयितृत्वम् । पशुविशेषणं
प्रशंसति--

प्रजा हि या इति । यदा स्त्रीलक्षणदर्शनेनास्मिन्पशौ स्त्रीत्वबुद्ध्या प्रजाः
पशवश्च प्रविशन्ति, तत्र प्रजानां प्रवेशो नामापत्योत्पत्तये प्रौढं समीचीनमश्व-
मानीय तत्राऽऽरोहयितृत्वायं प्रवृत्तिः, पशूनां प्रवेशो नाम योषित्वज्ञान्या तदारो-
हणम्, अथ तदानीं प्रजापशुप्रवृत्तेरेव स्वनः पुमानमपि सस्त्रीनामधारी वद्वो
भवति । तदालम्बनेन साक्षादेव जीममेव प्रजां पशून्याप्नोति ।

परकीयतेनायामीदृशमेव शूरसमं हनिष्यामीति स्वामिनोऽग्रे यः प्रतिज्ञां
कर्तुमिच्छति तस्य पशुं विधत्ते । यदा संधिकाभिनः पशुं विधत्ते--

मैत्रश्च श्वेतमिति । एनं प्रतिज्ञावन्तं मित्रेण कार्यसाधकेन सहकारिणा
संनयति योजयति । यजमानेन यूयः संमित इति प्रकृतौ यच्छ्रुतं तदपवादितुं
परिमाणाधिक्यं विधत्ते--

विशालो भवतीति । एनं प्रतिज्ञाकारिणं व्यवसामयत्येव वैर्यमुत्पाद्य स्व-
कार्यनिश्चयवन्तमेव करोति । अथैवं संधिकाभिनं संघिष्टकन्वेन परो राजा
मित्रमेवेत्येतादृशं निश्चयवन्तं करोति । विधत्ते--

(अन्नायकामादीनां एकविधिः)

प्राजापत्यमिति । सर्वसङ्घत्वेन वृद्धेरपि सङ्घत्वाच्चदीक्षितृत्वम् । यम-
च्छन्ने सवितरि तीजदृष्टिवेलायामन्धकाराभाससादृश्यमस्ति, तदभिप्रेत्य पशुवि-
शेषणं प्रशंसति—

कृष्णो भवतीति । कृत्स्नशरीरे काष्ण्येपाप्तावुदराद्यधस्तनपदेशविशेषेषु
शैत्यमिश्रणं विधत्ते—

शबलो भवतीति । शैत्यस्य मास्तिन्यविरोधित्वाद्विद्युत्साम्यम् । कर्णतनीव
एवावनतशृङ्गत्वं विधत्ते—

अवाशङ्गो भवतीति । अवोभुत्वमेव वृद्धिधारासमर्थं ब्रूयन् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपाठके-

छमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके प्रथमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वरुणं* सुषुवाणमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामपश्यन्तां* स्वायै देव-
ताया आऽलंभत ततो वै तमन्नाद्यमुपनिमद्य-
मलंमन्नाद्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनिमत्स एतां
वारुणीं कृष्णां वशामा लंभत वरुणमेव स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्नं प्र
यच्छत्यन्नादः (१) एष भवति कृष्णा भ-
वति वारुणी स्येपा देवतया समृद्धये मैत्रः*
भ्वेतमा लंभत वारुणं कृष्णमपां चौषधीनां
च मंधावज्रकामो मैत्रिवा ओषधयो वारुणी-
रापोऽपां च खलु वा ओषधीनां च रसमुप

जीवामो मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छतोऽन्नाद् एव
 भवति (२) अपां चौषधीनां च संधावा
 लभत उभयस्यावर्द्धये विशांसो यूपो भवति
 द्वे शेते देवते समृद्धये मैत्रश्च श्वेतमा लभेत
 वारुणं कृष्णं ज्योमामयावी यन्मैत्रो भवति
 मिश्रेणैवास्मै वरुणश्च रामयति यद्वारुणः सा-
 क्षादेवैवं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदीतामुर्ध्ववति
 जीवत्येव देवा वै पुष्टिं नाविन्दन् (३) तां
 मिथुनेऽपश्यन्तस्यां न समंराधयन्तावश्विना-
 वभूतामाचयोर्वा एषा मैतस्यां वदध्वमिति
 साऽश्विनोरेवाभवचयः पुष्टिकामः स्यात्स एता-
 माश्विनीं यमीं वशाया लभेताश्विनावेव स्वेन
 भागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं धत्तः
 पुष्यति प्रजया पशुभिः (४) ॥

(अज्ञादोऽन्नाद् एव भवत्यविन्दन्यञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अस्तेजोऽभिचारं च यज्ञमार्तिं तथा पशून् ।

समर्थं च तथा वृष्टिं वाञ्छतां पशवः श्रुताः ॥

तान्यश्विनमेऽनुवाके विधायाम्य नवमेऽज्ञाधकामादीनां पशून्विधित्सुरादौ
 कंचत्पशुं विधातुं प्रस्तौति-

(अस्त्राद्यकामादीनां पञ्चाविधिः)

वरुणमिति । तुष्टवाणं सोमाभिषवं ऊतवन्तम् । विधत्ते—

यमलमिति । धनिकः पुमान्तु योग्याय शात्मजपायस्तादिभ्योऽप्यस्य तम-
र्थोऽपि संविधातुमनुष्माभावादिना तज्ज प्राप्नुयात्तत्स्थायं पशुः । वरुणः पर्जन्य-
मुखेन प्रकाशमावृत्य काष्ठं संपादयति । ततोऽस्थ पशुवर्णस्य वरुणदेवत्वत्वम् ।
द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैत्र० इवेतमिति । संधिशब्दं कालपरत्वेन देशपरत्वेन च द्वेधा सूत्रकारो
व्याख्यातवान्—“ अपां चौषधीनां च संधाविति प्रावृषि शरत्प्रतिपत्तौ वाऽपि
वाऽपां चौषधीनां च संधौ ” इति । ऋतोरमध्ये नदीक्षेत्रयोर्मध्य इति तस्यार्थः ।
ओषधीनामुपकारकत्वेन मित्रसंबन्धित्वम् । संधौ प्रयोग उभयरसोपजीवनेन
प्रशस्तः । एतदेवाभिषेत् संधिं प्रक्षंसति—

अपां चौषधीनामिति । यूपस्य शास्त्रादयं विधत्ते—

विशाख इति । विविधे शाखे यस्थासौ विशाखः । तदिदं सूत्रकारो
दर्शयति—“ विशाखो यूप इति यदूर्ध्वं रशनायास्तदिशाखं यद्वोपर्युभे शाखे
अष्टाभी सचक्षाले स्याताम् ” इति । दीर्घरोमिणो द्विपशुकं कर्म विधत्ते—

भैत्र० इवेतमिति । मिथो हि कूरं वरुणं शान्तं करोति । स च वरुण-
पाशान्मोचयति । तयोः पृथगुपक्रमः । पुष्टिकापस्य पशुं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । मजापशुसमृद्धिः पुष्टिः । सा च मनुष्यमिश्रणे पशुमिश्रणे
च संभवतीत्येवं देवा उपायमपश्यन् । दृष्ट्वा च तस्यां पुष्टौ सम्प्रसाधयितुं कक्षा
भाभूवन् । तदानीमभिनयूचतुः—आवयोर्वैवा पुष्टिः संमन्थिनी । तस्मादेवस्यां
पुष्टावाधाम्भां विना मा वदध्वं संभाषणमेव मा कुरुतेति । तस्मात्सा पुष्टिरभिनो-
रधीनाऽभवत् । विधत्ते—

यः पुष्टिकाम इति । एकास्मिन्गर्भे सह जातो यमौ । तयोर्मध्ये या स्त्री
सा यमी ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपवादके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो दुर्वा-
 क्षणः सोमं पिपासेदश्विनौ वै देवानामसोम-
 पावास्तां तौ पश्वा सोमपथिं प्राऽऽप्नुताम-
 श्विनं धेतस्य देवता यो दुर्वाक्षणः सोमं पिपा-
 सस्यश्विनविव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै सोमपथिं प्र यच्छत उपैन* सोम-
 पीथो नमति यद्धूमो भवति धूमिमाणमेवा-
 स्मादप हन्ति ललामः (१) भवति मुखत
 एवास्मिन्नेजो दधाति वायव्यं गोमृगमा लभेत
 यमजंघ्रिवा* समभिज्ञ* सेयुरपूता वा एतं वाम-
 रुच्छति यमजंघ्रिवा*समभिज्ञ*सन्ति नैष
 ग्राम्यः पशुर्नाऽऽरण्यो यद्वोमृगो नेवैष ग्रामे
 नारण्ये यमजंघ्रिवा*समभिज्ञ*सन्ति वायुर्वै
 देवानां पवित्रं वायुमेव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एव (२) एनं पवयति पराची वा
 एतस्मै व्युच्छन्ति व्युच्छति तमः पाप्मानं
 प्र विज्ञति यस्याऽऽश्विने शस्यमाने सूर्यो
 गाऽऽविर्भवति सौर्यं बहुरूपमा लभेतामुमे-
 वाऽऽदित्य* स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रतीयस्मै
 व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः पाप्मानं
 हते (३) ॥

[प्रपा० १ अंजु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

१०४१

(तैत्तिरीयपञ्चविधिः)

(उच्चारः स एव वर्द्धत्वारिः शब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

अन्नाद्यमन्नमात्रं च वाञ्छतो दीर्घरोगवान् ।

पुष्टिकामश्च नवम एतेषां पशवः श्रुताः ॥

अथ दशमोऽनुवाके तैत्तिरीयः पशवो विधातव्याः । तत्र दुर्गाक्षणस्य सोम-
पानेच्छां निमित्तीकृत्य पशुं विधत्ते—

आश्विनमिति । मलिनस्यैतं पूजत्वम् । ललाटे शौक्ल्येन काञ्चित्तोऽश्व-
शिष्टे शरीरे पूजवर्णः पशुरश्विनोः मियः । दुर्गाक्षणलक्षणं बोधायन आह—

“ यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।

त वै दुर्गाक्षणो नाम यथैव वृषलीपतिः ” इति ।

पूर्वोक्तपुनरुक्तपशौ यो ब्राह्मणः सन्ना तृतीयादिमुक्तत्वादीदृशो दुर्गा-
क्षणो नाधिकारी । अत्र तु सोमपाने अद्याल्लेनेच्छावस्थे सति दुर्गाक्षणोऽ-
धिक्रियते । आश्विनग्रहमाक्षणे सो देवा अग्नवन्नपुनौ वा इमौ मनुष्यचरो वि-
पजा इत्युक्तत्वादपुनरितरेदेवस्तोमपातुत्वं नास्ति । पश्चाद्यज्ञस्य च्छिन्नं शिरः
प्रतिसंभाव्य तेन पुत्रेभ्यो देवेभ्यः सोमग्रहं लब्धवन्तौ । वदपि बभ्रैवाऽऽज्ञानम्—
“ सो बहिष्पवमानेन पश्वित्वा बाध्यमेतमाश्विनमनुकृन् ” इति । अतः ब्रह्म-
शीलत्वाद्दुर्गाक्षणस्य सोमं विपासोराश्विनो देवता । पशोर्भूजत्ववर्णेन दुर्गाक्ष-
णलक्षणं पूजमाणं मलिन्यमस्मादपहन्ति । ललाटे शौक्ल्येनारिमन्मुक्तव एव
मुक्त्यमेव ब्रह्मवर्त्तलक्षणं तेनो वत्ते । मिथ्यापवादं निमित्तीकृत्य कथितं
विधत्ते—

वायव्यमिति । गोभिः सहारण्ये चरितुं गताद्बुधभास्करयोर्विष्णुर्वायव्यो
गोमृगः । उभयलक्षणद्वयं नास्तथात्वे निधेयम् । कथितपुरुषो ब्राह्मणं न इवर्वा-
स्तथाऽपि शङ्क्या तादृशं यं पुरुषं जना अस्तेत्यववेमुक्तस्यायं पशुः । यद्य-

(नैमित्तिकयज्ञविविः)

यस्य पुरुषस्य ब्रह्महत्याप्रयुक्तो मरको नास्ति तथाऽप्यपूता वागृच्छत्येतं नि-
न्दारूपा वाक् शक्नोतेनेनैः क्रियमाणा प्राप्नोत्येव । तामेव निन्दां निमित्तीकृत्यैव
विहितो गोमृगो पुरुषो ग्राम्यो न भवति । मृग्यामुत्पन्नत्वात् । नापि मुख्य आ-
रण्यो वृषभादुत्पन्नत्वात् । अभिशस्तस्य ग्रामे नास्ति वासो बन्धुभिः सह व्यव-
हारमाधात् । नापि वानप्रस्थादिवदरण्ये ग्रामवासित्वात् । देवानां मध्ये वायोः
प्रवित्रत्वं व्यवशुद्धिहेतुत्वादवगम्यते । तच्च याज्ञवल्क्येन स्मर्यते—

“ रथ्याकर्दमतोषानि स्पृष्टान्यन्त्यश्रवायसैः ।

मरुताऽर्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ” इति ।

अनुष्ठितेऽप्यस्मिन्पशौ निन्दां केचिल्लौकिका न परित्यजन्तीति चेत्तर्हि नि-
न्दन्तु नाप ते । तथाऽप्यसार्वाभिज्ञैः शिष्टैर्व्यवहार्यं एव ।

सोमयाममध्य आश्विनरक्षकाले सूर्यानाविर्भावं निमित्तीकृत्य कंचित्पशुं
विधत्ते—

पराचीति । अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यादिकं सहस्राक्षंरुपाकाभि-
र्ऋग्विरुपेतं शस्त्रमाश्विनम् । तर्चयतिरात्रयागे रात्रिपर्यायनामकेषु शस्त्रेषु पठिते-
षु ऋक्छात्पाग्वेतायामारब्धव्यम् । तस्मिञ्छस्त्रे शस्यमाने सति सूर्य उदित्वा
मेघाद्यावरणमन्तरेण यदाऽऽविर्भवेत्तदा नायं पशुरपेक्षितः । यस्य यजमानस्य
यदानीं नाऽऽविर्भवेदेतस्मै यजमानायेवं रात्रिर्व्युच्छन्ती पभातं प्राप्नुवती
सती न सम्यक्प्राप्नोति । किंतु पराची व्युच्छन्ती पराक्रमस्वी तस्मिन्पराक्ता
सती यभातं प्राप्नोति । तदानींयं यजमानः पकाशविरुद्धं तमः स्वर्गविरोधिनं
पाप्मानं च प्रविशति । तादृशस्यायं पशुः, स च बहुरूपश्चित्रवर्णः । प्रतीची
संप्रुती तस्मिन्नुरकेत्यर्थः । तेन पशुना तमः पाप्मानं चापहन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमपत्राठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(कान्धेष्टियाज्यापुरोगुवाक्याविधानम्)

(अथ द्वितीयाहके प्रथमप्रपाठक एकावक्षोऽनुवाकः) ।

इन्द्रो वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो मरुतो यक्ष
 वो दिवो या वः शर्म । मरेष्विन्द्रं सुहवं
 हवामहेऽहोमृचं सुकृतं देव्यं जनम् । अग्निं
 मित्रं वरुणं सातये मगं धावापृथिवी म-
 रुतः स्वस्तये । ममजु नः परिज्मा वमर्हा
 ममसु वातो अपां वृषण्वान् । शिशितमिन्द्रा-
 पर्वता युषं नस्तन्नो विश्वे धरिवस्यन्तु देवाः ।
 प्रिया वो नाम (१) हुवे तुराणाम् । आ
 यस्तपन्मरुतो बावशानाः । श्रियसे कं भा-
 नुभिः सं मिमिक्षिरे ते रश्मिभिस्त प्रकाभिः
 सुखादयः । ते वाशीमन्त इष्मिणो अभी-
 रवो विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः । अग्निः
 प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्मोमो रुद्रेभिरभि
 रक्षतु त्मना । इन्द्रो मरुद्भिर्जतुथा कृणोत्वा-
 दित्यैर्नो वरुणः सः शिशातु । मं नो देवो
 वसुभिरग्निः सम् (२) सोमस्तनूभी रुद्रि-
 याभिः । समिन्द्रो मरुद्भिर्यज्ञियैः समादि-
 त्यैर्नो वरुणो अजिज्ञिपत् । यथाऽऽदित्या
 वसुभिः संवभुवुर्मरुद्भी रुद्राः समजानताभि ।
 एवा त्रिणामजहृणीयमाना विश्वे देवाः सम-
 नसो भवन्तु । कुत्रा विद्यस्य समृतौ रण्वा

नरो नृपदेने । अहन्ताश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यद्विधो वनामहे स* हव्या मा-
 नृपाणाम् । उत सुन्मस्य शवसः (३) ऋ-
 तस्य रश्मिमा ददे । यज्ञो देवानां प्रत्येवि
 सुन्ममादित्यासो भवता मृदयन्तः । आ वोऽ-
 वाची कुमतिर्वित्याद*होश्चिद्या वरिवोचित-
 राऽसत् । इवाचिरपः सुयवसा अदन्ध उप
 शेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं म्रत्यन्तितो
 न दुरास आदित्यानां भवति प्रणीतौ । धार-
 यन्त आदित्यासो जगत्स्या देवा विश्वस्य
 भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधिष्यो रक्षमाणाः
 (४) असुर्यमृताधानश्रयमाना ऋणानि ।
 तिन्नो भूमीधारयन्त्रीरुत सुन्त्रीणि मृता
 विदधे अन्तरेषाम् । ऋतेनाऽऽदित्या महि वो
 महित्वं तद्वयमन्वरुण मित्र चारु । त्याग्न क्ष-
 त्रिया* अवे आदित्यान्याचिषामहे । सुमृदी-
 का* अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकिते न
 सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।
 पाक्यो चिद्वसवो धीर्या चित् (५) युष्मा-
 नीतो अभयं ज्योतिरश्याम् । आदित्यानाम-
 वसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शतमेन ।
 अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

श्रोत्रमाणाः । इमं मे वरुण भूमी हवमया
 च मृडय । त्वामवस्पुरा चक्रे । तत्त्वा यामि
 ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो ह-
 विर्मिः । अहं हमानो वरुणेह वोच्युरेकशस् मा
 न आयुः प्र मोषीः (६) ॥

(नामाग्निः सशशर्वतो रक्षमाणा धीर्यं चिदेकान्नवश्वाशस्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वायव्यं मजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एवस्तावादित्यो वशवंतामित्रो
 बलस्य बार्हस्पत्यं वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाभिनमिष्ये वो नर एको-
 दश (११) ।

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णधीर्मितावादित्यो वा अहोरात्राणि वषट्कारः मंजन-
 मित्ता हुवे तुराणां पञ्चवहिः ॥ ६५ ॥

हरिः ॐ ।

इति तैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमः

प्रपाठकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दौर्मास्यमाभिशापौ च तूर्पाविर्भावं वर्जनम् ।

निमित्तीकृत्य दशमे पशवः समुदीरिताः ॥

तेरेतेदशभिरनुवाकैः काम्यपशवः समापिताः । अथैकादशोऽनुवाके काम्ये-
 ष्टियाज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।

तस्मिन् काम्येष्टिकाण्डे पूर्वोदाहृतात्सोमारौरुचरोरुष्वै द्विद्विष्टका काचि-
 दिष्टिरेकमाप्नायते—

“ ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरु-
तम् स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान् य वृच्छन्ति ग्राम्येव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मरुतो सह प्रयुज्यमानयोरपि द्वयोः पुरोडाशयोरेकस्मिन्नेवाभिभयणम् । एह
तु तद्वाधितुं विधत्ते--

“ आहवनीय ऐन्द्रमधि भयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यस्य विधृत्यै ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

पापेन वस्यसं वस्तुमत्तरं पापवस्यसं पापाधिक्योपेतमित्यर्थः । मरुतामुग्रदे-
वतासदीयं हविः पापवस्यसम् । ऐन्द्रस्य तद्भविष्यो विभागेनावधारणार्थं भिन्नाग्रा-
वभिभयणम् । तद्वत्यकपालसंख्यां प्रशंसति--

“ सप्तकपालो मारुतो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै सजातान् य
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

ईदृक्चेत्यादिनोक्ताः सप्तसंख्याका मरुत एको गणः । तथाविधाश्च गणाः
सप्तसंख्याकाः । तेषां हविष्प्रदानेन गणशो बहुविधगणरूपान्भ्रातृभिन्नमृत्वादी-
नवरुन्धे ।

मरुतो सामिधेनीसंधानुवचनात्प्रागेव हविरासादनं, तदपवदितुं विधत्ते--

“ अनुक्षमान आ सादयति विशमेवास्मा अनुवर्त्मानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

अत्र सूचकारः “ ऐन्द्रमासादयति सामिधेनीष्वनुक्षमानास्तु मारुतम् ” इति ।
यजमानस्यानुकूलं वर्त्म वर्त्तनं यस्या विशः सेयमनुवर्त्मा ।

अनयोक्तृभयोर्हविषोर्वाग्यानुवाक्यानां पूर्वकाण्ड एव समाप्तात्तानां प्रतीको-
नुदाहरति--इन्द्रं च इति ।

प्रथमं युग्मं षष्ठ्यपाठकस्यान्त्यानुवाके पठितम् । द्वितीयं युग्मं तु षष्ठ्यमपाठक-
स्यान्त्यानुवाके पठितम् । तदर्थस्तु तत्रैव दृष्टव्यः ।

अकामेवोर्हि फलान्धराय विधत्ते--

(काम्येष्विवाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्राय च विशे च समदं दध्यामित्येन्द्रस्या-
वद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुतस्यावद्यन्ब्रूयान्मरु-
द्भ्योऽनु ब्रूहीत्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो भागधेये समदं दधाति
वितुंहाणास्तिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

मदेन सह वर्तत इति समदः कलहः । राज्ञः प्रजायाश्च परस्परं कलहं
कुर्यामिति कामयितुरियमिष्टिः । अस्यामिष्टायथं प्रकृतेर्विशेषः—प्रकृतावाग्नेय-
स्यावदानकाले पुरोनुवाक्याभैषमुक्त्वा तदाश्रावणादूर्ध्वमाग्नेययाज्याया एव प्रैषं
यदेत्, न तु देवतान्तरयाज्यायाः । इह त्वन्यविषयोऽनुवाक्याभैषोऽन्यविषयश्च
याज्याभैष इति । एवं च सत्येभ्य इन्द्रमरुद्भ्यः स्वस्वभागे कलहं कृतवान्भवति ।
वदीयकलहानुसारेण राजा विशश्च वितुंहाणा विशेषेण परस्परं द्विंतां कुर्या-
न्नास्तिष्ठन्ति । कलहसमाधानकामस्य तामेवोर्विं विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेद्यः कामयेत कल्पेरन्निति यथादेवतमवदाय यथादेवतं
यजेद्भागधेयेभैवान्मयथायथं कल्पयति कल्पन्त एव ” [सं० का० २ प० २
अ० ११] इति ।

कल्पेत्परस्परकलहरहिता भवेयुः । एताभिर्भूयकृतः स्वस्वभागभाजिनः
कल्पयति । तथा सति राजा विशश्च कल्पन्त एव कलहरहिता क्षिप्रं
भवन्त्येव । एतयोः कलहतसमाधानार्थेष्टयोः पूर्वोदाहृत एव याज्यानुवाक्याः ।
इहचन्तरं विधत्ते—

“ ऐश्वमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विशाश्च
देवानस्त्वेव भागधेयेनोप धावति त एवास्यै सजातान्म्र यच्छन्ति ग्राम्येष्व भवति”
[सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

प्रकृतौ हविर्द्वयस्य सहावदानं नास्ति । अत्र तु तद्विधत्ते—

“ ऐन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येदशैन्द्रस्योपरिष्टादिन्द्रियेणैवास्मा उभयतः
सजातान्परि गृह्णाति ” [सं० का० २ प० २ अ० ११] इति ।

द्विर्हविषोऽवद्यतीति श्रुतत्वादेकैकस्य हविषो द्विर्द्विरवदानं सहकर्तव्यम् । तथा
सायम सक्तुदैन्द्रमवदाय ततो वैश्वदेवं द्विरवद्येत्युपरिष्टादैन्द्रमवद्येत । एवं
सति यजमानार्थं सजातान्ग्रामनिवासिनः सर्वानुभयोः पार्थयोरिन्द्रियसायमर्ध-
मुक्ताकरोति । अथ दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ उपाधाम्यपूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै ” [सं० का० २ प० २
अ० ११] इति ।

४८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [२द्वितीयकाण्डे—
(आग्नेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)]

वक्षस्योभयपार्श्वान्तबोरुपनीय स्थापनीयं रक्तसूत्रमुपाधाय्यं, तच्च पूर्वमेवो-
पानयनकाले वक्षं यावि प्राप्नोतीति पूर्वयम्, उपाधाय्यं पूर्वयं यस्मिन्वातसि
तदुपाधाय्यपूर्वयम् । अत एव सूत्रकारः—“उपाधाय्यपूर्वयं वातो दक्षिणा
(जेति) चित्रान्तम् ” इत्यर्थः (ति) । सादृशस्य वासतो दानं सजातानामुप-
हित्ये यजमानसेवायै संपद्यते ।

अस्यामिष्टो पुरोनुवाक्यामाह—भरेष्विन्द्रमिति ।

इन्द्रमग्न्यादिदेवांश्च भरेषु भियवाणेषु संपाद्यमानेषु हविःषु इवामह आह-
यामः । किमर्थं, सातये देवेभ्यो हविर्दानाय, स्वस्तये यजमानस्य भेषते च ।
कीदृशमिन्द्रं, तुह्यं तुहेनाऽऽह्वयं शक्यम् । अहोमुचं पापान्मोचयितारं, तुकृतं
घोमेनं हितं करोतीति तुकृतं तुकृतं, दैव्यं दिवि भवं, जनं जनयितारं वृष्टि-
द्वारेण सस्याद्युत्पादकम् । अत्र पूर्वार्धस्येन्द्रविषयत्वादुत्तरार्धस्येतरबहुदेवविषय-
त्वान्च हविर्द्वयस्थैकेषु पुरोनुवाक्या ।

तत्रैव याग्यामाह—ममसु न इति ।

परितः सर्वतो जेपर्नं भक्षणं यस्याग्नेः सोऽयं परिष्मा । त च नोऽस्मान्मसु
हर्षयतु । वासरस्य हन्ता गमयिता सूर्यः, त च नो ममसु वातो नो ममसु ।
अपां वृषण्वान्वर्षकः पर्जन्यदेवो नो ममसु । पर्वतशब्देन कैलासादिपर्वतवासि-
देवविशेषो हिमवान्वाऽभिधीयते । आश्वमेधिकेषु पशुविधिषु हिमवतो इस्तीति
देवरथभवणात् । हे इन्द्रापर्वतौ मुवां नोऽस्माञ्जिहासीतं तन् कुरुतम् । पापबहु-
लानामस्माकं पापक्षयस्तनूकरणम् । तत्तेन हविःप्रदानेन विश्वे देवा नोऽस्मान्च
रिवस्पन्तु परिचर्यासमये कृपयाऽधलोकयन्तु ।

इहान्तरं विधत्ते—“पृथिव्यै दुग्धे पयङ्गव चक्रं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः पृथिव्यै
वै पयसो मरुतो जाताः पृथिव्यै मियङ्गवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
मरुत एव स्वेन मागधेयेनोप भावति त एवास्मै सजातान्म वच्छन्ति आग्नेव भवति”
[सं०का० २५० २अ० ११] इति ।

पृथिव्यै श्वेता गौरस्तादृश्या गोमरुतां पियङ्गूनां (पां) चोत्पत्तिप्रसिद्धिः
शास्त्रान्तरीयार्थवादे दृष्टव्या । पृथिव्यै पियङ्गव इत्यत्र पयसो जाता इत्यनुवर्तते ।
एकोद्वरत्वादिपियङ्गूनां (पां) मरुदेवत्वत्वम् ।

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

विधत्ते—“ मिथयती याज्यानुवाक्ये भवतः मिथमेवैनं समानाना करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति द्विपद एवाय रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद एव पशुनव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

मिथशब्दोऽस्ति ययोस्ते ऋचौ मिथयभ्यौ । ते चोदाहरिष्येते । तत्प्रयोगाद्यजमानस्य समानानां मध्ये मिथत्वम् । तयोर्ऋचोर्विश्रमानं पाठश्रावं द्विपद(दा)-त्वं चतुष्पद(दा)त्वं च मनुष्यप्रप्त्या पशुप्राप्त्या च प्रशस्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यां द्विपदामाह—मिथा इति । हे मरुतस्तुराणां हविःस्वीकारं मयि त्वरमाणानां वो युष्माकं मिथा नाम मिथाणि नामानि आहुव आहवामि । यद्यस्मान्भूय तृपत्तिं नावशानाः कामयमानाः स्थ तस्मादाहवामि ।

तत्रैव चतुष्पदां याज्यामाह—अयसे कमिति । ते मरुतः पुरोवातरूपाः सन्तः कं सुखं अयसे पाणिभिराभयितुं भानुभिर्भासकै रश्मिभिः सूर्यरश्मिभिः सहिताः संमिमिक्षिरे मेढुं वृष्ट्या भूमिं सम्यक्कुम्भिल्लन्ति । ते मरुत ऋकमियाज्यापुरो-नुवाक्यारूपाभिर्कग्निः स्तुताः सन्तः सुखादयः शोभनं हविः स्वादितवन्तो भक्षितवन्तः । ततस्ते मरुतो वाशीमन्ता उत्साहजमितधोषरूपबहुविधशब्दवन्त इतिमणः स्वगृहान्मति गतिमन्तोऽभीरवः स्वकार्यस्य निष्पन्नत्वेन विप्रकारि-भ्योऽसुरेभ्यो भयरहिताः मिथस्य मरुतस्य धाम्नो मरुतां संबन्धि यत्पिबं स्थानं तदिह लब्धवन्तः ।

इष्टयन्तरे विधातुं प्रसीति—

“ देवांसुराः संदत्ता आसन्ते देवा मिथो विप्रिया आसन्तेऽयोन्यस्यै ज्यैष्ठ्या-यातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्वरुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः स इन्द्रः मजापतिमुपाधावत्समतया संज्ञान्याऽयाज्यदशमे वसुमते पुरोडाशमष्टाक-पालं निरवपरसोमाय रुद्रयते चरुमिन्त्राय मरुतवते पुरोडाशमकादशकपालं वरु-णायाऽऽदित्ययते चरुं तवो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि समजानत ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ११] इति ।

देवा अंसुराश्च यदा युद्धार्थमुद्यतारतदानीमहमेव ज्यैष्ठो भविष्यामि नेतर इत्येवं परस्परं ज्यैष्ठ्यमनङ्गीकुर्वाणा देवाः परस्परं मिथरहिताः सन्तः सेनां

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

चतुर्धा विभज्य विविधं यथा भवति तथा प्रकान्तवन्तः । तत्र वसुभिः सहि-
तोऽग्निरकः संघः । रुद्रैः सहितः सोमो द्वितीयः संघः । मरुद्भिः सहित इन्द्र-
स्तृतीयः संघः । आदित्यैः सहितो वरुणश्चतुर्थः संघः । तदानीमिन्द्रः प्रजापतिमु-
पसेव्य तदुपवेशेन संज्ञानीनामिकामिष्टिं कृतवान् । तत ऊर्ध्वमिष्टिसामर्थ्यादप-
गतमत्सरा देवा ऽप्यैष्टधार्यमिन्द्रं सम्यगभ्यनुज्ञातवन्तः । सम्यग्ज्ञायतेऽभ्यनुज्ञायते
यपेष्टधाऽसौ संज्ञानी । तानूनप्यार्थवादत्वेन संज्ञान्या अननुष्ठितत्वाच्चास्ति
कस्यचित्पाधान्यं, किंतु स्वकार्यसिद्धिगभिर्मेत्य सर्वे मात्सर्यं अहः । इह त्विष्टि-
पसादादिन्द्रस्य पाधान्धम् । एतच्चोभयं कल्पभेदाद्युपभेदाद्वा द्रष्टव्यम् ।

विधत्ते—“ यः समानैर्मिथो विधिषः स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये
वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्दोषेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाश-
मेकादशकपालं वरुणायाऽऽदित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ऽप्यैष्टधाय समाना अभि-
सं जानते वसिष्ठः समानानां भवति” (सं० का० २ प्र० २ अ० ११) इति ।

इन्द्रभेद भूतं स्वामिनोपेक्ष सन्तमेनं यजमानं ऽप्यैष्टधार्यं सम्यगभ्यनुजानन्ति ।
ततोऽयं समानानां वसिष्ठो वासयितुतमः पालको भवति । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—
अग्निरिति ।

वसुभिः सहितोऽग्निः प्रथमसंघाधिपतिर्नोऽस्मानवत् । रुद्रैः सहितः सोमोऽस्मभ्या
स्वयमेव प्रीतिपुरःसरमभिरक्षतु । मरुद्भिः सहित इन्द्रः क्षतुधा तत्तद्वृष्टिभो-
गधारिणोऽस्मान्करोतु । आदित्यैः सहितो वरुणो नोऽस्मान्संशिशतु संशितश्च-
क्षान्सम्यगनुष्ठितव्रतान्करोतु । तत्रैव याज्यामाह—सं नो देव इति ।

वसुभिः सहितोऽग्निर्देवो नोऽस्मान्समजिज्ञिषत्सम्यगनुष्ठानं ज्ञापयतु । रुद्रसं-
बन्धिनीभिस्तनूभिः सहितः सोमः समजिज्ञिषत् । यज्ञयोग्यैर्मरुद्भिः सहित इन्द्रः
समजिज्ञिषत् । आदित्यैः सहितो वरुणः समजिज्ञिषत् । तत्रैव विकल्पितामन्यां
याज्यामाह—यथाऽऽदित्या इति ।

पूर्वोक्तेषु संघचतुष्टयमभ्यवर्तिषु देवेषु यथा वरुणसमीपवर्तिन आदित्या
अग्निरुमीपवर्तिभिर्वसुभिः संबभूवुः संगताः प्रीतियुक्ता बभूवुः, यथा चेन्द्रसमी-

(कान्धेष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

पवार्तिभिर्मरुद्भिः सह सोमसमीपवर्तिनो रुद्रा अभिसमजानत ज्यैष्ठ्यं सम्यगभ्य-
नुज्ञातवन्तः, पर्वाणि नामान्याहवर्नीयगार्हपत्यदक्षिणाभिरूपाणि इव्यवाहनकव्य-
वाहनसहरक्षोरूपाणि वा यस्याग्नेः सोऽग्निस्त्रिणामा इह त्रिणामचेवा, एवमेव यथा
रुद्रादयस्तद्वदिधे देवा अन्येऽपि रुद्रादिसमीपवर्तिनो देवाः सर्वेऽहणीयमाना वैरि-
भिरनपहियमाणविभूतयः समनसः परस्परं समानमनस्का भवन्तु । यद्यप्यत्र च-
त्वारि हवींषि तथाऽपि सहप्रदानेन पुरोनुवाक्याया भेदो नास्ति, तथा याज्याया
अपि । यथा पूर्वं ग्रामकामं प्रति विहितयोरैन्द्रवैश्वदेवहविषाः सहप्रदानात्पुरो-
नुवाक्यादिभेदो नास्ति । अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्यामाह—कुत्राचिद्यस्येति ।

यस्य स्विष्टकृद्देवस्य समृत्तौ संगतौ सत्यां नुषदन्ते मनुष्यस्थाने ग्रामगृहादौ
कुत्राचिद्यत्र कुत्रापि नरो मनुष्या रण्या रममाणस्तितृप्ति, किंच यं स्विष्टकृ-
द्देवमर्हन्ताश्चिन्मन्त्रविशेषैः पूजयन्त एव तदीयाहुत्यर्थमिन्धते वह्निं प्रन्वलयन्ति,
प्रत्वात्य च जगत्तो यजमानाः संजनयन्ति समीचीनं फलमुत्पादयन्ति, तादृशः
स्विष्टकृद्देवः प्रसीदत्विति शेषः ।

तत्रैव याज्यामाह—सं यद्विष इति । यद्यस्मात्कारणादिषु इव्यमाणान्य-
ज्यानि संवनामहे स्विष्टकृद्देवप्रसादेन सम्यग्भजामः, मानुषाणां यजमानानां इव्या
होमयोग्यामि इव्याणि संवनामहे, उतापि च शुभ्रस्य धनस्य शवसो बलस्य
क्षतस्य यज्ञस्य च रश्मि रश्मिदत्पकाशमुत्कर्षमाददे स्वी कूर्मः, तस्मात्कारणा-
देवमनुमहीतारं स्विष्टकृद्देवं भजाम इति शेषः ।

इदमन्तरं विधत्ते—“आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चरुं मिर्वपदेमूर्तिकाम आदित्या
वा एतं भूत्यै प्रति नुदन्ते षोऽलं भूत्यै सन्भूर्नि न माप्नोत्यादित्यानेव भुव-
इतः स्वेन भागधेयेनोष धावति त एवैनं भूतिं गमयन्ति भवत्येव ” [सं० का०
२ म० ३ अ० १] इति ।

यदीययोर्याज्यापुरोनुवाक्ययोर्भुवच्छब्दः श्रूयते त एत आदित्या भुवदन्तः ।
यद्यपि पुरोनुवाक्यायां भवता मुह्यन्त इति भवतेत्ययं शब्दः एतितः, यद्यपि
च याज्यायां भवति प्रणीताविति भवतीत्येष शब्दः एतितो न तु भुवच्छब्दः
क्राम्यस्ति, तथाऽपि वर्णाविकारमभिधेय भुवद्भ्यश्च इत्युच्यते । एवमभ्यत्रापि
यथावे नियुक्त आलभेत, अग्नये पथिकृत इत्यादौ विशेषणैर्याज्यानुवाक्या-
गताः शब्दाः स्मर्यन्त इति द्रष्टव्यम् । ते च याज्यादिगताः शब्दास्तत्तत्प्रकृतौ-

चितफलस्य सूचकाः । अतोऽत्रापि भूतिसूचकभुवश्छन्दवन्त इत्युक्तं भवति ।

तथा सति भुवद्वन्तः फलत्वेन दातव्यभूतिमन्त इत्यर्थोऽपि लभ्यते ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—यज्ञो देवानामिति । अयं यज्ञो देवानां सुम्नं सुखं प्रयेति गच्छति प्रवर्तते । हे आदित्यासो यूयमस्मान्मुदयन्तः सुखयन्तो भवत तिष्ठत । युष्माकं सुमतिरनुग्रहवृद्धिरवाचीनेष्वस्मात् प्रवृत्ता सती, आववृत्त्यादावर्तताम् । या सुमतिरंहोभिदस्मदीयपापादपि आवर्तते पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिर्वैरिवोक्तराऽसदतिशयेन परिचर्याभिरूपा भवतु ।

तत्रैव याज्यामाह—शुचिरप इति । अयं यजमानः शुचिः सन्नपोऽनुष्ठी-
यमानं कर्मोपक्षेति समीपे प्राप्नोति । कीदृशोऽयं, सूयवसाः शोभनं यवसं तृणं
तेनोपलक्षितमन्त्रादिभोम्यं यस्य सोऽयं सूयवसाः, अदब्धः कैरपि शत्रुभिरतिर-
स्कृतः, वृद्धं दीर्घं वय आयुर्यस्यासौ वृद्धवपाश्विरजीवीत्यर्थः । शोभना वीराः
पुत्रा भूत्याश्च यस्यासौ सुवीरः । य ईदृशो यजमान आदित्यानां प्रणीतौ पण-
यने कर्मणि भवति प्रवर्तते ते यजमानं शत्रवोऽन्तितः समीपे न किञ्चिन्ति न
विनाशयन्ति । दूरादपि न घ्नन्ति । नकिः शब्दो निषेधवाची ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—“ आदित्येभ्यो धारयद्भद्रं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरु-
ध्यमानो वाऽऽदिष्ट्या वा अपरोद्धार आदित्या अवगमयितार आदित्यानेव धार-
यद्भतः स्वेन भागयेयेनाप धावति त एवैनं विंश द्वाधत्यनपरुध्यो भवति ”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

धारयच्छब्दो यदीययोर्वाज्यानुवाक्ययोर्वर्तते त इमे धारयद्भन्तः । स्थान-
भ्रष्टं स्वस्थाने धारयितुं क्षमा इति तस्य पदस्य पर्यवसितार्थः । यो राजा पूर्वं
स्वराष्ट्राद्वैरिणा निःसारितः सोऽपरुद्धः, यस्त्विदानीं निःसार्यते सोऽपरुध्यमानः,
तयोरन्यतरस्येयमिष्टिः । अपरोद्धारः पूर्वं निःसारयितारः । अवगमयितार इदानीं
निःसारयितुमुद्यताः, अथवा पुनः स्वराष्ट्रं प्रापयितारः । दिशि स्वराष्ट्रगतप-
जायां दास्यति धारयन्ति स्थापयन्तीत्यर्थः । ततोऽयं वैरिभिरपरोद्ध्वयशक्त्यो
भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—धारयन्त इति । आदित्या अस्मदभिमतं कुर्वन्तिवति
वाक्यशेषः । कीदृशाः, धारयन्तोऽपरुद्धं यजमानं स्वराष्ट्रे स्थापयन्तः, जगत्स्थाः

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्यानिधानम्)

कृत्स्नं जगदनुग्रहीतुं तत्र तत्र तिष्ठन्ति, यद्वा जगद्धारयन्त इत्येवान्वयः । स्थाः स्थिताः, देवा दीव्यन्तः । विश्वस्य भुवनस्य गोपाः पालयितारः, जगद्धारयितुं दीर्घभूता दीर्घैर्वा ते दीर्घाधियः, असवः घाणास्ते यस्य सन्ति सोऽयं यजमानोऽसुरस्तस्मै हितमिदं कर्मासुर्यम् । यद्वा राक्षसवदाधको राजाऽसुरस्तन्निवारणाद्येऽप्युक्तमिदं कर्मासुरवादिति असुर्यं, तदक्षमाणाः, कर्तं सत्यं स्वराष्ट्रे यजमानं स्थापयाम इत्येतादृशवचनं तद्युक्ता कृतावानः, कृणानि चयमाना अपरोक्षवैरिणो दारिद्र्यसंपादनेन बह्व्युषाणि संपादयन्तः ।

तत्रैव याज्यामाह—तिस्रो भूमीरिति । हेऽयमन्वरुण मित्रं, एतैस्त्रिभिर्नामभिरुपलक्षिताः सर्वेऽपि द्वादशाऽऽदिन्धा वो युष्माकं तन्माहित्वं माहात्म्यं चाह रमणीयं महिं महदधिकं च । कथं माहात्म्यमधिकं तदुच्यते—तिस्रो भूमीः स्वर्गमर्त्यपातालरूपा धारयन्धारितवन्तः । अपि च त्रीन्सूर्यचन्द्रबह्वनिगतान्प्रकाशान्वारितवन्तः । तत्र सूर्यरश्मिरूपस्य प्रकाशस्य धारयितृत्वं स्पष्टम् । सूर्यरश्मय एव जलमयेन चन्द्रमण्डलेन व्यवहिताः शीतस्पर्शा अभिभूतोष्णस्पर्शा ज्योत्स्नारूपेणावभासन्त इति केषांचिन्मतम् । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“सुपुन्रः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः” इति । अग्निदीप्तेरादित्यसंनन्धश्च स्पष्टमेव श्रूयते—“उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति” इति । तस्मात्प्रकाशत्रयधारयितृत्वं युक्तम् । किंचैषां यजमानानां विदधे यज्ञे यानि त्रीणि यतान्मन्तःस्थितानि मनोवाक्कायकर्मनिष्पाद्यानि वा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाणि वा तानि तत्राणि ऋतेन पालयिष्याम इत्येतादृशेन सन्धवचनेन धारितवन्तः ।

अत्र पूर्वमपरुद्धस्य नास्ति विशेषाङ्गोपदेशः । अपरुध्यमानस्य तु प्रयोगे शोऽस्ति । तत्र कंचिन्मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—

“अदितेऽनु मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा इदीतेमं वा अदितिरियने-
बास्मै राज्यमनु मन्यते” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

हेऽदिते भूमे त्वमनुमन्यस्व राष्ट्रप्रवेशार्थं मामनुमन्यस्वेत्येतं मन्त्रमुच्चारयन्प्रत्यक्षः शत्रोः पदाङ्कितभूरज आददीत । इयं पृथिव्येवादिति शब्दाच्या, तेषांस्मा अपरुध्यमानार्थं राज्यमङ्गी करोति ।

मन्वान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे—

“ सत्याऽऽशीरित्याह सत्यमेवाऽऽशिषं कुरुते ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

आशीरस्मदपेक्षितं कलं सत्यमास्त्विति शेषः ।

अन्ये मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे-

“ इह मन इत्याह यज्ञा एवास्मे समनसः करोति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

इह मदीये राष्ट्रमवेशे यजानां मनोऽनुकूलं भवत्विति शेषः ।

पुनरपि मन्त्रान्तरमुत्पाद्य व्याचष्टे-

“ जप धेत मरुतः सुदानव एना विशपतिनाऽभ्यमुः राजानमित्याह मारुती वै विद्वच्छेष्टो विशपतिर्विशौषैनः राष्ट्रेण समर्धयति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

हे सुदानवः सुहृदाष्ट्रमवेशदातारो मरुतो भूमेमेना विशपतिनैतेन विरोधिना राष्ट्रपतिना सह योद्धममुं वीरसिंहवर्माणं सञ्जिहीर्षिमाणमपरुध्यमानं राजानमभि-
भुक्षीकृत्योपधेत समीपे मञ्छत । अस्मिन्मवे विशपतिनेति यदुक्तं तत्र या विद्व-
षा सा मरुतामधीनत्वात्मारुती, तस्या विशः पतिर्व्येष्टोऽपरोद्धा, तेन व्येष्टेन
विशपतिना सह योद्धमित्येवं ब्रह्मणेनोक्तस्य व्याख्यानस्य शेषः पूरणीयः ।
एतस्य ब्राह्मणव्याख्यसामन्त्रस्य पठे सति यजया देशेन चैनं यजमानं समृद्धं
करोति । एतेषां मन्त्राणां विनियोगमापस्तम्बो दर्शयति-“ हविष्कृता वार्षं वि-
श्वेषोप धेत मरुतः सुदानव इति यजमानमभ्येति सत्याऽऽशीरिति यजमानस्यो-
चरे वाससि वदैकदेशं निवपतीह मन इत्युरसि शेषं निवपति ” इति ।

अथ कंचित्प्रयोगविशेषं क्रमेण विवचे-

“ यः परस्ताद्ग्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहादीदीना हरेच्छुक्लाश्च कृष्णाश्च वि-
विमुषाद्ये शुक्लाः स्युस्तमाक्षित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया विद्विषामेवाव
गच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

ग्रामेभ्यो हितं ग्राम्यं तदाज्ञोऽग्रे वदतीति ग्राम्यवादी । स द्विविधः-अन्तर-
ङ्गो बहिरङ्गश्च । तत्र बहिरङ्गः सभायामेव वदति । अन्तरङ्गस्तु सभायाः पर-

१ स. च. “स्यात्तस्य । २ क. व. ऊ. च. निनयाति । ३ क. व. ऊ. च. ग्राम्येभ्यो ।

४ स. च. “आवां विसर्जितायां प” ।

(काम्येद्विजाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

स्तादन्वःपुरे गत्वा गूढं हितं वदति तस्य गृहाद्विहीनाहरेत् । विदुश्चन्द्रवाच्याः
मजाया आदित्यदेवताकत्वादादित्यचरुणा विशमेव प्राप्नोति ।

विमक्तानां द्विविधतण्डुलानां मध्ये शुक्लेरादित्यचरु विधाय कृष्णेवोरुणचरुं
विधत्ते—

“ अवगताऽस्य विद्वन्वगतः राष्ट्रमिथाहुर्मे कृष्णाः स्युस्तं वारुणं चरुं नि-
र्वपेद्धारुणं वै राष्ट्रभुमे एव विशं च राष्ट्रं चाव गच्छति ” [सं० का० १ म०
१ अ० १] इति ।

अस्य यजमानस्याऽऽदित्यचरुणा यद्यपि मजा पाप्मा भवति तथाऽपि राष्ट्रं
भूमिविशेषस्तावता न प्राप्यत इत्यभिज्ञा आहुः । अतस्तस्मात्तमे वारुणं निर्वपेत् ।
यथा मजाया आदित्या देवता तद्वद्राष्ट्रस्य चरुणो देवता, ततस्तयोस्तुष्ट्या
तदुभयं प्राप्यते ।

योऽयमपरुष्यमानस्तस्यापरुष्यद्यत्कर्म विहितं तस्मिन्कर्मणि पूर्वोक्ते एव या-
ज्यानुवाक्ये । यत्तु यः परस्तादित्यादिना हविर्द्वयप्रयोगरूपं कर्मान्तरं विहितं तत्र
शुक्लहविषः पुरोनुवाक्यामाह—त्याजु क्षत्रियामिति ।

ययं यजमाना अभिष्टये देवताभिमुखेन कर्तव्येष्टिसिद्धयर्थमादित्यान्परम्यवो
याचिषामहे रक्षणं मार्थयामहे । कीदृशानादित्यान्, येषां पूर्वमन्त्रे माहात्म्यं प्रप-
ञ्चितं तान् वानेव क्षत्रियान्क्षत्रियवत्प्रबलान्सुमुद्धीकान्सुष्ठु सुखायितुम् । तत्रैव
याज्यामाह—न दक्षिणेति ।

हे वसवो वासयितार आदित्या वैरिणाऽपरुष्यमानोऽहं तेनावरोधेन व्यामुह-
चित्तः सन्किमपि न विचिकित्ते विशेषेण न जानामि, इदं दक्षिणमिदं सव्यमिदं
पार्चीनमिदं प्रतीचीनमिति कसपि विवेकं नानुभवामि । क इव, पाक्या चित्पाक्य
इव धीर्या चिद्धीर्य इव । पूर्वं पक्वो न भवतीतः परं पार्कं नेतव्यः पाक्योऽपरि-
पक्वधर्वाल इत्यर्थः । पूर्वं धीरो न भवतीतः परं धीरत्वं नेतव्यो धीर्यः कातरो
बाल इत्यर्थः । युष्मानितो युष्माभिः स्वकीयां विशं पापितः सन्भमयं ऋषिः
शत्रुभयराहितं विवेकज्ञानमश्यां प्राप्नुयाम् । तत्रैव विकल्पितमन्यां याज्यामाह—
आदित्यानामिति ।

यजमाना ययमादित्यानां संवन्धिना नूतनेनेदानीं संपादितेनावता रक्षणेन

(काम्येष्टियाज्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

युक्ताः शर्मणा शान्तमेन सर्वोपद्रवरहितत्वादतिशान्तेन सुखेन सक्षीमहि सका
भवेम । हे आदित्या भवन्तोऽन्नागास्त्वेऽस्मदीये निरपराधित्वेऽदिवित्वे सर्वदेवास्व-
ष्टित्वे निमित्तभूते सति शोषमाणा अस्मदीया स्मृतिं शृण्वन्तस्तुरातस्त्वरमाणा
इमं यज्ञं दधतु धारयन्तु । कृष्णवीहिचरौ पुरोनुवाक्यमाह—इमं म इति ।

हे वरुण मे मदीयमिदं हवमाह्वानं श्रुतिं शृणु । श्रुत्वा चाद्यास्मान्मृदय सु-
खम् । अहं चावस्थुः पालनेच्छुस्त्वापाचक आ संपन्ताच्छब्दयामि प्रार्थयामि ।
तत्रैव याज्यामाह—तत्त्वा यामीति ।

तत्तरूपे रक्षणाय ब्रह्मणा मन्त्रेण वन्दमानस्त्वा यामि त्वां मान्मि । अयं
यजमानो हविर्भिराराध्य तद्रक्षणमाश्रस्ते । हे वरुणाहेऽमानः क्रोधरहित इह
कर्मणि बोधि अस्मादिज्ञापनां बुध्यस्व । हे उरुशंस भूतस्तुते नोऽस्माकमायुर्मा
प्रमोषीमां विनाशय ।

अपरुध्यमानस्य विशो राष्ट्रस्य च प्राप्तये द्विहविष्का काचिद्विष्टरुका ।
केनचित्प्रतिबन्धविशेषेण यदि कृतायामपीष्टौ तत्प्राप्तिः प्रतिबध्येत तदानीं
विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदिममहमादित्येभ्यो भागं निर्वपाम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽव-
गन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं मेऽसन्तो विशमव गमयन्ति ” [सं०
का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इममित्यादिनिर्वपमन्त्रोऽवैवात्पाद्यते । अहं यजमानोऽमुष्माद्वैरिणोऽमुष्मास्त-
दीयप्रजामाध्याऽऽनीयेयं ब्रीहिरूपं हविर्भागमादित्येभ्यो निर्वपामि । किमर्थम् ।
अवगन्तोरस्मदीयां प्रजां राष्ट्रं चावगन्तुम् । अनेन मन्त्रेण निर्वपे सत्यादित्याः
स्वयमेव तं भागपेक्षमाणा एनं यजमानं स्वकीयां विशं प्रापयन्ति ।

प्रतिबन्धाधिक्ये सति तावताऽप्यप्राप्तौ पुनरन्यं विशेषं विधत्ते—

“ यदि नावगच्छेदाश्रत्यान्मयूस्वान्स्सप्त मध्यमेषायामुप हन्याद्विदमहमादित्या-
न्वभ्राम्याऽमुष्मादमुष्मै विशोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धवीरा विशमव
गमयन्ति ” [सं० का० २ प्र० ३ अ० १] इति ।

इदमित्यादिर्बन्धनमन्त्रः । अमुष्माद्वैरिणः सकाशादमुष्मा मदीयाया विशोऽ-
वगन्तोः प्राप्तये यजमानोऽहमादित्यानिदं बध्नामि । इदमिति हस्तेन प्रदर्शनम् ।

(कान्येष्टियान्यापुरोनुवाक्याविधानम्)

अनेन मन्त्रेणाश्वत्थेऽन्यान्सप्त शङ्कून्हविर्धारिणः शकटस्य मध्यमायामीषायां
कीलपक्षेपेण बध्नीयात् । तथा सत्यादिषाः स्वयमेव बध्नीराः सप्तः स्वकी-
याभ्युपान्मोचयितुमेनं यजमानं विशं प्रापयन्ति ।

ततोऽपि प्रबलतरप्रानिबन्धके सति पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते—

“यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं चरुं निर्वपेदिध्मेऽपि मयूखाभ्यस्ते नक्षेदनपरुष्य-
मेवाव गच्छति” [सं० का० २ प० ३ अ० १] इति ।

पूर्वम मध्यमायामीषायां शङ्कून्ः कीलिताः । इदानीमिध्मेऽपि शङ्कुरन्ध्रं
विशेषः । तेषां शङ्कूनां पूर्ववद्वृक्षविशेषं विधत्ते—

“आश्वत्था भवन्ति मरुतां वा एतदोजो मदधत्थ आंजं सैव विशमव गच्छ-
ति” [सं० का० २ प० २ अ० १] इति ।

अध्वर्यस्य मरुदोजस्त्वमर्थवादान्तरे द्रष्टव्यम् । शङ्कुसंख्यां विधत्ते—

“सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश्च एव विशमव गच्छति” [सं०
का० २ प० ३ अ० १] इति ।

एतेषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु पूर्वोक्ते एव याज्यानुप्रत्येकं दृष्टव्यं । अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ऐन्द्रयागे त्विन्द्रमिन्द्रं मरुद्यावेति मारुते ।

भरेषु वैश्वदेवेन्द्रे प्रिया प्रियं च चरी ॥

अग्निर्वसुमंदादीनां चतुर्णां हि समूहके ।

मथा विकल्पिता याज्या कुत्र स्विष्टकृतो द्रव्यम् ॥

यज्ञो भुवद्वति चरौ धारयन्धारयद्वति ।

स्यान्नुत्रयं शङ्कुचराविमं कृष्णचरौ तथा ॥

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्मन्त्रा द्वाविंशतिर्मताः ॥ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्वत्तरो देयाद्विद्यार्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यार्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्व-

रस्य श्रीवीरब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

(प्रजाकामदीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टिनां विधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

*प्रजार्पतिः प्रजा अंसुजत ताः सुखा इन्द्रा-
ग्नी अपागृहता* सोऽचायत्प्रजार्पतिरिन्द्राग्नी
वे मे प्रजा अपागृहतामिति स एतमैन्द्राग्ने-
कादशकपालमपश्यत्तं निर्वपत्तार्धस्मै प्रजाः
प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्रजामप
गृहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां न विन्दत ऐ-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्रा-
ग्नी (१) एव स्वेन भागधेयेनोप धावति
तावेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते प्रजामै-
न्द्राग्नेकादशकपालं निर्वपेत्स्पर्धमानः क्षेत्रे
वा सजातेषु वेन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
धावति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
बृहक्ते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽप वा
एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति यः संक्राममु-
पप्रयात्यैन्द्राग्नेकादशकपालं निः (२) वपे-
त्संक्राममुपप्रयात्सवर्जिन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-

* एतद्व्येकादशान्तानुवाकानां व्याख्यानं पूर्वमेव विस्तरेण कृतमित्यत्र पुनस्तत्पुन-
रिवस्तरेण न कृतं भाष्यकृता । किंचित्प्रपाठकस्याग्निसंज्ञादशानुवाकभाष्यारम्भे संक्षेपेण
पथरूपेण कृतमस्तीति बोध्यम् । किंचैतेषां व्याख्यानं विस्तरेण क कृतमित्येतदपि तत्रैव
भाष्यकृता कण्ठरवेणोक्तमस्तीत्येतेषामेकादशानामनुवाकानामक्षरार्थाकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ।

(प्रजाकामादीन्प्रत्यैन्द्राग्नादिकाम्येष्टानां विधिः)

धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं
 धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येणोप प्र याति जयति
 त* सङ्ग्रामं वि वा एष इन्द्रियेण वीर्येण-
 ध्यते यः सङ्ग्रामं जयत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एष स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यम्
 (३) धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण स्युच्यतेऽप वा
 एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कामति य एति जनता-
 मेन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेज्जनतामेप्याहि-
 न्द्राग्नी एष स्वेन भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं धत्तः सहेन्द्रियेण वीर्येण
 जनतामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पुषा वा इ-
 न्द्रियस्य वीर्यस्थानुप्रदाता पुषणमेव (४)
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा
 इन्द्रियं वीर्यमनु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चरुं
 निर्वपेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिरस्या-
 मेष प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्नमेकादशकपालमुपरिष्ठा-
 निर्वपेदस्यामेव प्रतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठा-
 दात्मन्धत्ते (५) ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वीर्यं पुषण-
 मेवैकान्तवत्वारिश्वाच्च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(दशवितिक्रमनिमित्तकपाथिकृतादीद्विविः)

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

अ॒भये॑ पा॒थि॒कृते॑ पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पा॒लं निर्व॑-
 पे॒थो द॑र्शपूर्णमा॒सया॒जी स॒ज्जमा॑वा॒स्यीं वा
 पौ॒र्णमा॒सीं वाऽति॑पा॒दये॑त्प॒थो वा ए॒षोऽध्य॑प॒-
 ये॒नैति॑ यो द॑र्शपूर्णमा॒सया॒जी स॒ज्जमा॑वा॒स्यीं वा
 पौ॒र्णमा॒सीं वाऽति॑पा॒दये॑त्प॒थिमे॒व पा॑थि॒कृत॑*
 स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒धाव॑ति॒ स ए॒वैन॑म॒प॒यात्प॒-
 म्याम॑पि॒ नय॑त्यन॒हुवा॑न्व॒क्षिणा॑ व॒ही ह्ये॒ष
 स॒मृद्ध॑वा॒ अ॒भये॑ व्र॒तप॑तये (१) पु॒रो॒डा॒शम॒-
 ष्टाक॑पा॒लं निर्व॑पे॒थ आ॒हि॒ताग्निः॑ स॒ज्जव॑त्यमि॒व
 च॒रे॒दग्नि॑मे॒व व्र॑तप॑ति* स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒-
 धाव॑ति॒ स ए॒वैन॑ व्र॒तमा॑ ल॒म्भय॑ति॒ व्र॒थो
 भव॑त्य॒ग्नये॑ र॒क्षो॒घ्ने पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पा॒लं निर्व॑-
 पे॒थ* र॒क्षाश॑सि॒ सच॑रे॒न्नग्नि॑मे॒व र॒क्षो॒ह॒ण* स्वेन॑
 भा॒गधे॒येनो॑प॒धाव॑ति॒ स ए॒वास्मा॑द्र॒क्षा*स्य॑प॒-
 ह॒न्ति नि॒र्दि॒ताया॑ निर्व॑पेत् (२) नि॒र्दि॒ता-
 या* हि र॒क्षाश॑सि॒ प्रेर॑ते॒ संप्रे॑र्ण॒न्येवैनानि॑
 ह॒न्ति परि॑श्रिते॒ याज॑ये॒द्रक्ष॑सा॒मर्न॑न्व॒वधा॑राय
 र॒क्षो॒घ्नी या॑ज्यानुवा॒कये॑ भव॒तो र॒क्षसा॑*स्तृ॒त्या
 अ॒भये॑ रु॒द्रव॑ते पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पा॒लं निर्व॑पे॒दभि॑-
 च॒रे॒न्नग्नि॑ वा अ॒स्य घो॑रा॒ तनू॑र्य॒द्गु॒द्रस्त॑स्मा॒ ए॒वै-
 न॒मा वृ॑श्वाति॒ ताज॑मा॒र्तिमा॑ल॒त्य॒भये॑ सु॒रभि॑मते॒
 पु॒रो॒डा॒शम॒ष्टाक॑पा॒लं निर्व॑पे॒थस्य॑ गा॒वो वा

(कामुकादीष्टिविधिः)

पुरुषाः (३) वा प्रमीयेरन्थो वा विभीया-
 देषा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिभती
 तयेवास्मै भेषजं करोति सुरभिभते भवति
 पूतीगन्धस्यापहत्या अग्नये क्षामवते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्ते भागधेये-
 नैवैनं शमयित्वा परानामि निर्दिशति यमव-
 रेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां प्र स
 मयिते जयति त* सङ्ग्रामम् (४) अभि
 वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः
 प्रमीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य प्रियतमाऽग्नये क्षाम-
 वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं
 शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः प्र मीयतेऽभि
 वा एष एतस्य मुहानुच्यति यस्य मुहान्दह-
 त्यग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं मुहान्द
 हति (५) ॥

(मतर्पणे निश्चितायां निर्वपेत्पुरुषाः सङ्ग्रामं न चत्वारि ५) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेयं कामो नोपनयेदग्निमेव काम* स्वेन

भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समधं-
 यत्युपैनं कामो नमत्यग्नये यविष्ठाय पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेत्सर्धमानः क्षेत्रे वा सजा-
 तेषु वाऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तेनैवेन्द्रियं धीर्यं भ्रातृव्यस्य (१)
 युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयतेऽग्नये
 यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिच-
 र्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठं* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्माद्रक्षी*सि यक्षयति नैनम-
 मिचरन्तस्तृणुतेऽग्नये आयुष्मते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेत सर्वमायुरियामित्य-
 मिमेवाऽऽयुष्मन्त* स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मिन् (२) आयुर्दधाति सर्वमायुरे-
 त्यग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपे-
 द्भृतिकामोऽग्निमेव जातवेदस* स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवैनं भूतिं गमयति भवत्ये-
 वाग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भु-
 क्तकामोऽग्निमेव रुक्मत* स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवास्मिन् रुचं दधाति रोचत एवा-
 ग्नये तेजस्वते पुरोडाशम् (३) अष्टाकपालं
 निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव तेजस्वन्त* स्वेन
 भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन् तेजो दधाति

(अन्नकामादीष्टिविधिः)

तेज॒स्यै॒व भ॑वत्य॒ग्नये॑ सा॒ह॒न्त्याय॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पेत्सीक्ष॒माणोऽग्नि॑मे॒व सा॒ह॒न्त्या॑
स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धा॒वति॑ तेनै॒व स॒हते॑ यः
सीक्ष॑ते (४) ॥

(भ्रातृ॒भ्यस्या॒स्मिन्ते॒र्ज॒स्वते॒ पुरो॒डाश॑म॒ष्टात्रिं॑शच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नये॑ऽज॒घ्ने पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒धः
का॒मये॑ता॒ज॒वान्स्या॒मित्य॒ग्निमे॒वाज॒घ्नन्त॑ स्व॒नं
भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धा॒वति॑ स ए॒वैन॑म॒ज॒घ्नन्तं॑ करोत्य॒ज॒घ्नाने॒व भ॑वत्य॒ग्नये॑ऽज्जा॒दाय॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं
निर्व॑पे॒धः का॒मये॑ता॒ज्जादः॑ स्या॒मित्य॒ग्निमे॒वाज॒घ्नन्त॑
ज्जादः॑ स्व॒नं भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धा॒वति॑ स ए॒वैन॑म॒ज॒घ्नन्तं॑ करोत्य॒ज्जादः॑ (१) ए॒व भ॑वत्य॒ग्नये॑ऽज॒घ्न॒पतये॑ पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒धः का॒मये॑ता॒ज॒घ्नपतिः॑ स्या॒मित्य॒ग्निमे॒वाज॒घ्नपति॑ स्व॒नं
भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धा॒वति॑ स ए॒वैन॑म॒ज॒घ्नपतिं॑ करोत्य॒ज॒घ्नपति॑रे॒व भ॑वत्य॒ग्नये॑ प॒र्वमा॑नाय पुरो॒डाश॑म॒ष्टाक॑पालं॒ निर्व॑पे॒द॒ग्नये॑ पा॒षका॒या॒ग्नये॑ शु॒चये॑
ज्यो॒गाम॒यावी॒ यद॒ग्नये॑ प॒र्वमा॑नाय निर्व॑पति

प्राणमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये (२) पा-
 वकाय वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्नये
 शुचये आशुरेवास्मिन्तेन दधात्युत यदीतासु-
 भवति जीवत्येवेतामेव निर्वपेच्चक्षुष्कामो यद-
 ग्नये पर्वमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्तेन
 दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्तेन द-
 धाति (३) उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्य-
 त्यग्नये पुशवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदि-
 न्नाय पुभिर्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रजा-
 कामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः
 प्र यच्छत्यग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्वपेद्यः
 कामयेत रसवान्त्स्यामित्यग्निमेव रसवन्तः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनः रसवन्तं
 करोति (४) रसवानेव भवत्यजक्षीरे भव-
 त्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव
 रुन्धेऽग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्यग्निमेव वसु-
 मन्तः स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 वसुमन्तं करोति वसुमानेव भवत्यग्नये वाज-
 सते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सह्यग्रामे
 संयन्ते वाजस्र (५) वा एष मिसीर्यति यः
 संह्यग्रामं जिगीषत्यग्निः सलु वै देवानां वाज-

(अन्नकामादीद्विविधिः)

सृद्ग्नमेव वाजसुतः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 धावति वाजः हन्ति बुध्नं जयति तः सङ्ख्यामम-
 थो अग्निरिव न प्रतिघ्नये भवत्यग्नयेऽग्निवते पु-
 रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरग्निम-
 भ्युद्धरैर्युनिर्दिष्टभागो वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्ट-
 भागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानम् (२) अभि
 संभवतः स ईश्वर आर्तिमातोयदग्नेयैऽग्निवते
 निर्वपति भागधेयेनैवैनां शमयति नाऽऽर्तिमा-
 छति यजमानोऽग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धतोऽहुतेऽग्नि-
 होत्र उद्वायेदपर आदीप्यानुद्धृत्य इत्याहुस्तत्रथा
 न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धिरयते कि-
 मपरोऽभ्युक्त (३) ह्रियेतेति तान्येवावक्षाणानि
 संनिधाय मन्थेदितः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वा-
 द्योनेरग्निं आतवेदाः । स गायत्रिञ्च त्रिष्टुभा
 जगत्या देवभ्यो हव्यं बहवु प्रजानन्निति छन्दो-
 भिरैवैनः स्वाद्योनेः प्र जनयत्येषाव सौऽग्नि-
 रित्याहुज्योतिस्त्वा अस्य परापतितामिति यद्-
 ग्नये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य ज्योतिः
 परापतिते तदेवाचरन्धे (८) ।

(करोत्यन्नादो दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मिन्नेन दधाति करोति
 वाजं यजमानमुदेतास्य षट् थं)

इति छुण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्धारुणं चरुं
 दधिकाष्णं चरुमभिशस्यमानो यद्वैश्वानरो द्वा-
 दशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः
 संवत्सरेणैवैनं स्वदयत्यप पापं वर्णं हते वारु-
 णेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिकाष्णां पुना-
 ति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-
 वैनमायमस्याजं भवत्येतामेव निर्वपेत्प्रजाकामः
 संवत्सरः (१) वा एतस्याशान्तो योभिं
 प्रजायै पशूनां निदहति योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
 न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति
 संवत्सरो वा अग्निवैश्वानरः संवत्सरेणैव माग-
 धेयै न शमयति सोऽस्मै शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां
 प्र जनयति वारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति द-
 धिकाष्णां पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् (२) विन्दते प्रजां वैश्वा-
 नरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाक-
 पालो भवति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवचंसेन पुनाति
 यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्तेजो दधाति यद्विंश-
 कपालो विराजैवास्मिन्नजायं दधाति यदेकाद-
 शकपालस्त्रिभुमैवास्मिन्निद्रियं दधाति यद्वद्वा-
 दशकपालो जगत्पैवास्मिन्पशून् दधाति यस्मि-
 न्जात एतामिधिं निर्वपति पुतः (३) एव

(अभिशस्तादिकर्तव्येष्टिविधिः)

तैजस्यञ्चाद इन्द्रियावी पशुमान्भवत्यथ वा
एष सुवर्गाह्लोकाच्छिद्यते यो दर्शपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयति
सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविज्येत वै-
श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा
पौर्णमासीं वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संवत्सरमेवास्मा
उपेदधाति सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४)
अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति
धीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्गात्सयते न वा
एतस्य ब्राह्मणा क्रैतायवः पुराऽन्नमक्षजग्नेयम-
ष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमु-
द्गात्सयिष्यन्त्यष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं क-
रोत्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति तादृक् (५)
एव तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सरः सलु वा अग्नेर्योनिः
स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्यान्नं भवति
वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्त-
कपालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वानरमधि-
श्रयति गार्हपत्ये मारुते पापवस्यसस्य विधृत्ये
द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः

संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै सजाताः श्रुत्यावयति
 मारुतो भवन्ति (६) मरुतो वै देवानां विशो
 देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव रुन्धे सप्तकपा
 लो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्मै
 सजातानव रुन्धेऽनुच्यमान आ सादयति वि-
 शमेवास्मा अनुवर्मानं करोति (७) ॥

(प्रजाकायः संवत्सरः पुनत्येवैवं पृतः समष्टये तादृशमारुतो
 भवत्येकानविंशच्च) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आदित्यं चरुं निर्वपेत्संख्याममुं पप्रयास्य-
 ज्ञियं वा अदितिरस्यामेव पूर्वं प्रतितिष्ठन्ति
 वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरः सलु वै
 देवानां प्रायतनमेतस्माद्वा आयतनाद्देवा असु-
 रानजयन्त्यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति दे-
 वानामेवाऽऽयतने यतते जयति अत्र संख्याममे-
 तस्मिन्वा एतौ मृजाने (१) यो विद्विषाण-
 योरक्षमन्ति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-
 षाणयोरक्षं जग्ध्वा संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः

(आदित्यचर्वादीष्टिविभिः ।)

संवत्सरस्वदितमेवाति नास्मिन्मृजाते संवत्स-
 राय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्धः
 पूर्वोऽभिद्वहति तं वरुणो गृह्णाति वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिद्वहति
 संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा
 निर्वरुणम् (२) परस्ताद्भि द्वहति नैनं वरुणो
 गृह्णात्याव्यं वा एष प्रति गृह्णाति योऽविं प्रति
 गृह्णाति वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदविं
 प्रतिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्व-
 दितामेव प्रति गृह्णाति नाऽऽव्यं प्रति गृह्णात्या-
 त्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादप्रति-
 गृह्णात्यश्वं वा पुरुषं वा वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेदुभयादत् (३) प्रतिगृह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
 नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्सनिमेष्यन्संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो
 यवा सलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
 धनार्थो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्व-
 पति संवत्सरमातामेव सनिमाभि प्रच्यवते
 दानकामा अस्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-
 रम् (४) प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै
 स भवत्येतमेव वैश्वानरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव
 प्रयुङ्क्ते तं भागधयेन विमुञ्चति अतिष्ठित्यै

यया रज्ज्वोत्तमां गामाजैतां भ्रातृभ्यां प्रहि-

णुयाञ्जिर्कतिमेवास्मै प्रहिणोति (५) ।

(मृज्जति निर्वरुणं वषेदुभयादृष्टो वै सैवत्सरः पद्विंशश्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव
इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति चरुमवति
स्वादेवास्मै धोनेः पशून्प्र जनयतीन्द्रायेन्द्रिया-
वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम
इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तः* स्वेन
भागधेयेनोप धावति सः (१) एवास्मा इ-
न्द्रियं पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवतीन्द्राय
धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै धर्म इन्द्रमेव धर्मवन्तः*
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्ब्रह्म-
वर्चसं दधाति ब्रह्मवर्चस्येव भवतीन्द्रायार्कवते
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मकामोऽर्को वै
देवानामग्रमिन्द्रमेवार्कवन्तः* स्वेन भागधेयेन
(२) उप धावति स एवास्मा अन्नं प्र यच्छ-

(ऐन्द्रचर्वादीष्टिविविधः)

त्वज्जाद एव भवतीन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रा-
 याकंवते भूतिकामो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति
 शिर एवास्य तेन करोति यदिन्द्रायेन्द्रियावत
 आत्मानमेवास्य तेन करोति यदिन्द्रायाक-
 वते भूत एवाज्जाये प्रति तिष्ठति भवत्येवेन्द्राय
 (३) अ०होमुचै पुरोडाशमेकादशकपालं नि-
 र्वपेयः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ०ह
 इन्द्रमेवा०होमुच० स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवैनं पाप्मनोऽ०हंसो मुञ्चतीन्द्राय वैमुधाय
 पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मुधोऽभि प्र-
 वेपेरन्राष्ट्राणि वाऽभि समिगुरिन्द्रमेव वैमुध०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मान्मृधः
 (४) अपं हन्तीन्द्राय ज्ञात्रे पुरोडाशमेकादशक-
 पालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियतो वेन्द्रमेव ज्ञाता-
 र० स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं ज्ञायत
 इन्द्रायाकांश्चमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं
 निर्वपेद्यं महायज्ञो नोपनमेदेते वै महायज्ञस्या-
 मर्थे तनू यदकांश्चमेधाविन्द्रमेवाकांश्चमेधवन्त०
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मा अन्ततो
 महायज्ञं कयावयत्युपैनं महायज्ञो नमति(५) ॥

(ग्रामकामादीनामनुज्वादीष्टविधिः)

(इन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति सोऽर्कवन्तस्त्वेन भागधेयेनैव-

न्द्रयास्मान्मृधोऽस्मै सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेधान्वृजुस्त्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मै सजाताननुकान्क-
रोति ग्राम्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य
सेनाऽसंशितेव स्यादिन्द्राणी वै सेनायै देव-
तैन्द्राणीमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति सेवा-
स्य सेनाः स इति बल्वजानपि (१)
इधो सं नह्येद्गौर्यत्रार्धिष्कञ्चा न्यमेहत्ततां
बल्वजा उदतिष्ठन्गवामेवैनं न्यायमपिनीय मा
वेदयतीन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त इन्द्रियेण
वै मन्युना मनसा सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव
मन्युमन्तं मनस्वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो दधाति
जयति तम् (२) सङ्ग्राममेतामेव निर्वपेद्यो
हतमनाः स्वयंपाप इव स्यादेतानि हि वा
एतस्मादर्पकान्तान्यथैव हतमनाः स्वयंपाप

(ग्रामकामादीनामनृज्वादीष्टिविधिः)

इन्द्रमेव मन्युमन्तं मनस्वन्तं स्वेन भागधेये-
 नोप धावति स एवास्मिञ्चिन्द्रियं मन्युं मनो
 दधाति न हतमनाः स्वयंपापो भवतीन्द्राय
 दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः काम-
 येत दानकामा मे प्रजाः स्युः (३) इतीन्द्र-
 मेव दातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मै दानकामाः प्रजाः करोति दानकामा
 अस्मै प्रजा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमे-
 कादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्तमिव सन्न प्रदी-
 येतेन्द्रमेव प्रदातारं स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्मै प्र दापयतीन्द्राय सुत्राम्णो पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वै (४)
 अपरुध्यमानो वेन्द्रमेव सुत्रामाणं स्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽनपरुध्यो
 भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभिरासीत्स न व्यावृ-
 त्तमगच्छत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतमैन्द्र-
 मेकादशकपालं निर्वपेत्तेनैवास्मिञ्चिन्द्रियमद-
 धाच्छवर्वरी याज्यानुवाक्ये अकरोद्वज्रो वै
 शकरी स एनं वज्रो भूत्या ऐन्ध (५) सोऽ-
 भवत्सोऽविभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्रजा-
 पतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापतिः शक्या अर्धि-
 रेवतीं निरेमिमीत शान्त्या अप्रदाहाय योऽ-
 लं श्रिये सन्तसदृक्षमानैः स्यात्तस्मा एत-

मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमेव त्वेन
 भागधेयेनोर्ष धावति स एवास्मिन्निन्द्रं
 दधाति रेवतीं पुरोनुवाक्यां भवति शान्त्या
 अप्रदाहाय शक्ररी यज्यां वज्रो वै शक्ररी स
 एनं वज्रो भूत्या इन्धे भवत्येव (६) ॥

(अपि तस्मै न्व भवति चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।)

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदभिच-
 रन्तसरस्वत्याज्यभागा स्याद्बाह्वस्पत्यश्चरुर्भवा-
 न्नावैष्णव एकादशकपालो भवत्याभिः सर्वा
 देवता विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन चाभि
 चरति सरस्वत्याज्यभागा भवति वाग्वै सर-
 स्वती वाचैवैनमभि चरति बाह्वस्पत्यश्चरुर्भवाते
 ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि चरति
 (१) प्रति वै परस्तादभिचरन्तमभि चरन्ति
 द्वेद्वे पुरोनुवाक्ये कुर्यादितिप्रयुक्त्या एतयैव
 यजेताभिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः प्रति
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म स
 देवताश्चैव यज्ञं च मघ्यतो व्यवसर्पति तस्य
 न कुतश्चनोपाध्याधो भवति नैनमभिचरन्तस्तु-

(अभिप्पारक्खीनामिडिबिधिः)

पुत्तं आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेयं
 यज्ञो न (२) उपनवेदामीः सर्वा देवता
 विष्णुर्देवताऽस्मिं चैव विष्णुं च स्वर्गे भागधेये-
 नोप धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र वच्छत उपैतं
 यज्ञो नमस्याग्नावैष्णवं घृते चरुं निर्वपेच्चक्षु-
 ष्कामोऽमेवै चक्षुषा मनुष्या वि पश्यन्ति
 यज्ञस्य देवा अस्मिं चैव विष्णुं च स्वर्गे भाग-
 धेयेनोप धावति तावेव (३) अस्मिञ्चक्षुषं-
 चक्षुष्यमानेव भवति धेन्वै वा एतद्रेता यदा-
 ज्यमनइहस्तण्डुला मिथुनादेवास्मै चक्षुः प्र
 जनयति घृते भवति तेजो वै घृतं तेजश्चक्षुस्ते-
 जमेवास्मै तेजश्चक्षुरव रुन्ध इन्द्रियं वै वीर्यं
 वृद्धक्ते भ्रातृष्यो यजमानोऽयजमानस्याध्वर-
 कल्पां प्रति निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्ये-
 न्द्रियम् (४) वीर्यं वृद्धक्ते पुरा वाचः प्रवदि-
 तोनिर्वपेद्यावस्येव वाक्तामप्रोदिता भ्रातृव्यस्य
 वृद्धक्ते तामस्य वाचं प्रवदन्तीमन्या वाचोऽ-
 नु प्र वदन्ति ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दध-
 त्याग्नावैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातःसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वाहस्प-
 त्यश्चरुयदष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री
 गायत्रे प्रातःसवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽप्नोति
 (५) आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-

माध्यंदिनस्य सर्वनस्याऽऽकाले सरस्वत्या-
 ज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुयदकादशकपालो
 भवत्येकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिन-
 सर्वनं माध्यंदिनमेव सर्वनं तेनाऽऽप्नोत्या-
 भवैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवन-
 स्याऽऽकाले सरस्वत्याज्यभागा स्याद्बार्हस्पत्य-
 श्चरुयदद्वादशकपालो भवति द्वादशाक्षरा
 जग्मती जागति तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाऽऽप्नोति देवताभिरेव देवताः (६) प्रति-
 चरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्रह्मणा ब्रह्म
 कपालैरेव छन्दाः स्याप्नोति पुरोडाशैः सर्व-
 नानि भैशावरुणमेककपालं निर्वपेद्दशायै काले
 येवासौ भ्रातृव्यस्य वशाऽनूबन्ध्या सो एवै-
 पैतस्यैककपालो भवति न हि कपालैः पशुमर्ह-
 त्याप्नुम (७) ।

(ब्रह्मणैवैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्मेन्द्रियमाप्नोति
 देवताः सप्तभिरेव ।)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायं
 श्रितिमैच्छन्तस्मा एत- सोमारीद्रं चरुं निरं
 वपन्ते नैवास्मिन् रुचं मद्भुयो ब्रह्मवर्चसकामः
 स्यात्तस्मा एत- सोमारीद्रं चरुं निर्वपेत्सोमं

(ब्रह्मवर्चसकामादीनां सोमारौद्रवर्चादीष्टिविधिः)

चैव रुद्रं च वेनं भागधेयेनोप धावति तावे-
 वास्मिन्ब्रह्मवर्चसं धत्ता ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 निष्यापूर्णभासे निर्वपेद्रुद्रः (१) वै तिष्यः
 सोमः पूर्णभासः साक्षादेव ब्रह्मवर्चसमव कन्धे
 परिश्रिते याजयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
 श्वेतायै श्वेतवत्मायै दुग्धं मथितमार्ज्यं भव-
 त्याज्यं प्रोक्षणमार्ज्येन मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्म-
 वर्चसं तत्सर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
 इत्याहुरीश्वरो दुश्श्वा भवितोरिति मानवी
 अर्चो धाव्ये कुर्याद्यद्वै किं च मनुरवदत्तद्वेष
 जम् (२) धेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-
 यादुश्श्वा भविष्यामीति सोमापौष्णं चरुं
 निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया पुरुषः पौष्णाः
 पशवः स्वयैवास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
 न दुश्श्वा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्प्रजा-
 कामः सोमो वै रेतोधा अग्निः प्रजानी प्रजन-
 यिता सोम एवास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
 जनयति विन्दते (३) प्रजां सोमारौद्रं चरुं
 निर्वपेदभिवरेन्त्सौम्यो वै देवतया पुरुष एष
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
 रुद्रो यदग्निः स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
 रुद्रायापि दधाति ताजगार्तिमार्ज्जति सोमारौद्रं

चरुं निर्वपेज्ज्योगामयावी सोमं वा एतस्य
 रसो गच्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामयति
 सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्यग्नेः शरीरमुत
 यदि (४) इतामुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्र-
 योर्वा एतं प्रसितं होता निर्व्विदति स ईश्वर
 आतिमातोरनड्वान्होत्रा देवो वह्निर्वा अनड्वा-
 न्ह्विहोता वह्निर्नैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्वैऽस्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयेयमिति वेदिं परिगृ-
 ह्यार्धमुद्धन्यादर्थं नार्धं बार्हिषः स्तृणीयादर्थं
 नार्धमिध्मस्याभ्यादध्यादर्थं न स्व एवास्मा
 आयतने भ्रातृव्यं जनयति (५) ।

(रुद्रो मैत्रजं विन्दते यदि स्तृणीयादर्थं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः)

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव मरुतश्च स्थेनं माग-
 धेयेनोषं धावति त एवास्मै सजातान्प्र संच्छ-
 न्ति ग्राम्येव संवत्याहवनीये ऐन्द्रमग्निं अयति
 गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधृत्यै सप्तक-
 पालो मारुतो भवति सप्तगणा धै मरुतो गणश
 एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनूच्यमान आ साद-

(ग्रामकामादीनामैन्द्रादीष्टिविधिः)

यसि विशमेव (१) अस्मा अनुवत्मानं
 करोत्येतामेव निर्वपेयः कामयेत क्षत्रार्थं च
 विशे च समदं दध्यामित्येन्द्रस्यावयन्मरुयादि-
 न्द्रायानु ब्रूहीत्याश्वाव्य ब्रूयान्मरुतो यजेति
 मारुतस्यावयन्ब्रूयान्मरुद्भ्योऽनु ब्रूहीत्या-
 श्वाव्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
 भागधेये समदं दधाति वितुःशृणा-
 स्तिष्ठन्त्येतामेव (२) निर्वपेयः कामयेत
 कल्पेराश्रितिं यथादेवतमवदायं यथादेवतं यजे-
 न्नागधेयेनैवैनान्यथायथं कल्पयति कल्पन्त
 एवैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्दैश्वदेवं द्वादशक-
 पालं ग्रामकाम इन्द्रं चैव विश्वाःश्च देवान्त्स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवास्मै सजातान्प्र
 यच्छन्ति ग्राम्येव भवत्येन्द्रस्यावदायं वैश्वदे-
 वस्याव येदयेन्द्रस्य (३) उपरिष्ठादिन्द्रिये-
 ष्वैवास्मा उभयतः सजातान्परि गृह्णात्युपाधा-
 द्यम्पूर्वयं वासो दक्षिणा सजातानामुपहित्यै
 पुश्रियै द्रुग्धे प्रियंगवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पुश्रियै वै पर्यसो मरुतो जाताः पुश्रियै
 प्रियंगवो मारुताः खलु वै देवतया सजाता
 मरुत एव स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै
 सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति प्रियवती
 याग्यानुवाक्ये (४) भवतः प्रियमेवैनं
 समानानी करोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति

द्विपद एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या चतुष्पद
 एव पशूनव रुन्धे देवासुराः संयत्ता आसन्ते
 देवा मिथो विप्रिया आसन्ते १ न्योऽन्यस्मै
 ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्निर्व-
 सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैः
 स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावत्तम् (५) एतया
 संज्ञान्याऽयाजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुं ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायामि
 समजानत यः समानैर्मिथो विप्रियः स्यात्तमे-
 तथा संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निर्वपत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय
 मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायाऽऽ-
 दित्यवते चरुमिन्द्रमेवैनं भूतं ज्यैष्ठ्याय समा-
 ना अभि सं जानते वसिष्ठः समानानी
 भवति ॥ ६ ॥

(विश्वेव तिष्ठन्त्येतमेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये तं वरुणाय चरुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते । स वैद

पुत्रः पितर* स मातर* स सनुर्भुवस्त भवत्पु-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

नर्मघः । स ग्रामौणोदन्तरिक्षः स सुवः स
विश्वा भुवो अभवत्स आऽभवत् । उदु त्वं
चिन्नम् । स प्रतनवज्रवीर्यसाम्ने शुम्नेन संयता ।
बृहत्तन्म भानुना । नि कृत्वा वेधसः शश्व-
तस्कहस्ते दधानः (१) नर्या पुराणि)
अभिभुविद्रयिपती रयीणाः सत्रा चक्राणो
अमृतानि विश्वा । हिरण्यपाणिमृतये सवि-
तारमुप ह्वये । स चेत्ता देवता पदम् । वाम-
मयसवितवाममुश्वो दिवेदिवे वाममस्मभ्यः
सावीः । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरेरया
धिया वामभार्जः स्याम । बद्धित्या पर्वतानां
खिद्रं विभर्षि पृथिवि । प्र या भूमि प्रवत्वाति
मह्ना जिनोर्वि (२) महिनि । स्तोमासस्वा
विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुभिः । प्र या वार्ज
न हेषन्तं पेरुमस्थस्थर्जनि । ऋदुदरेण ससृषा
सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं यः
सोमो न्यर्धाग्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेभ्यच्छ ।
आर्पान्तमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीबा-
श्छरुमाः ऋजीषी । सोमो विश्वान्यतसा
वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमानानि देभुः । प्र
(३) सुवानः सोमं ऋतयुश्विकेतेन्द्राय ब्रह्म
जमदग्निरर्षि । वृषा यन्ताऽसि शर्वसस्तुर-

स्यान्तयच्छि गृणते भर्त्री ह२ह । सवार्धस्ते
 मर्धं च शुभ्यं च ब्रह्म नरो ब्रह्मकृतैः सप-
 र्यम् । अर्को वा यत्नरते सोमचक्षास्तभेदिन्द्रो
 दधते पुरसु नृयाम् । वपदते विष्णवास्त आ
 कृणोमि तन्मे उपस्व शिपिविष्ट ह२धम् (४) ।
 वर्धन्तु त्वा सुहृतयो गिरौ मे युयं पात
 स्वस्तिभिः सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपि-
 विष्ट नामार्यः शस्सामि वयुनानि विद्वान् ।
 तं त्वां गृणामि तव समतवीयान्क्षयन्तमस्य
 रजसः पराके । किमिच्छे विष्णो परिचक्ष्यं
 भूतम् यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा वपे
 अस्मदपं गूह एतयदन्यरूपः समिधे वभूथ
 (५) । अमे दा दाज्ञुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् ।
 शिशीहि नः सुनुमतः । दा नो अमे शानिनो
 दाः सहस्रिणो वुरो न वाज२ अस्या अपावृधि ।
 दाधी दावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं शुक्रम-
 पसो वि विद्युतः । अग्निदां ब्रविणं वीरपेशा
 अग्निर्जहि यः सहस्रां सनोति । अग्निर्वि
 ह्वयमा तंतानाभेधामां विभेता पुरुत्रा । मा
 (६) नो मर्धिरा तू भर् । युतं न पुतं तनूर-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

रेपाः शुचि हिरण्यम् । तर्त्तं रुक्मो न रोचत
 स्वधावः । उमे संश्वन्त्र सविषो इर्वी भीणीष
 आसनि । उतो न उत्पूर्या उक्थेष्टं शबसस्पत
 इषः स्तोतुम्य आ मर । वायो हतः हरिणां
 युवस्व पोष्याणाम् । उत वा ते सहस्रिणो रथ
 आ यातु पाजसा । प्र याभिः (७) यासि
 दाश्वाः समच्छा निशुद्धिर्वायविष्टये दुरोजे । नि
 नो रयिः सुभोजसं युवेह नि धीरवद्वप्यमभियं
 च राधः । रेवतीर्नि सधमाव इम्रे सन्तु तुवि-
 वाजाः । ह्यमन्तो याभिर्मदेम । रेवाः इमेवतः
 स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेष्टु हरिः
 श्रुतस्य (८) ।

(दधोनो जिनोषि देभु प इव्यं बभूध पा याभिश्चत्वारिंशच्च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

मजार्पितस्ता सुष्टा अग्नये पथिकृतेऽग्नये कामयाग्नयेऽग्नये देवानरमादिभ्यं
 वरुमैर्दं वरुमिन्द्रायान्वृजव आमावेष्णवमती सौनारौमैर्भवेकादशकपाजः
 हिरण्यगर्भो द्वादश (१२) ॥

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र मध्यमादिद्वादशान्ता अनुवाकाः) ।

यस्य निःश्रुतितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ।

निर्धमे तपहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आद्ये प्रपाठके काम्याः पञ्चवः समुदीरिताः ।

द्वितीयादित्रये काम्या वक्त्र्या इष्टयोऽस्तिलाः ॥ २ ॥

अनुवाका द्वादश स्युर्द्वितीयेऽर्थस्तु वर्ण्यते ।

प्रजाकायः स्वर्धकामो(मानो) युयुत्सुर्जितशत्रुकः ॥ ३ ॥

सभामेष्यति यः कुर्यादेकादशकपालकम् ।

ऐन्द्राक्षं पञ्चमं पौष्णं चरुमेवौऽनु निर्धमेत् ॥ ४ ॥

सर्मा प्राप्य क्षेत्रपत्यं चरुं छत्कोर्ध्वमाचरेत् ।

ऐन्द्राग्रयागमित्येतेऽनुवाके प्रथमे स्थिताः ॥ ५ ॥

इशांघतिक्रमेऽष्टाकपालः पथिक्रमेऽग्नये ।

अवत्पाचरणेऽष्टाकपालं व्रातपतं चरेत् ॥ ६ ॥

एतदीयाक्षरार्थस्तूभा वामित्यत्र वर्णितः ।

पिशाचमहन्नाधि तु यजेद्राक्षोघ्नकं हविः ॥ ७ ॥

अक्षरार्थस्त्वेतदीयः कृष्णवेत्यत्र वर्णितः ।

शत्रुं योऽभिचरेदेष कुर्यात्पुन्रवते हविः ॥ ८ ॥

कुर्यात्सुरमिमद्यागं नरगोमृतितद्भये ।

युयुत्सुरपमृत्युभ्यो भीतश्च शृहदाहवान् ॥ ९ ॥

एते त्रयोऽष्टाकपालं कुर्युः क्षामवतेऽग्नये ।

अनुवाके द्वितीये तु स्थिताः पाथिक्रतादयः ॥ १० ॥

कामोपनतिमाकाङ्क्षन्कामुका(मदा)याग्नये चरेत् ।

स्वर्धमानो यविष्ठाय वद्वये हविराचरेत् ॥ ११ ॥

तथाऽभिचर्यमाणोऽपि यविष्ठाय हविश्चरेत् ।

छत्कायुःपानये कुर्याच्चविरामुष्णतेऽग्नये ॥ १२ ॥

(काव्ययाज्यापुरोतुवाक्याभिधानम्)

भूतिकामो हविः कुर्याद्द्वये जातवेदसे ।

काम्तिकामोऽष्टाकपालमाचरेद्वसुमतेऽग्नये ॥ १३ ॥

आज्ञां कर्तुमभीच्छुः सन्कुर्यात्तेजस्वदेऽग्नये ।

वैरिणोऽभिभवं वाञ्छन्साह्नयाय हविश्चरेत् ॥ १४ ॥

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन्कामुकेष्टचादयः श्रुताः ।

यो वाञ्छत्यन्नवान्स्यां स कुर्यादन्नवतेऽग्नये ॥ १५ ॥

वाञ्छन्ननादके (ने) शक्तिमन्नादाय हविश्चरेत् ।

प्रभूतान्नस्वामितार्थी सन्नस्य पतये चरेत् ॥ १६ ॥

पवमानः पावकश्च शुचिश्चेति त्रिभिर्गुणैः ।

युक्तेभ्यः कुरुते दीर्घरोगयुक्तो हविर्ह्यपम् ॥ १७ ॥

चक्षुष्पाठवकामोऽपि पूर्वोक्तं त्रयमाचरेत् ।

रुद्रवद्यागमारभ्य ये प्रोक्ता एतदन्तकाः ॥ १८ ॥

त्वमग्ने रुद्र इत्यत्र तदर्थो वर्णितोऽखिलः ।

प्रजाकामः पुत्रवते वह्नये पुत्रिणे तथा ॥ १९ ॥

इन्द्रायेह हविर्भ्यां तु युक्तामिष्टिं समाचरेत् ।

क्षीरादिरसकामस्तु कुर्याद्रसवते चरुम् ॥ २० ॥

धनकामो वसुमते वह्नयेऽत्र हविश्चरेत् ।

मुद्धं जित्वाऽन्नकामस्तु कुर्याद्वाजसुतेऽग्नये ॥ २१ ॥

द्विरग्न्युत्तरणे कुर्यादग्नयेऽग्नवते हविः ।

ज्योतिष्मतेऽग्नये कुर्याद्वसुतामिदिनाशने ॥ २२ ॥

अश्वघद्यागमारभ्य ज्योतिष्मदवसानकाः ।

अनुवाके चतुर्थेऽत्र क्रमेणैते समीरिताः ॥ २३ ॥

पुत्रवद्यागमारभ्य प्रोक्तानामक्षरार्थकः ।

यस्त्वा हृदेत्यत्र सर्वो विस्पष्टमुपवर्णितः ॥ २४ ॥

वैश्वानरं पुरोडाशं चरुं वरुणदेवकम् ।

दार्धिकाग्ने चरुं कुर्यादभिषस्तः परैः पुमान् ॥ २५ ॥

विहविष्कामिमामेव प्रजाधर्मपि समाचरेत् ।

एकं वैश्वानरं कुर्यात्पुत्रे जातेऽभिवृद्धये ॥ २६ ॥

दद्यादिकमतिक्रम्य तद्वैश्वानरं चरेत् ।

अभिमुद्रातयित्वा ज्ञापेयमष्टाकपाठकम् ॥ २७ ॥

उक्त वैश्वानरं चोमे निर्वपेच्चविषी अथ ।

वैश्वानरं मारुतं च आमार्थी निर्वपेच्चविः ॥ २८ ॥

अभिवास्तीहिपारभ्य पञ्चमेऽस्थिजुदाहताः ।

निर्वपेच्चरुमादित्यं यः सङ्ग्रामं यिपासति ॥ २९ ॥

मुद्गमूर्ध्नि गतस्तत्र कुर्याद्वैश्वानरं इविः ।

मारण्योद्यतयोरन्तं जग्ध्वा वैश्वानरं चरेत् ॥ ३० ॥

कृत्वा यः शोषधं पूर्वं मृष्टेदेवोऽपि तं चरेत् ।

अदिं तूभयतोदन्तं वा स्वीकृत्य तमाचरेत् ॥ ३१ ॥

तं चरेद्याचितुं गच्छन्नागत्य च पुनश्चरेत् ।

षष्ठेऽनुवाक आदित्यचर्वाद्या उपवर्णिताः ॥ ३२ ॥

वैश्वानरो न इत्यत्र वर्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

वभर्धी निर्वपेदेन्द्रं परं यद्वेन्दिषावते ॥ ३३ ॥

पुरोडाशं ब्रह्मतेजो वाञ्छन्वर्धवते चरेत् ।

अष्टाध्वर्धवते कुर्यान्नृत्यर्धी तु हविस्तपम् ॥ ३४ ॥

यमेन्दिषाकैर्युक्तेभ्य इन्वेभ्यस्तद्यथाक्रमम् ।

अहोमुचे पापघाती वैमुखायान्यपीहितः ॥ ३५ ॥

बन्धो वा परियत्तो वा त्रात्र इन्द्राय निर्वपेत् ।

अर्काश्वमेधयुक्ताय महायज्ञेऽष्टराचरेत् ॥ ३६ ॥

ऐन्द्रचर्वादयः प्रोक्ता अनुवाकेऽत्र तप्तमे ।

इन्द्रं च इत्यत्र सर्वस्तदर्थं उपवर्णितः ॥ ३७ ॥

आमाध्वर्धनुजदे कुर्यादिन्द्राण्यै सैन्यकामुकः ।

मुद्रार्थी गृध्रेर्यो वा कुर्यान्वन्धुमते इविः ॥ ३८ ॥

दाधेऽन्वदीपदानार्थी प्रदाधे तूत्तमर्णकः ।

राज्यप्रप्तो अश्वमानो वा कुत्राण्यो चरेच्चविः ॥ ३९ ॥

(काम्यमाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

संपद्योग्यस्त्वन्यसाम्ने सैत्यैन्वे(न्वं) संपदे चरेत् ।

अहमे त्वनुवाकेऽस्मिन्ननुजुममुखाः श्रुताः ॥ ४० ॥

तदर्धोऽन्वह माता इत्यत्र सम्पकृमिद्विपितः ।

आग्ना वैष्णव आघः स्यादाज्यं तारस्वतं ततः ॥ ४१ ॥

मार्हस्यत्यचरुभ्येदत्कुर्वादिभिवरंसवम् ।

यः प्रत्यभिचरेत्सोऽपि कुर्यादेतज्ज्विकामम् ॥ ४२ ॥

पीडितोऽज्याभिचारेण शान्त्यै तामिष्टिमाचरेत् ।

यज्ञोपनतिकामः सज्जामावैष्णवमाचरेत् ॥ ४३ ॥

ध्रुवे चरुं दृष्टिकामोऽध्वरकल्पां चरेद्यविः ।

अभ्यानुवन्ध्मकालेऽयं मेवावरुणमाचरेत् ॥ ४४ ॥

अनुवाके तु नवमेऽभिचारावय ईरिताः ।

मसवर्चसकामस्तु सोमारौद्रं चरुं चरेत् ॥ ४५ ॥

चर्मदोषादिभीतस्तु सोमापौष्णं समाचरेत् ।

मजाकामोऽभिचारी च दीर्विरोगयुतस्तथा ॥ ४६ ॥

परस्य वैरिजनको वा सोमारौद्रमाचरेत् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्सोमारौद्रादयः श्रुताः ॥ ४७ ॥

अग्नाविष्णु मेहीत्यत्र षण्णितोऽर्थोऽनुवाकयोः ।

आमाभ्यैर्न्वं मारुतं च कुर्यादेतज्ज्विद्वंषम् ॥ ४८ ॥

विह्वाज्ञोः कलहं वाञ्छन्नपि तामेव निर्वपेत् ।

कलहं वं समाधातुं वाञ्छन्नपि चरेदमूम् ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रं च वैश्वदेवं च ग्रामकामधरेद्यविः ।

मैयंगवं मरुद्भयस्तु ग्रामकाममर्हं चरेत् ॥ ५० ॥

सप्तानैरपिमे जते सैजानीं वां समाचरेत् ।

एकादशेऽनुवाकेऽस्मिन्नुक्ता ऐन्द्रादयोऽस्तिलाः ॥ ५१ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुधाक्याभिधानम्)

पूर्वप्रपाठकान्त्यानुवाकेऽस्यार्थं उदीरितः ।

द्वादशोऽन्त्यानुवाकेऽत्र काम्ययाज्याः श्रुताः श्रुताः ॥

व्याख्यास्यन्ते तदर्थेऽहिरुदाहृत्यात्र पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मृत्युभीतिस्फोटं विधातुं प्रसूति—

“ देवा वै मृत्योरभिभूयस्ते प्रजापतिमुपाधावन्तेभ्य एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निरवपत्तैर्वैष्णवमृतमदधात् ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

शतं सुवर्णानि कृष्णलघुलितानि यस्याः समष्टेः सा कृष्णलसमष्टिः शतकृष्णला, तां प्रजापतिदेवताकां निरवपत्, तथैव शतकृष्णलया देवेष्वपमृत्युवारणरूपममृतमदधात् । विधत्ते—

“ यो मृत्योर्बिभीषात्तस्या एतां प्राजापत्याः शतकृष्णलां निर्वपेत्प्रजापतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्दधाति सर्वमायुरेति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

मृत्योरपमृत्योः । सर्वमायुर्जन्मकाले यावदायुरारब्धेन कर्मणा प्रापितं तत्सर्वं विधेन विना प्राप्नोति । शतसंख्यां प्रशंसति—

“ शतकृष्णला भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये पति तिष्ठति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति । एकाय घृतद्रव्यं विधत्ते—

“ घृते भवत्यायुर्वै घृतममृतं हिरण्यमायुश्चैवास्या अपृतं च समीची दधाति ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

आयुर्वा अमे हरियो जुषाणो घृतमतीक इति मन्त्रे घृतमिषस्याग्रेरायुष्मदस्वाद्घृतस्याऽऽयुष्मत् । यद्वा घृतजन्येन बलेनेन्द्रियाणां देहे दृढवद्धतया निर्गमनाभावादायुर्भवतीति तद्धेतुत्वम् । समीची स्वस्वकार्यक्षमे मृत्युपरिहारायानुकूले । अवदानपरिमाणं विधत्ते—

“ चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यव द्यति चतुरवत्तस्याऽऽस्त्यै ” [सं०का० २प्र० ३अ० २] इति ।

पुरोडाशे प्रकृतिभूते सकृदुपस्तीर्य द्विरवदाय सकृदभिधारणेन चतुरवत्तं संपद्यते । अत्र त्रैकैकस्मिन्नवदाने कृष्णलग्नतया चतुःसंख्यया चतुरवत्तं संपद्यते । एवं प्रधानस्य हविषश्चतुष्टयं द्विरवदातव्यमिष्टार्थमपि चतुष्टयम् । अनेनाभिधायेण

[यथा०२ अनु० १२] छण्णयजुर्वेदीयतौत्तरियसंहिता ।

१०८६

(काम्बयानुवापुरोनुवाक्याभिधानम्) -

शीघ्रता । तदेतन्मनसि निधाय सूत्रकार आह—“तानि पवित्रवत्याग्य आवपति धर्ममात्रं श्रपणं प्रचरणकालेऽष्टौ देवताया अवघति चत्वारि स्विष्टकृति द्वे प्राथिनेऽष्टाविद्यायां चतुर्धाकरणकाले सर्वाणि प्राथिने समोप्यैकधा ब्रह्मण उपहरति तानि ब्रह्मा भक्षयति भक्षायनय इतरेषाम् ” इति ।

सर्वेषामृत्विग्भागानां सहैव ब्रह्मणे पदानं विधत्ते—

“ एकवा ब्रह्मण उप हरत्येकैव यजमान आयुर्दधाति ” [सं०का०२ म० ३अ० २] इति ।

एकधेत्यनेन सर्वभागसाहित्यमुच्यते । उपहरति दद्यादित्यर्थः । अनेन दानेन यजमानेऽपि सर्वमायुरेकीकृत्य स्थापयति ।

अस्यामिष्टौ याज्यानुवाक्ये द्विविधे विकल्पिते तासु चतसृष्वृक्षे तिसृणां मतीकान्याम्नायन्ते—

हिरण्यगर्भं इति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इत्येका । आपो ह यन्महती-
र्विश्रमायजिति द्वितीया । ते उभे अपि चतुर्थकाण्डस्य प्रथमपपाठके
समागतातत्वाच्चैव व्याख्यास्येते । प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येषा तृतीया । सा
तु प्रथमकाण्डस्याष्टमपपाठके व्याख्याता । अथ चतुर्थीमृचमाह—

स चेदेति । द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापतिर्बन्धुरिति मन्त्रवर्णाद्ब्रह्माण्ड-
मध्ये सत्यलोके वर्तमानस्य प्रजापतेरण्डस्योपरितनकपालरूपा द्यौः पिताऽथ-
स्तनकपालरूपा पृथिवी माता । स पुत्रः प्रजापतिस्तं पितरं मातरं च वेत्ति ।
अभिज्ञः स प्रजापतिः सुनुर्भुवत्तयोर्मातापित्रोः पुत्रो भवति । अत एव तथोर्वेदनं
तस्योपपन्नम् । मधशब्दो धनवाची । पुनः पुनर्यजमानाय दातव्यं धनं यस्यासौ
पुनर्मधः । दादशोऽयं प्रजापतिर्भुवंद्ववति । किंच, स प्रजापतिः सर्वेषां
विराडूर्ध्वं धृत्वा द्यामुपरितनकपालमौर्णोदाच्छादितवान् । तथाऽन्तरिक्षं स्वर्गं च
स और्णोत् । किंचात एव विधा भुव इमं लोकमारम्याधस्तनाः सर्वा भूमीरथ-
वत्प्राप्नोदाच्छादितवानित्यर्थः । किंच सत्यलोके समागत्य धतुर्मुखत्वेन रूपा-
न्तरेण परिमितोऽभवत् । इष्टान्तरं विधत्ते—

“ असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतत् सौर्यं
चरुं निरवपन्तेनैवाग्निमरुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामः स्यात्तस्मा एतत् सौर्यं चरुं

१ क. च. छ. च. “लमात्रं द्यौः । २ क. “ध्यापि वि” । ३ ल. किंच स ए” ।

—(काम्यमान्यापुरोनुवाक्यभिधानम्)

निर्वेदमुक्त्वाऽऽदित्यस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नसर्वचर्चं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ॥ [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण सौम्यं चरुं रुक्माभ्यां परिगृह्याऽऽसादयतीति । तदेतद्विधत्ते—
“ उभयतो रुक्मौ भवत एवास्मिन्नुचं दधाति ॥ [सं० का० २ प० ३ अ० २]
इति । उभयत उपरिष्ठादवस्ताप्त्वेत्यर्थः ।

प्रयाजार्थं भाष्ये कृष्णलं पक्षिण्य होमं विधत्ते—

“ प्रयाजेप्रयाजे कृष्णलं जुहोति दिग्भ्य एवासौ ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे ॥ [सं०
का० २ प० ३ अ० २] इति । पञ्चसु प्रयाजेषु ह्यमानैस्तेजसैः पञ्चभिः कृष्णलैः
पञ्चभ्यो दिग्भ्यो ब्रह्मवर्चसोक्त्यस्य तेजसः प्राप्तिर्भवति । अत्र याज्यानुवाक्ययोः
मतीके दर्शयति—

उदु त्यमिति । उदु त्यं जातवेदसमिति पुरोनुवाक्या । चित्रं देवानामुदगाद-
मीकमिति याज्या । ते उभे अपि प्रथमकाण्डस्य चतुर्थप्रपाठके व्याख्याते ।

हिरण्यार्थिनस्त्रिहाविष्कामिर्हि विधत्ते—

“ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वेदस्तावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः कामयेत हिरण्यं
विन्देद्य हिरण्यं योप नमेदिति यदाग्नेवो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
वेनैवैवाद्दिन्दते सावित्रो भवति सवितृप्रसूत एवैनद्दिन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेदै-
वद्दिन्दत उपैत हिरण्यं नमति ॥ [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।
हिरण्यं विन्देद्य प्रथमतः प्रयत्नं कृत्वा कियदपि लभेय तत ऊर्ध्वं वृद्ध्यादि-
रूपेणाधिकं स्वयमेव यां प्राप्नुयादिति कामयितुरियमिष्टिः । फलान्तराय विह-
विष्कां तां विधत्ते—

“ वि वा एव इन्द्रियेण वीर्येणर्ज्यते यो हिरण्यं विन्दत एतामेव निर्बलोक्षि-
रण्यं विन्त्वा नेन्द्रियेण वीर्येण व्युध्यते ॥ [सं० का० २ प० ३ अ० २]
इति । हिरण्यं लब्धवतश्चोरादिभीत्या कातरत्वमिन्द्रियव्यूहिः ।

पुनरपि फलान्तराय तां विधत्ते—

“ + एतामेव निर्वेद्यस्थ हिरण्यं नश्येद्यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वै हिरण्यं यस्यैव

+ सर्वेष्वानुपुस्तकेषु एतामेवेत्यादि व्युध्यत इत्यन्तमग्निमावतरणान्तरमेव गृहीतं
इत्येते, तथाऽपि प्रमाद्यमूलकमेवेतत्पूर्ववाक्यपूर्वभावादिति बोध्यम् ।

(काम्यशाक्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हिरण्यं तेनैवैन्द्विन्दति सावित्रो भवति सवितृमसूत एवैन्द्विन्दति भूम्यै चरुर्भ-
षत्यर्षा वा एतन्नश्यति यन्नश्यत्यस्यामेवैन्द्विन्दति ॥ [सं० का० २ प्र० ३
अ० २] इति । मार्गशातनस्थानविस्फुटादिना विनष्टस्य हिरण्यस्य पुनर्जो-
भार्थमियमिष्टिः ।

एतेषु त्रिषु हविःषु प्रथमस्य पुरोनुवाक्यामाह—

स प्रत्यवदिति । हेऽग्ने त्वं द्युम्नेन हिरण्येन ब्रूहत्तन्व महदैर्भर्षं विस्तारय ।
किंवत्, प्रत्यवत्, पुरातना भनिका उदाराः सन्त ऐर्भर्षं यथा विस्तारयन्ति
वदत् । कीदृशेन द्युम्नेन । नदीयसाऽप्यन्तनुतनेन वितुवितामहाद्युषाजितव्यतिरि-
केनेदामीमेवावर्धमानेन । संयताऽस्मान्प्राप्नुवता । भानुना काकुष्यामावाक्ष्यन्तं
भासमानेन । तत्रैव याण्यामाह—

नि काव्येति । कविः पण्डितस्तस्य भावः काव्यं पाण्डित्यं बुद्धयतिशयः ।
जयमाग्निः काव्या काव्येन स्वकीयबुद्धयतिशयेन यजमानाञ्छाश्रितो निरन्तरा-
नुष्ठानशाश्वतिकान्वेषतो विधातुसदृशान्निकर्णितरां करोतु । कीदृशोऽग्निः । नवौ
भनुष्येभ्यो हितानि पुरुषाणि बहुजनानि हस्ते दधानः । किंच, सोऽग्नी रयीणां
रयिपतिर्भुवस्तर्बेणां यजमानमधिपतिरासीत् । अतोऽमृतानि हिरण्यानि विश्वा
सर्वाणि सत्ता चक्राणः सहस्थितानि कर्तुं शक्यः । तादृशोऽस्मभ्यं हिरण्यं
वदातु । द्वितीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

हिरण्येति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणां यस्य स हिरण्यपाणिस्त्वादृशं
सर्वितारमुपगम्य ह्वय आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स सविता
देवतात्पः षडभस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता । अत्रैव याण्यामाह—

वाममयेति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वननीयं कर्मफलं लावीः पेरय
देहीत्यर्थः । ओऽपि वामं लावीस्तदूर्ध्वं दिने दिने वामं लावीः । हे देव वामस्य
वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्य क्षमस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धयेऽद्याऽनया विश्वा
अद्यायुक्तबुद्ध्या वामभाजो वननीयकर्मानुष्ठापिनः स्याम । तृतीयहविषः पुरोनु-
वाक्यामाह—

चद्विथ्येति । हे पृथिवि त्वं पर्वतानां संवन्धिनं त्विदं स्तदजनकं भारमेत्या
चद्विथिर्षि । इत्थमिति हस्तेनाभिनयः । चद्, वादं दृढमित्यर्थः । हे भूमि त्वं

महता त्वदीयेन महिम्ना या मजिनोपि पान्धवंतान्प्रकर्षेण प्रीणयसि तेषां खिद-
मिति पूर्वशान्वयः । पवस्वति महिनीति द्वयं संबुद्धयन्तस्य भूमिपदस्य विशेष-
णम् । पवस्वति पवणवति महिनि महस्वयुक्ते पूजायुक्ते वा । अत्र प्रवणवस्वेन
जलसमृद्धिः सूच्यते । तथा च जलसमृद्ध्या यान्याग्निनः प्रीणयसि तामपि
बाहं विभर्षीत्यपि योजनीयम् । तत्रैव याज्यामाह—

स्तोमास इति । विविधश्चरो जनानां संचारो यस्यां पृथिव्यां सा विचा-
रिणी, तथाविधे हे पृथिवि स्तोमासः प्राणिनां संघा अकुभिरभिव्यक्तैर्भावावि-
धस्यैर्निमित्तभूतैस्त्वां प्रतिष्ठोभन्ति पत्येकमाश्रयन्ते । हेऽर्जुनि धवले निर्मले
पृथिवि या त्वं पेरुं पानादिभोग्यवस्तुक्रामेन प्रकर्षेणास्यासि भोगाय पेरयसि ।
कमिद, हेवन्तं वाजं न याजिनमिव । यथा लोके बाह्यादिप्रदेशे तुरंगान्तरं
दृष्ट्वा स्वोत्साहेन हेषाशब्दं कुर्वन्तमुत्तमाश्वं सादिनोऽभ्यासाय प्रेरयन्ति तद्वत् ।
सोमवाग्निमश्वरं विधातुं पस्तौति—

“ इन्द्रस्त्वहः सोममभीषहाऽपिबत्स विष्वङ्ग्यार्हत्स इन्द्रियेण सोमपीथेन
व्याध्वेत स यद्वृद्धमुदवर्मासे श्यामाका अभवत्स प्रजापदिमुपाधावत्तस्मा एत
सोमेन्द्र श्यामाकं चरुं निरवपत्तेनैवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथमदधात् ” [सं०
का० २५० ३७० २] इति ।

इन्द्रो विश्वरूपं त्वष्टुः पुत्रं हरत्वा सोमयागे तेन त्वष्ट्रां स्वयमनाहूतः सन्कु-
पितो यज्ञस्य भ्रंशं कृत्वा प्रसह्यं सोममपिबदिति एवमप्रपाठके प्रपञ्चयिष्यते ।
तदत्र संगृह्यते । अभीषहा बलात्कारेणेत्यर्थः । सोमं पीत्वा त्वष्टुर्भीदो नाना-
दिगभिमुखो विशेषेण पलायनं कृतवान् । पलायमानश्च तदुपधातादिन्द्रियस्वा-
स्थपकरेण सोमपानेन व्युद्धोऽभूत्तदानीमिन्द्रो यस्सोमरसस्वरूपमूर्ध्वं मुखेन वमनं
कृतवान्, तद्वमो पतित्वा श्यामाकरूपेण निष्पन्नम् । ततः स इन्द्रः प्रजापत्यु-
पदेशेन सोमेन्द्रचरुं कृत्वा स्वोदर एव जरणेनेन्द्रियपदं सोमपानं प्राप्तवान् ।
अथ विधत्ते—

“ वि वा एष इन्द्रियेण सोमपीथेनर्ष्यते यः सोमं वमिति यः सोमवागी
स्याचस्मा एतं सोमेन्द्र श्यामाकं चरुं निर्वपेन्मोमं चैवेन्द्रं च स्वेन भागधेये-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

मेष धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोमपीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन म्युभ्यते११

[सं०का० २ प० ३ अ० २] इति ।

प्रातःसवनादिप्रयोगे यो यजमानः पीतं सोमं वमिति स एव सोमस्य वमनादि-
न्द्रियसामर्थ्यप्रदेन सोमपानेन म्युज्यो भवति । तादृशसोमवामिनो यजमानस्यायं
चरुः । द्वौ देवौ ब्रह्मं च प्रशंसति—

“ परसौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रुन्धे यदैन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ
इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे श्यामाको भवत्येष वाव स सोमः साक्षादेव सोम-
पीथमव रुन्धे ” [सं०का० २ प० ३ अ० २] इति । अत्र पुरोनुवाक्यामाह—

ऋदूदरेणेति । हे हर्म्यभेन्द्र यः सोमः पीतो मा न रिष्येद्वमनेन मा न हिंस्या-
त्तादृशेन सत्त्वा सत्त्विवाद्धितकारिणा सोमेन सचेय संगतो भूयासम् । कीदृशेन
सोमेन । ऋदूदरेण । अत्र मकारो लुप्तः । वमनाभावान्मुदुत्वं स्वास्थ्यमाभ्यमुदरं
यस्य सोमस्य स एव ऋदूदरः । सोऽयं सोमोऽस्मे अस्मदीयोदरे न्यधायि निहितः ।
तस्यै तदर्थं सोमस्य जरणार्थं पतिरं पकर्षेण वमनापदं तारयितारयिन्वमच्छे-
म्याभिमुख्येन प्राप्नोमि मजामीत्यर्थः । तत्रैव याज्यामाह—

आपान्तेति । अत्र पादत्रयेण सोमस्य स्तुतिश्चतुर्थपादेनेन्द्रस्य । अन्ततोऽ-
पगत आपान्तः सवात्पना विनष्टो मम्युः कोपो यस्य सोऽयमापान्तमम्युः ।
बहुमिर्मावभिरभिषूयमाणोऽपि न कुम्पतीत्यर्थः । त्रिषु सवनेष्वभिषवार्थमाप्ता-
दिता उपलास्तुपलास्तेषां प्रथमं महारो यस्य सोमस्य सोऽयं तुपलप्रथमः ।
धुनिः कुम्पमानः महारैरितस्ततः कुम्पते । शिमीशब्दः कर्मवाची, शिम्यो बहु-
विधान्यभिषवशोधनग्रहणादीनि कर्माण्यस्य सन्तीति शिमीवान् । शरवोऽ-
भिषवकाले शीर्णावयवाः, ते च बहवो यस्यासौ शरुमान् । रसनिष्पीडनेन
पदवशिष्टं नीरसं तद्वज्जीवं तदस्यास्तीत्युज्जीवी । ईदृशः सोमो विधानि वनानि
वर्धयतीति शेषः । “ सोमो वः ओषधीनां राजा ” । “ सोमो वनस्पतीनाम् ” ।
“ वनस्पतिगते मोमे ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चान्द्ररश्मिभिर्वनस्याभिवृद्धिवर्ध-
नाच्च वर्षधिसूत्रम् । कीदृशानि वनानि । अवसा सर्वत्र संवतानीत्यर्थः । अवा-
गर्वाचीनानि प्रतिमानानि लौकिकोपमानानीन्द्रं न देमुर्न हिंसन्ति । नीचैरुपमानैः
स्वसाम्यापादनमेवोत्तमस्य हिंसा । तां कर्तुमुपमानानि न प्रवर्तन्त इत्यर्थः । तत्रैव
विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

य सुवान इति । अतयुग्मं शमिच्छुयं जमानः सोमः सुवानः सोममभिषुण्वाभि-
न्दाय ब्रह्मेन्द्रार्थं बृहत्सोमपानं पचिकेव मकर्पेण जामाति । कीदृशो यजमानः ।
जमदग्निरेतन्नामकमुनिसदृशः । किं कुर्वन् । अर्चन्स्तुतिभिः पूजयन् । हे इन्द्र
त्वं वृषा फलस्य वर्षपिता यन्वाऽसि सोमस्य नियामकोऽसि । कीदृशस्य, शबतो-
यल्लवतः । उदरे स्थापयितुमशक्यस्येत्यर्थः । तुरस्य वमनाय त्वरमाणस्य । अन्तर्य-
ञ्च नियन्तृत्वादुदरेमध्ये तं सोमं जरयितुं नियञ्च । गुणते तां स्तुयते यजमा-
नाय वर्षं देह सोमस्य भारकं वायुं दृढी कुरु । तत्रैव विकल्पितं पाण्यामाह-

सबाधस्त इति । हे सोम नरो मनुष्या कस्मिंश्चित् ब्रह्म श्यामाकचरुत्वं
परिवृढं हविः सपर्यन्तपूजयन्ति सपर्ययन्ति । कीदृशस्य ते । सबाधः । धकारान्तो
बाधश्चन्द्रोऽभिषेकवस्तुमुपद्रवं ब्रूते । तेनोपद्रवेण सह वसत इति सबाध्, इति
धातिपदिकं, तस्य वधी सबाध इति । अभिषेकपीडितस्य तवेत्यर्थः । कीदृशं
ब्रह्म, पदं च हर्षकरमपि शुष्मयं च बलप्रापकमपि । कीदृशा नरः । बलकृत
हविरूपं परिवृढं कर्म कुर्वन्तीन्ति ब्रह्मकृतः । सोमवक्षा अर्को वा सोमशब्दे-
नाभिधीयमानस्त्वं सूर्य एव । अतस्तेजस्वित्वाच्चास्ति तव कश्चिदप्युपद्रव इत्य-
भिधायः । यद्यत्रास्मदुदरे पीतो रसस्तुरते वमनाय व्यग्रतां करोति तवेत्तत्रैवो-
दरेऽयमिन्द्रः पृस्तु सङ्ग्रामेऽपि व तुर्धा दधते तूर्णं यातारं करोति वमनाय
संश्रमं कुर्वतः सोमस्य निवारकं वायुं शीघ्रं तव प्रेरयतीत्यर्थः ।

अथ पञ्चमपाठके विहितायामभ्युदयेष्टी विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चक्रीभि-
स्तुक्तं यस्मिंतीयं हविस्तजामन्तरभावि मन्त्रत्रयमुत्कर्षणीयम् । तस्मिन्त्रये पुरो-
नुवाक्या दर्शयति-

वषट् त इति । अस्यैव शिष्यते कर्मानुष्ठानाय देवतया विधिना वा प्रेषत
इत्यासौ यजमानः । तादृशोऽहं ते तवाऽऽसमान्ताद्वषट्कणोमि हविर्दानं
करोमि । शिपिषु पशुषु विष्टः पविष्टो यज्ञः शिपिविष्टः पशुसाध्मो यज्ञ इत्यर्थः ।
“ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः ” इति श्रुतेः । हे शिपिविष्ट यज्ञात्मक
विष्णो मे मदीयं तद्भवं जुषव्य । तुष्टयः शोभनास्तुतिरूपा मे गिरस्त्वां
वर्धन्तु वृद्धिं प्रापयन्तु । एकस्मिन्नापि विष्णौ युययिति पूजार्थं बहुवचनम् ।
पूज्या यूयं स्वस्तिभिः अयोभिर्नोऽस्मान्सदा पशव रक्षत । तत्रैव पाण्यामाह-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अ तत्त इति । हे शिपिविष्टाद्यास्मिन्पक्षे ते त्वदीयं तन्नामाहं प्रशंसामि । कीदृगहं, वसुनानि विद्वान्, ज्ञापकानि नामनिर्वचनानि जानन् । “ यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शिपिः । यज्ञ एव पशुषु प्रविविष्टति ” इति श्रुत्याऽऽख्यातं शिपिविष्टनाम्नो निर्वचनं जानामीत्यर्थः । अत एवार्थोऽहं शब्दार्थाभिज्ञानां स्वामी हे विष्णो तं त्वा गुणानि तद्याविधं त्वां स्तौमि । किंविधम् । अस्म्य रजसः पराके क्षयन्तं इत्यभानस्य मलिनलोकस्यात्यन्तं दूरे निवसन्तं त्वत्तं तपस्विनम् । कीदृशोऽहम् । अवतीयानतपस्वी । यद्यप्यहं तपोरहितस्तथाऽपि तपस्विनस्तपः प्रसादात्स्तोतुं शक्नू इत्यर्थः । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

किमिच्छ इति । हे विष्णो त्वं यद्यस्मात्कारणाच्छिपिविष्टोऽस्मीति प्रकर्षेण वक्ष्यते पुनः पुनर्वक्षि तस्मात्ते तव मनसि किमित्परिचक्ष्यं भुक्तिभिर्दं गृह्णीय-
मभूत् । नैतद्गृह्णीयं पुथैव तव लज्जेत्यभिप्रायः । यद्यप्येतन्नाम लोकेऽन्यन्वरो-
गिण्युत्पादितगुणत्ववि (चि) मूढैः प्रयुज्यते शिपिविष्टोऽयमिति, तथाऽप्यवय-
वार्थस्य ब्राह्मणेन व्याख्यातत्वान्नास्त्यत्र तव लज्जाकारणम् । तस्मादेतद्वर्णो
वरिष्ठं नामास्मन्माऽपगूढः, अस्माकमग्रे गूढं मा कुरु । यद्यस्मात्त्वं गूढनामैव
समिधे मुखे कवचशर्पिकैर्भ्यां गूढोऽप्यरूपो बभूव बभूविथ, तदन्यथा यथा
तथा वा भवतु, तथाऽप्यस्मद्मुखौ प्रशस्तमिदं मा गोपायेत्यर्थः ।

पशुकामस्य विहविष्कामिर्हि विधत्ते—“अग्नये दावे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
देदिन्द्राय प्रदावे पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्यै पशून्मजनयति
वृक्षानिन्द्रः प्र यच्छति ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] । इति । पञ्च-
द्रव्यसमष्टिरूपं तृतीयं हविर्विधत्ते—

“ दाधि मधु घृतपापो धाना भवन्त्येतद्दे पशूनां रूपं रूपेणैव पशून्मव रुन्वे”
[सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

तत्र दधिघृतयोः पशुसंभन्धात्तत्साहचर्येण सर्वेषां पशुरूपत्वम् ।

आस्मिन्हाविषि द्रव्यसंख्यां विविधद्रव्यत्वं च प्रशंसति—

“ पञ्चगृहीतं भवति पाङ्क्तं हि पशवो बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
समुद्भवे ” [सं० का० २ प० ३ अ० २] इति ।

एकैकस्य द्रव्यस्य ग्रहणेन पञ्चगृहीतत्वं, गोमहिषाधादिरूपेण पशूनां बहुरू-
पत्वम् । द्रव्यं विधाय देवतां विधत्ते—

(काम्ययाज्ञापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै पशवः प्राजापतिरेवास्मै पशून्म जनयति”
[सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति । घृतं न पूतमुमे सुश्वन्नेत्येते ऋचौ
विधत्ते-

“आत्मा वै पुरुषस्य मधु घनमध्वग्नौ जुहोत्यात्मानमेव तद्यजमानोऽग्नौ प
दधाति पक्ष्मशौ याज्यानुवाक्ये भवतः पाङ्क्तः पुरुषः पाङ्क्तः पशव आत्मानमेव
मृत्योर्निष्क्रीय पशून्व रुन्धे” [सं० का० २ प्र० ३ अ० २] इति ।

यास्मिन्कस्मिन्विदुर्गे समुत्पन्नस्य मधुनो दध्मादिघृतसर्वपाणिमुल्लभत्वं नास्ति,
आत्माऽपि हस्तपादादिवत्सर्वैः सुष्ठु विज्ञेयो न भवति, तत्ताम्बान्मधुनः पुरुषत्वं,
मधुहोमेन वद्वौ प्रक्षिप्तस्याऽऽमनः पङ्क्तिच्छन्दसोः पाठेन मृत्योर्निष्कयो भवति ।

तत्र प्रथमहविषः पुरोनुवाक्यामाह-

- अग्ने दा इति । हेऽग्ने दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय रमिं दा धनं देहि ।
तथा वीरवन्तं वीरैर्भूत्यादिभिरुपेतं पुत्रं देहि । कीदृशं, परिणतं परितः शोभना
मासिकाद्या अवयवा यस्य तं तथाविधम् । सूनमतस्त्वया दीयमानैः पुत्रैर्युक्ता-
जोऽस्माञ्जिह्वाशीहि सर्वेषु कार्येषु तीक्ष्णी कुरु । तत्रैव याज्यामाह-

दा नो अग्ने इति । हेऽग्ने नोऽस्मभ्यं शतिनो दाः शतसंख्याकान्पशून्देहि ।
तथा सहस्रसंख्याकान्देहि । बुरो न द्दाराणीव । पशुसंपत्तौ हि* “वायव्य-
भेतमात्रमेव” “सरस्वत्याज्यभागा स्यात्” इत्यादीनि बहूनि कर्माणि सुखे-
नानुष्ठातुं शक्यन्ते । अतोऽनुष्ठानस्य द्वारभूतान्पशून्देहि । ततः पशुपातेरूपं
वाजयन्तं श्रुत्यै ब्राह्मणभोजनार्थजन्यकर्तव्येऽष्टावृषि विद्यमपनीय वर्धय । प्रक-
र्षेणाऽऽनुकूल्यमश्नतो गच्छत इति प्राच्यौ कुरु । ब्रह्मणा मन्त्रपुरःसरेण कर्मणा
मुष्टः सन्धवापृथिव्यौ प्राच्यौ कुरु । जषस जषःकात्याः सुवर्णं स्वर्गं इवास्म-
द्गृहे शुक्रं प्रकाशं विदिशुतर्विशेषेण द्योतितं कुर्वन्तु मभूतं कुर्वन्त्वित्यर्थः ।

तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह-

अग्निर्दा इति । अयमग्निर्दविषं दा इदातु । वीरपेशा वीराणामस्मत्पुत्रादीनां
पालको योऽग्निरसावृषिभूषिसमाप्तं पुत्रं सहस्रा सहस्रमकारेण सनोति ददातु ।
सोऽग्निर्दिवि स्वर्गे हव्यमस्मदीयमातवान् समन्तादिस्तारितवान् । तादृजस्थाग्नेः
पुरुषा पुरुषु मदेशेषु धामानि स्थानानि विभूता विशेषेण संपादितानि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

द्वितीयहविषो याज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

मा नो मर्धिरिति । मा नो मर्धिरा भरा इच्छि तन्न इति पुरोनुवाक्या ।
आ तू भर माकिरेतत्परि छादिति याज्या । तदुभयं पूर्वकाण्डे सप्तमपाठके
व्याख्यातम् । तृतीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

घृतं न पूतमिति । हे स्वभावोऽश्वन्मजापते तनूररेपास्त्वदीयं शरीरं पापर-
हितम् । किमिव, पूतं घृतं न घृतामिव । नेत्युत्तरवानुवर्तते । शुचि हिरण्यं न
शुद्धं सुवर्णमिव, रुक्मो न, आभरणमिव । ते त्वदीयं तच्छरीरं रोचत सर्वेभ्यो
रोचताम् । तत्रैव याज्यामाह—

उभे सुश्वन्द्रेति । हे सुश्वम्न सुहृवाह्लादनकर आसनि त्वदीय आस्थे सर्पि-
षः संगन्धिन्माधुभे दर्शितद्वयो हनू श्रीणीषे सेवसे । हनुपूरणपर्यन्तं सर्पिस्तवया पीत-
मित्यर्थः । उतापि च हे शवस्तस्यते वल्लस्याधिपत उक्थेयु शस्त्रवस्तु धञ्जेयु
नोऽस्मानुत्पुण्या उत्कर्षेण पूरय पापयेत्यर्थः । सोतुभ्यो यजमानेभ्य इषमजमाभर
संपादय ।

अथान्यत्र वायव्यां यवाग्रे निर्वपेदित्यादिना विहिते कर्मण्युत्कर्षणीयां पुरो-
नुवाक्यामाह—

वायो शतमिति । हे वायो पोष्माणां पुष्टिमतां हरीणामभ्यानां शतं शुबस्ता-
स्मद्गृहे समामन्तुं रथे योजय । उत वा ते सहस्रिणः, अथवा ते सहस्रसं-
ख्याका अथवा रथे युज्यन्तामिति शेषः । स च रथो पाजसा वलेन श्रीवमाया-
यु । तत्रैव याज्यामाह—

प्र याभिरिति । हे वायो दुरोणे यज्ञगृह इष्टये क्रियमाणोऽसिद्धयर्थं नि-
युत्संज्ञकाभिर्घाभिर्वेडवाभिर्दार्थासमच्छ हविर्दत्तवन्तं यजमानं प्राप्तुं पकर्षेण या-
सि ताः समीचीना अस्माकमनुकूला इति शेषः । इह कर्मणि नोऽस्माकं तुभो-
जसं रयिं शुद्ध भोजनोपयुक्तं घनं नियुक् नितरां मिश्रय । किं च, राघोऽन्नं नि-
युव । कीदृशं राघः । वीरवद्भव्यमाश्रियं पुत्रैर्गोभिरसैर्युक्तमित्यर्थः ।

अथ क्वाप्यैन्द्रकर्मण्युक्तयाज्यानुवाक्ये आज्ञायते । तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो धनवत्यः सधमादोऽरमाभिः सह मादय (य) न्यो
हव्यमुकास्तुविवाजी बह्वन्धोपेता आपो नोऽस्माकं स्वामिनीन्मे सन्त्वस्मात्तुस्वादि
तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वयं क्षुपन्तः शब्दयन्त इष्टं स्तुवन्तो यदेम ईष्यास्मः ।

१ क. घ. ङ. "त्कर्षेणमां पु" । २ ख. च. "णीयम् । पु" । ३ स. "य समीपस्था
ति" । ४ स. इष्याम ।

तत्रैव याज्यामाह—

रेवाः इद्रेवत इति । हे हरिष इन्द्राय मज्जमानो रेवाः इन्द्रेणानेव सन्नेवतो
धनवतो देवस्य मेतु अन्यन्तमर्कवेण स्तोता स्यात् । कीदृशस्य देवस्य । त्वावर्त-
स्त्वत्सदृशस्य मघोनी धनवतः श्रुतस्य देवेषु अध्यमानस्य । तादृशं देवं स्तुत्या
स्वाभीष्टं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । अथ विनियोगसंग्रहः—

“ हिरण्याऽऽपः मजा सेति घृतसः शतकृष्णले ।
उदु विभं चरौ सौर्ये स प्रेत्पामेययागके ॥
हिर सावित्रके तद्वज्रवित्या भूमिगे चरौ ।
सोमेन्द्र ऊदूचत्वारः शिपिविष्टे षषद्वयम् ॥
अग्ने तिस्रो दानुमुके मा न आ तु प्रदानुके ।
धृतं दम्भादिगणके वायो वायव्यके कचिन् ।
काप्येन्द्रै रेवतीलिङ्गादिति विश्वदुदीरिताः ” ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“कृष्णलेषु घृतस्योत ग्रीहेस्तेजोमुतेभवेत् ।
घृतस्य भवे वैशद्यश्चरुशब्दयोस्तथा ” ॥

“प्राजापत्यं घृते चरुं निर्दोषं कृतकृष्णलम्” इत्यत्र कृष्णलेषुर्प्राजापत्यस्य
घृतस्य धर्माः कर्तव्याः, कृष्णलारूपसुवर्णस्य घृतस्य च तेजस्वित्वसाम्यादिति
चेन्न । सुवर्णशकलमीशोर्वैशद्यसाम्यात् । नहि घृतस्य मन्त्रकार्ठिन्याविरलरु-
दित्वं वैशद्यमस्ति । चरुशब्दसंवोधनविषयः कृष्णलेषु प्रमुग्धमान औष-
धधर्माभ्यापयति । तस्मादमीहिधर्माः कर्तव्याः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“अवेधातः कृष्णलानामस्ति नो वाऽस्ति पाकवत् ।
प्रत्यक्षोक्त्या चरेत्पाकमवेधाते तु नास्ति सा ” ॥

१ स. च. “त्यन्तं प्रं” । २ क. घ. ड. “नोऽअव” । स. च. “नोऽअव” । ३ क. स. घ.
ड. “दिगुण” । ४ स. “व्येन्द्री रेवती लिङ्गा” । घ. ड. “व्येन्द्री रे” । ५ क. घ. ड. “वु-
तिर्भ” । ६ क. स. घ. ड. “विन्यवि” । ७ स. “व्येन्द्री रेवती” । ८ क. घ. ड. च. “माना-
मौष” । स. “मानानोषधिधर्मा” ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

विकृतिरूपाणां काम्येष्टीनां काण्ड उदाह्रियते—‘ प्राजापत्यं घृते चरं निर्व-
पेच्छतकृष्णलमायुष्कामः ’ इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशकलवाची । मरुतौ
म्रीहीनवहन्तीति पुरोडाशहेतूनां म्रीहीणामवघातो विदितः । सोऽयं चरहेतूनां
कृष्णलानां चोदकवशादस्ति नो वेति संदेहः । अस्तीति पूर्वपक्षमतिज्ञा । वितुषी-
करणं पाकृत उपकारः । लुप्तेऽप्युपकारे तात्सत्तायां पाकवादिति निदर्शनम् ।
लुप्तेऽपि विकृदनापकारे पाकः प्रतिवादिनोऽभिमतः, तद्वदवघातोऽप्यस्तु । घृते
अपयतीति मत्पक्षोक्तया पाकोऽभ्युपगमः । अवघाते तु सोक्तिर्नास्तीति वैषम्या-
दवघातो नास्ति । तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ नास्त्यस्ति वा कृष्णलेषु पाकः भीतोऽप्यसंभवी ।

अदृष्टार्थतया स स्यादौष्ण्ये तु सुतरां भवेत् ’ ॥

घृते अपयतीति मत्पक्षश्रुतिविहितोऽपि पाको विकृदनायोगेषु न कर्तव्य इति
पूर्वः पक्षः । दृष्टार्थस्य विकृदनस्यासंभवेऽप्यदृष्टार्थं पाकः कर्तव्यः । अन्यथा
विधिवैषम्योपपत्तेः । यदा तु पाकशब्द औष्ण्यवाची तदा न कोऽपि विवादः ।
सर्वैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ उपस्तराभिघारौ स्तस्तेषु नो वा ह्यं भवेत् ।

अदृष्टार्थमसंसर्गिदृष्टार्थं नेति लुप्यते ’ ॥

तेषु कृष्णलेषूपस्तरणमभिघारणं चेत्येतदुभयं पाकवदृष्टार्थं कर्तव्यमिति पूर्वः
पक्षः । न तावत्पाकवद्वय मत्पक्षविधिरस्ति । चोदकस्तु दृष्टं द्वारमपेक्षते । मरुता-
वुपस्तरणमभिघारणयोर्दृष्टार्थत्वात् । सूक्ष्माणां पुरोडाशावयवानां क्षुषि संसर्गि
निवारयितुं तदुभयं क्रियते । कृष्णलानां तु संसर्गिप्रसङ्गः एव नास्ति । अतस्त-
विघारणलक्षणं द्वारं नास्तीत्युपस्तरणमभिघारणद्वयं लुप्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ भक्षो नास्त्यस्ति वा तेषु नास्ति मीतेरभावतः ।

चुरचुषाकारनिर्धानवचनात्स्यात्प्रदानवत् ’ ॥

यथा पुरोडाशे प्राशिजादिभागो भक्ष्यते तथा तेषु कृष्णलेषु भक्षो नास्ति,
मीतिरूपस्य दृष्टद्वारस्याभावादिति पूर्वः पक्षः । चुरचुषाकारं भक्षयन्ति निर्व-
यन्तो भक्षयन्तीति मत्पक्षं वचनमान्नायते । इक्षुदण्डभक्षणे तद्वत्सत्त्वाकारे च यः

(काव्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

शब्दविशेषस्तस्यानुकरणं पुरषुवेति । श्रुते निरुक्तेषु छण्यलेषु यस्मिन्मास्यं तद-
न्तर्मेतुमिव बालाश्चरन्नुवां कृत्वा तदाज्यं निःशेषेण पिबन्तो मक्षयेयुरित्यर्थः ।
अनदनीयद्रव्याणामपि कुण्डलानां यथा वचनाश्रमदानं तद्वदमक्षयाणामपि मक्षणं
भवेत् । तत्रैवान्यव्यञ्जितम्—

‘सकृत्सहत्वयोरिकमेकधेत्यस्यमेव वा ।

एकं नियामकाभावादवाधान्त्यमेव हि ’ इति ।

तत्रैव छण्यलमक्षणे भूयते—‘ एकधा ब्रह्मण उपहरति ’ इति । तत्रैकधे-
त्यस्य धामत्ययः प्रकारवाची सञ्ज्ञेकारणित्यमुमर्थं वा बहुना सहभावं वा श्रुते ।
उपहारो ब्रह्मणाम् समर्पणम् । एकधेत्यनेन शब्देन सकृत्त्वसहत्वयोरस्यतरद्विध-
क्षितमुक्तं सहत्वमेवेति संशयः । नियामकाभावादुभयोर्मध्ये यत्किञ्चित्दन्यतरदिति
पूर्वः पक्षः । अबाधोऽत्र नियामकः । प्रकृताविद्याप्राशिजचतुर्भाक्करणशंयुवाकका-
लेषु चतुर्धामक्षणसिद्धये चत्वार उपहारा उपदिष्टाः । अत्रापि ते चोदकमाप्ताः ।
तत्र सकृत्पक्ष उपरितनास्त्य उपहारास्तत्कालविशेषाश्च बाध्येरन् । सहत्वपक्षे
कालविशेषा एव बाध्यन्ते, न तु मय उपहाराः । तस्मादन्वपक्षस्य सहत्वमे-
वेकधेत्यस्य शब्दस्यार्थः । तत्रैवान्यव्यञ्जितम्—

‘ सर्वं ब्रह्मण इत्यत्र ब्रह्मभागरस्य सर्वता ।

अन्यभागस्यापि बाध्यो भागान्तरमवाधितुम् ॥

सर्वत्वमन्यभागीयं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते ।

स्वभागीयं चोदकान्नं बाध्यतामन्यमक्षणम् ॥

छण्यलमक्षणे एवेदमपरं भूयते—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इति । परिहारः
समर्पणम् । ब्रह्मसहितानामृत्विजामेकैकस्य चतुर्षु कालेषु चत्वारो मक्षणभागा-
चोदकमाप्ताः । तत्र सर्वता किं ब्रह्मसंबन्धितचतुर्भागविषया, उतेतरसंबन्धिभाग-
चतुष्टयविषयाऽपीति संदेहः । अभ्यर्च्यमभुतीनामृत्विजां ये ये चत्वारो भागास्तेषां
बहूनामबाधनायाऽऽद्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । तत्रैवा वचनन्यासिः—ब्रह्मसंबन्धम-
ब्रूय सर्वत्वपरिहारयोरिकमनुवादेऽन्तर्भाष्येतरद्विधेयं ‘ यद्ब्रह्मणे सर्वं तत्परिहरति,
यद्ब्रह्मणे परिहरति तत्सर्वम् ’ इति । उभयथाऽपि विधेर्ब्रह्मभागमात्रे पर्वतता-
नाचोदकमात्रा अन्यभागा अबाधिता भविष्यन्तीति पूर्वः पक्षः । सर्वत्वपरिहा-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाचमाभिधानम्)

रावनूय ब्रह्मसंबन्धोऽत्र विधीयते । यत्परिहर्तव्यं सर्वं तद्ब्रह्मण इति वचन-
भ्यक्तिः । तत्र ब्रह्मभागाणामितरभागाणां च यत्सर्वत्वं तस्य ब्रह्मसंबन्धे सति
ब्रह्मभागाणां ब्रह्मसंबन्धस्य चोदकदेव प्राप्तत्वात्तत्रानर्थको विधिरन्यभागानां
ब्रह्मसंबन्धविधाने पर्यवस्यति । तस्मादन्येषां भक्षणं बाध्यते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ युगपत्स्वस्वकाले वा तत्सर्वं भक्षयेदयम् ।

अविलम्बादादिमोऽन्त्यस्तं तं कालमवाधितुम् ’ ॥

अतीतेनाधिकरणद्वयेन युगपत्सर्वं ब्रह्मणे समर्पयोदित्युक्तं, तत्र भक्षयितुं युग-
पत्समर्पितस्य सर्वस्य मध्ये कियदपि भक्षयित्वाऽदशेवितस्य विलम्बे कारणाभा-
वाद्युगपदित्याद्यः पक्षः प्रामोति । चोदकप्राप्तस्य तत्तत्कालस्यावाधौ विलम्बे
हेतुः । तस्मात्स्वस्वकाल इत्यन्त्यः पक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।

अष्टभाष्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘ फलं च नियमः कर्ता संचः सौर्ये न वाऽग्रिमः ।

मयाजवन्न विध्यादिविध्यन्तत्त्वविभेदतः ’ ॥

इष्टौ फलादप्यभ्युपगम्यतः सन्ति । फलं स्वर्गः । नियमो यावज्जीवकत्वम् ।
कर्ता स्वर्गकामः । संच आग्नेयादीनां वण्णां साहित्यम् । त एते चत्वारः सौर्ये
मयाजादिवदतिदेष्टव्या इति चेन्न । वैषम्यात् । मयाजादिराकाङ्क्षितविध्यन्तत्वा-
दतिदिश्यते । विध्यादिस्तु नाऽऽकाङ्क्षितः । सौर्ये चरुं निर्वपेदिति मुख्यविधेः
प्रत्यक्षवचनात् । अन्यथा विध्यन्तेऽपि कस्याऽऽकाङ्क्षा वण्येत । तस्मात्प्रधान-
कर्मणोऽनाकाङ्क्षितस्य विहृतावपवृत्तेस्तत्संबन्धाः फलादयोऽप्यनाकाङ्क्षितत्वा-
च्चातिदिश्यन्ते । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ गोदोहनाद्यस्ति नो वा भवेत्पण्यमाश्रयात् ।

अनङ्गत्वादपेक्षाया अभावाच्चातिदिश्यते ’ ॥

‘ चमसेनापः प्रपणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य ’ इति दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं
गोदोहनं सौर्येऽप्यतिदेष्टव्यम् । कुतः । तदाश्रयस्य पण्यनस्य सङ्गावादिति चेन्मै-
वम् । अत्यङ्गन्तया चमस एव पण्यनसाधनमपेक्षितं, न त्वङ्गं पुरुषार्थं गोदो-
हनम् । अतः फलनियमादिवच्चातिदेशः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ स्पर्शद्वयं व्यवस्थाप्यं विकल्प्यं वा व्यवस्थितिः ।

प्रकृतादिव नो तत्र तस्याः शाब्दत्ववर्जनात् ’ ॥

दर्शपूर्णमासपोहंविषां स्पर्शनद्वयं व्यवस्थितमन्त्रद्वयसाध्यमाप्नातम्—‘ चतुर्होत्रा पौर्णमास्यामभिमृशेत्पञ्चहोत्राऽमावास्यायाम् ’ इति । पृथिवी होत्रेत्यादि-
मन्त्रश्चतुर्होत्रा । अग्निर्होत्रेत्यादिमन्त्रः पञ्चहोत्रा । तदुभयं सौर्यादौ चोदकपार्श्व-
कालभेदेनानुष्ठानद्वये व्यवस्थापनीयम् । कुतः । प्रकृतौ पौर्णमास्यामावास्यायोः
कालभेदेन व्यवस्थितत्वादिति चेन्न । प्रकृतौ व्यवस्थाया आधिक्यत्वात् ।
शाब्दस्यैवाङ्गत्वेनातिदेशार्हत्वात् । तस्मादुभयं विकृताविच्छ्रया विकल्प्यते ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

‘ यद्गु कस्याप्युताऽऽग्नेयस्यैव सौर्येऽग्निमो मतः ।

• अविशेषो न देवैक्यादौषधद्रव्यकत्वतः ’ ॥

दर्शपूर्णमासगतेषु यद्गु मासेषु यस्य कस्यापि विध्यन्तः सौर्ये कर्तव्यः, अस्त्ये-
वेति विशेषनियामकस्याभावादिति चेन्न । देवतैक्यस्य निषेधकत्वात् । सौर्य-
श्चाद्गततद्धितमत्ययविग्रहस्य सूर्याविति द्विवचनेनापि कर्तुं शक्यत्वाद्देवतैक्यमभि-
धितमिति चेन्न । विधिशेषार्थवादोक्तवमुभेवाऽऽदित्यमित्येकवचनेन तद्व्यपदे-
शात् । आग्नेयार्थवादेऽपि सोऽग्नयेऽग्निगतेत्येकवचनं व्यपदिष्टम् । अत आग्नेयस्यैव
विध्यन्तो न तद्ग्रीषोमैश्चाम्रयोः । यद्यप्यैन्द्रयोर्देधिपयसोः प्राजापत्य जपा-
द्यायाजेऽपि देवतैक्यमस्ति, तथाऽप्यौषधद्रव्यकरवमाग्नेये विशेष्यते । तस्मात्तस्यैव
विध्यन्तः । नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

‘ सौर्यादौ पार्वणौ होमौ स्तो न वा कालदेवकौ ।

स्तः संघदेवकौ संघाविकारस्याज तत्र तौ ’ ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—‘ स्रुवेण पार्वणौ जुहोति ’ इति । तत्र पर्वशब्दः
कालविशेषवाची । ततः कालदेवकौ तौ होमारादुपकारकतया मयाजादिव-
त्सौर्यादिविकृतिष्वतिदिश्येते इति चेन्नैवम् । पर्वशब्दस्याऽऽग्नेयादिविकसंघपर-
त्वात् । दानार्थवाचिनः पुत्रातेर्धातोर्निष्पन्नोऽयं पर्वशब्दः । स च ग्रीय (पूय) ति
दीयतेऽस्मिन्नित्यधिकरणव्युत्पत्त्या कालमाचष्टे । भावव्युत्पत्त्या तु क्रियापरः
सम्पकरणवशाद्देशादिकर्मवयसंघमाह । तथा च मन्त्रवर्णोऽप्यनुगृहीतो भवति ।
‘ कवमं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे ’ इत्येको मन्त्रः । ‘ अमावास्या
सुभगा सुशेवा धेनुरिव मूम आप्तायमाना ’ इत्यपरो मन्त्रः । तत्राग्नीषोमव-

(काम्ययाज्यापुरोमुवाक्यामिधानम्)

स्कर्तव्यसंघस्य व्यासकदेवतात्वम् । न च संघस्य विकृतिः सौर्वादिः, किं-
स्वान्नेयस्यैव । ततः संघार्थोर्होमयोर्नास्ति सौर्वादौ मासिः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“सौर्ये चरौ चरुः स्थाली किं वाऽन्नं लौकिकोक्तिः ।

स्थात्पस्यां अपणं योग्यं कपालविकृतित्वतः ॥

विद्वच्छ्रुतिमसिद्ध्याऽन्नं देवतातद्धितोक्तिः ।

योग्यत्वेन मदेयं तत्पुरोडाशहविर्यथा ॥”

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिवाक्ये चरुशब्दः किं स्थालीं वक्ति, आहोस्विदोदन-
मिति संदेहः । तत्र लौकिका आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः सर्वेऽपि सर्व-
देशीयस्वस्वभाषामसिद्ध्या यत्किंचिद्वक्तावकाराद्यक्षरमुपरि प्रक्षिप्य चरुशब्द-
मल्पे पात्रे पाकाधिकरणे तासादिमये प्रयुज्यते । निघण्टुकाराश्चेत्ता स्थाली
चरुरित्येताञ्चशब्दान्पर्यायत्वेनोपदिशन्ति । तस्माच्चरुशब्दः स्थालीं वक्ति ।
यदि तस्या अदनीयत्वाभावेन पुरोडाशवत्प्रदानयोग्यता न स्यात्तर्हि मा भू-
त्पुरोडाशविकृतित्वं, पुरोडाशाधिष्ठानकपालविकृतित्वं तु भविष्यति । अपण-
योग्यतायाः सङ्गात्वात् । यथा कपालेषु हविः अग्नये तथा स्थात्पस्यामपि अग-
नितुं शक्यते । तस्माच्चरुः स्थालीति भाषे ब्रूमः—अन्नमेव चरुशब्देनोच्यते ।
कृतः । श्रुतिमसिद्धेः । आदित्यः प्रायणीयश्चरुरिति विधाय तद्व्याख्येये ह्यदि-
तिमोदनेनेत्योदनशब्देन चरुरनुद्यते । यदि मोक्ष्यत्वे चरुशब्दः कापि न प्रयु-
ज्यते तर्ह्योदनविशेषवाची चरुशब्दोऽस्तु । तत्र विद्वत्प्रसिद्धेः । विद्वांसो मासिकाः
शब्दैकगम्यधर्माधर्मव्यवहारिणः शब्दार्थाविष्टवे तात्पर्यवन्तोऽन्यस्यावितान्तरूप-
पक्षे जीवतण्डुले विशदसिन्ध ओदने चरुशब्दं प्रयुज्यते । तत्प्रोदनवाचित्वे
सौर्धमिति तद्धितोऽप्युपपद्यते । यथाऽऽग्नेयमिति देवता तद्धितसंयुक्तपुरोडाशः
मदेयद्रव्यं तथा चरुरपि । अन्ये च निघण्टुकारा हव्यपाके चरुः पुमानिति
पठन्ति । तस्माच्चरुशब्दोऽन्यवाची । तत्रैवाग्न्यञ्चिन्तितम्—

“चरुः कपाले पक्वः कापि वा उचितेऽथवा ।

कपाले चोदकपातेरनूपत्वतः कथित् ॥

स्थात्प्यां चरुत्वयोग्यत्वात्कदाहे योग्यता नहि ।

चिन्ताद्वयफलं त्वत्र पेषणादिमिवर्तनम् ॥”

* अन्नं ‘तद्धित’ इति पदं विरुद्धम् ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यमिधानम्)

विषयसंशयनिर्देशकं पूर्वाभिं स्पष्टार्थम् । यथा प्रकृतौ पुरोडाशस्य कपाले पाक-
स्तथा मिळतौ चरोरित्याद्यः पूर्वपक्षः । पुरोडाशस्यापुपत्वात्कपालगतोष्मणा
पाकः संभवति, चरुस्त्वोदनत्वादुदकगतोष्मणा पक्वव्यः । अतोऽप्राकृतकार्यत्वा-
च्चोदकभातिर्नास्तीति यद्युच्येत तर्हि, अनपूपस्य चरोरुदकधारणयोग्ये कटाह-
षटादौ यत्र कापि पाक इति द्वितीयः पूर्वपक्षः । निरुक्तानां मुष्टिचतुष्टयपरिमि-
तानां तण्डुलानामल्पेनैव पात्रेण पक्वं योग्यत्वाच्चरोः स्यात्स्यामेव पाक इति
राक्षन्तः । पूर्वत्र चरुरोदन इति चिन्तितम् । न स्रोदने पेषणादिरस्ति । अतः
पेषणादिनिवृत्तिः पूर्वचिन्तायाः साक्षात्फलम् । तद्द्वारेण चरुमिषादकस्थाली-
चिन्ताया अपि फलमित्युपपद्यते । पेषणादीन्पुनःकामति—

“ पेषणं यवनं वापस्तापश्चोपहितेः मथा ।

मार्जनाभ्युह्नज्ज्वालास्तथा व्युद्धृत्य सादनम् ” ॥

पेषणं चूर्णनं, यवनं पिष्टस्योदकमिश्रणं, वाप उदकमिश्रणाय पिष्टस्य पात्रे
प्रक्षेपः, तापः कपालानामङ्गारैः प्रतापनम्, उपहितिरङ्गारेषु कपालस्थापनम्,
मथा कपालेष्ववस्थापितस्य पुरोडाशस्य हस्तसंघटनेन तेषु कपालेषु प्रसारणं, मार्जनं
शुष्काकरणम् । अभ्युह्ननं भस्मनाऽङ्गारैश्चोपमं च्छादनं, ज्वाला दग्धपुञ्जलिः
प्रज्वालनम्, व्युद्धृत्य सादनं कपालेभ्यः प्रथक्कृतस्य पुरोडाशस्यान्वेषधवस्थापनम् ।
ननु पेषणादिनिवृत्तेः पूर्वाधिकरणद्वयफलत्वे किमिति सूत्रकारः प्रत्येकं सूत्रैर्वि-
चारितवानित्याशङ्क्य मन्दमतिव्युदासायेत्याह—

“ एतानि मन्दमज्ञस्य कर्तव्यानीति विप्रमः ।

अपूपस्यैव योग्यानीत्येतत्सूत्रैर्भिरुपितम् ” ॥

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ सौर्यादिनिगमे कोऽपि शब्दः स्याद्वैच एव वा ।

चरो सूर्यान्वयादाद्यः प्रयोगान्वयतोऽन्तिमः ” ॥

सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविज्ञातिषु चोदकातिदिष्टा ये निगमास्तेष्वन्वयादि-
शब्दस्थाने सूर्याद्यर्थप्रत्यायकः शब्द ऊहितव्यः । स चार्थ आदित्यरभ्या-
दिना पर्यायेणापि प्रत्याययितुं शक्यते । देवस्तु सूर्यशब्दश्चरुयाग एवान्वितः,
नत्वाग्यादिशब्दविविधेषु पठितः । तस्माद्यः कोऽपीति माघे ब्रूमः—अत्र सौर्यं
चरुं निर्वपेदिति प्रयोगवचनेन सूर्यान्वयो भवति, न तु सौर्यं चरुमिति चरुणा ।
कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । सा चाऽऽख्यातेन संबध्यते, न नाज्ञा । सति च

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

प्रयोगान्वये पाज्यापुरोनुवाक्ययोर्निगमेषु वा यत्र यत्र प्रयोगोऽपेक्षितस्तत्र सर्वत्र
सूर्यशब्द एव युक्तः । प्रकृतावपि निगमेषु नार्थमात्रविवक्षयाऽभिप्रेतः प्रवृत्तते,
किं तर्हि वैधशब्दविवक्षयाऽपि । तथा सत्यतिदेशोऽपि वैधशब्दविवक्षया एव भवि-
ष्यति । तस्मात्सूर्यशब्द एव प्रयोक्तव्यः ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आरम्भणीया सौम्यादौ नोत स्यान् प्रयोगवत् ।

कत्वार्था न प्रयोगार्था कत्वारम्भे ततो भवेत् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः प्रथमप्रयोगस्यैवापेक्षम आरम्भणीया न प्रयोगान्तरस्येति वद-
ने निर्गतिम् । आदौ कृतस्थ कर्तृसंस्कारस्य यावज्जीवपर्याप्तत्वाद्यथा न प्रयो-
गान्तर आरम्भणीयापेक्षा, तथा यावज्जीवप्रकृतिकालमध्यपादिनीनां सौम्यादि-
विकृतीनां नास्ति तदपेक्षेति भास्ते ब्रूमः—दर्शपूर्णमासवारम्भस्थमान इत्युक्तत्वात्क-
त्यर्थेयमारम्भणीया, न तु प्रयोगार्था । कत्वनन्तराणि हि सौम्यादीनि । तत्रः प्रयो-
गान्तरवैधस्यात्सौम्यादौ सा कर्तव्या । न च यावज्जीवकालः प्रकृत्यङ्गं, कर्तृधर्म-
त्वेन द्वितीये वर्णितत्वात् । अतो नोक्तशेषान्धायोऽत्र प्रसरति । वस्मान्वास्त्वत्र
मसङ्गः । तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“सोमवामिचरुलोके वेदे वेद्वियसंक्षयः ।

दृष्टदोषो लौकिकेऽतो वमने विहितश्चरुः ॥

अदोषो वमनायैव लोके पानं भृतौ पुनः ।

वरणाय ततो वान्तिदोषशान्त्यै भवेच्चरुः ॥”

इदमाश्रमये—“सोमेन्द्रं चरुं निर्दोषं चरुं सोमवामिमः” इति । तत्र लो-
किके सोमवमने विहितोऽयं चरुः । कुतः । “नि वा एव इन्द्रियेण दीर्घेण(सो-
मपीथेण)ध्वयेत यः सोमं दधिति” इति दृष्टदोषमुपन्यस्य तच्छान्त्ये चरुविधाना-
दिति चेन्नैवम् । लोके धातुशाभ्यार्धिनो वमनायैव सोमस्य पाने सति वमनस्य
दीर्घोदुत्थात् । वेदे तु “हिन्त्य मे शान्ता हरिवः” इत्यनेन मन्त्रेण वरमितुं सोमः
पीयते । तत्र वमनशान्ताभिधानोऽयं चरुः । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“क्वात्विजां वमनेऽप्येव कर्तुरेवेत वर्जनात् ।

विशेषस्याग्निनो मेवं कर्तुरेव निरूपितः ॥”

(वास्तव्याज्यापुरोमुवाक्यभिधानम्)

ईशस्य सोमैवमेव कर्तृविति हिने १ तथाभ्यः ६ इतिजां यजमानस्य ये वामे स-
वेदासौ चरुविति वेत्यैवम् । यो ईशति स निर्वदेतीति निर्वदुद्गमनं कर्तृनिमित्तं,
निर्वदेता च यजमानः । कृत्वित्यो निर्वदुद्गमनं त्वेऽङ्कारान्तरमसङ्गताम् । तस्माद्यजमा-
नस्यैव वामे कर्तृविति । अष्टमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“क्षीरस्याऽऽज्यस्य वा क्षीरे मधुन्यप्यग्निषो यतः ।

द्रवत्वं न घृतेऽप्यस्य सत्त्वाद्गुणैश्च संभवात् ॥”

“विनामागे भूयते—“दधि मधु घृतमाग्रे धानास्तण्डुलास्तत्संतृप्तं पात्रापत्यम्”
इति । तत्र मधुमुदके च द्रवत्वसामान्येन साक्षादप्यगतस्य पयसो धर्मा इति चेत् ।
न । घृतेऽप्यग्निर्गन्धेन द्रवत्वसङ्गात्वादगुक्त्ववर्णत्वादाज्यधर्माणां युक्तवनादीनां संभ-
वात्पयोधर्माणां दोहनादीनामसंभवाच्चोषोशुष्यौजगतस्याऽऽज्यस्य धर्माः कर्तव्याः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजु-

वेदीयैस्त्रिरीमसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयपाठके

प्रथमादिद्वादशांवा अनुवाकाः ॥ १-१२ ॥

वेदार्थस्य मकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीक्षी-दुक्कण्डारःअस्याऽऽश्वाररिषान्तेन माधवाचार्येण

विरचिते वेदार्थमकाशे ६ अयजुर्वेदे तैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे द्वितीयः पाठकः ॥ २॥

(भूतिकामादीनामादित्यश्चर्वादीष्टेभिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आदित्येभ्यो भुवद्वज्रश्चरुं निर्वपेदूर्तिकाम
 आदित्या वा एतं भूत्यै प्रति जुदस्ते योऽलं भूत्यै
 सन्भूर्ति न प्राप्नोत्यादित्यानेव भुवद्वतः स्वेन
 भागधेयेनोप धावति त एवैनं भूर्तिं गम-
 यन्ति भवत्येवाऽऽदित्येभ्यो धारयद्वज्रश्चरुं
 निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुध्यमानो वाऽऽदित्या वा
 अपरोद्धारं आदित्या अयममयितारं आदित्या-
 नेव धारयद्वतः (१) स्वेन भागधेयेनोप धावति
 त एवैनं विशि दाघत्यनपरुध्यो भवत्यदिनेऽनुं
 मन्यस्वेत्यपरुध्यमानोऽस्य पदमा ददितिर्य
 वा अर्धितिरियमेवास्मै राज्यमनु मन्यते
 सत्याऽऽर्धितिर्याह सत्यामेवाऽऽर्धितं कुरुत
 इह मन इत्याह प्रजा एवास्मै समनसः करो-
 त्युप प्रेतं मरुतः (२) सुदानव एना विश्व-
 तिनाऽभ्यग्रु राजानि त्वाह मावृती वै वि-
 हज्जपेष्टो विश्वतिर्विश्वेन राप्तेण समर्धयति
 यः परस्ताद्दद्याम्यवादी स्यात्तस्य गुहाद्वाहीना

इरेच्छुक्ताः॥ कृष्णाः॥ वि चिनुयाये शुक्लाः
 स्युस्तमादित्यं चरुं निर्वपेदादित्या वै देवतया
 विश्वविशमेवाव गच्छति (३) अवगताऽस्य वि-
 हनवगतः राष्ट्रमित्याहुयै कृष्णाः स्युस्तं वा-
 रुणं चरुं निर्वपेद्वारुणं वै राष्ट्रमुभे एव विशं च
 राष्ट्रं चाव गच्छति यदि नावगच्छेदिममहमा-
 दित्येभ्यो भामं निर्वपाम्याऽमुष्मादिसुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरिति निर्वपेदादित्या एवैनं भागधेयं
 मेत्सन्तो विशमव (४) गमयन्ति यदि नावग-
 च्छेदाश्वत्थाभ्युत्तान्तसप्तमं ध्यमेवायामुप ह-
 म्यादिवमहमादित्यान्वध्नाभ्याऽमुष्मादिसुष्यै वि-
 शोऽवगन्तोरित्यादित्या एवैनं बद्धविरा विश-
 मव गमयन्ति यदि नावगच्छेदेतमेवाऽऽदित्यं
 चरुं निर्वपेद्विध्मेऽपि भ्युत्तान्तसं नष्टेदनपरुष्य
 मेवाव गच्छत्याश्वत्था भवन्ति मरुतो वा एत-
 वोजो यदश्वत्थ ओजसैव विशमव गच्छति
 सप्त भवन्ति सप्तगणा वै मरुतो गणश एव
 विशमव गच्छति (५) ॥

(वार्यद्वयो मरुतो गच्छति विशमवैतदष्टादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(मृत्युमीतवीनां शतकृष्णलादीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै मृ॒त्योरे॒विभ॒यु॒स्ते प्र॒जाप॑ति॒मुपा॑धाव॒न्ते
 म्य॒ एतां॑ प्रा॒जाप॑त्या॒ शत॑कृष्ण॒लां निर॑व॒पत्त॑-
 ये॒वैष्व॒मृत॑म॒दधा॒यौ मृ॒त्योर्वि॒भया॑त्तस्मा॒ एतां॑
 प्रा॒जाप॑त्या॒ शत॑कृष्ण॒लां निर्व॑पेत्प्र॒जाप॑तिमे॒व
 स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ स ए॒वास्मि॑न्नायु॒-
 द॑धा॒ति स॒र्वमा॑यु॒रोति॑ श॒तकृष्ण॑ला भवति॒ शता॒-
 युः पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑य॒ आयु॑ष्॒वेन्द्रि॑ये (१) प्र॒प्तिं
 तिष्ठ॑ति घृ॒ते भ॑व॒त्यायु॑र्धे॒ घृत॑व॒सुत॑ हि॒रण्य॑मा॒-
 युश्चै॒वास्मा॑ अ॒मृतं॑ च स॒तीर्चा॑ दधाति॒ चत्वा॒-
 रि॑च॒त्वारि॑ कृष्ण॒लान्म॑व॒ एति॑ च॒तुर॒वत्त॑स्याऽऽ-
 प॒त्या एक॑धा ब्र॒ह्मण॑ उ॒पह॑रत्येक॒धैव॑ यज॒मान॒-
 आयु॑र्दधात्य॒सावा॑दि॒त्यो न व्य॑रोच॒त तस्मै॑ दे॒-
 वाः प्रा॒यश्चि॑त्ति॒मैच्छ॑न्तस्मा॒ एत॑ सौ॒र्यं च॑रुं
 नि॒रव॑प॒न्तेनै॒वास्मि॑न् (२) रु॒चं ग॑द॒धुयो ब्र॑ह्मव॒र्च॑-
 सका॑मः स्या॒त्तस्मा॑ ए॒त सौ॒र्यं च॑रुं निर्व॑पेद्-
 यु॒मेवाऽऽदि॑त्य॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ स
 ए॒वास्मि॑न्ब्र॒ह्मव॑र्च॒सं द॑धाति॒ ब्रह्म॑व॒र्चस्ये॒व म॑व॒-
 त्यु॒भय॑तो रु॒दमो॑ भ॒वत॑ उ॒भय॑त ए॒वास्मि॑न् रु॒चं
 दधा॑ति प्र॒याजे॑प्र॒याजे॑ कृष्ण॒लं जु॒होति॑ दि॒ग्भ्य
 ए॒वास्मै॑ ब्रह्मव॒र्चस॑म॒व रु॒न्ध आ॒मेय॑म॒ष्टाक॑पा॒लं
 नि॒वपे॑त्सावि॒त्रं द्वा॒र्दश॑क॒पालं॒ भूमौ॑ (३) च॒रुं यः

कामयेत हिरण्यं चिन्देय हिरण्यं मोषं न मेदि-
 ति यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वे हिरण्यं यस्यैव हि-
 रण्यं तेनैवेन द्विन्दते सावित्रो भवति सवितृप्र-
 सृत एवेन द्विन्दते भूम्यै चरुर्भवत्यस्यामेवेन द्वि-
 न्दत उपैत* हिरण्यं नमति सि वा एष इन्द्रि-
 येण धीर्येण ध्यते यो हिरण्यं चिन्दत एतावत् (४)
 एव निर्वपेद्विरण्यं विश्वा नेन्द्रियेण धीर्येण
 ध्याभ्यत एतामेव निर्वपेत्तस्य हिरण्यं न ह्ये-
 यदाग्नेयो भवत्याग्नेयं वे हिरण्यं यस्यैव हिरण्यं
 तेनैवेन द्विन्दति सावित्रो भवति सवितृप्रसृत ए-
 वेन द्विन्दति भूम्यै चरुर्भवत्यस्या वा एतमेव
 ति यन्नश्यत्यस्यामेवेन द्विन्दतीन्द्रः (५) त्वष्टुः
 सोममभीषहाऽपि वत्स विन्दकृष्यार्हत्स इन्द्रि-
 येण सोमपीथेन ध्याभ्यत स यदूर्ध्वमुद्वभीते
 श्यामाका अभवन्त प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा
 एत* सोमेन्द्र* श्यामाकं चरुं निर्वपतेमेवा-
 स्मिन्निन्द्रिय* सोमपीथमेदधादि वा एष इ-
 न्द्रियेण सोमपीथेन ध्यते यः सोमं नमिति यः
 सोमवाभी स्यात्तास्मै (६) एत* सोमेन्द्र*
 श्यामाकं चरुं निर्वपेत्सोमं चैवेन्द्र* च स्वेव

(सुस्तुभीतादीनां शतकृष्णलादीशिवेधिः)

मागधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं सोम-
पीथं धत्तो नेन्द्रियेण सोमपीथेन व्युप्यते य-
स्तौम्यो भवति सोमपीथमेवाव रन्ध्रे यदेन्द्रो
भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथ-
मेव रन्ध्रे इयामाको भवत्येव वाव स सोमः (७)
साक्षादेव सोमपीथमव रन्ध्रेऽग्रे वात्रे पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय प्रवात्रे पुरोडा-
शमेकादशकपालं पशुकामोऽग्निरेवास्मै पशु-
म्रजनयति वृद्धानिन्द्रः प्र यच्छति दधि मधु
घृतमापो धाना भवन्मेतद्वै पशूनां रूपं रू-
पेणैव पशूनव रन्ध्रे पञ्चगृहीतं भवति पाक्का
हि पशूनां बहुरूपं भवति बहुरूपा हि पशवः
(८) सङ्गृह्यै प्राजापत्यं भवति प्राजापत्या वै
पशवः प्राजापतिरेवास्मै पशुम्र जनयत्यात्मा वै
पुरुषस्य मधु यमध्वमो जुहोत्यात्मानमेव त-
द्यथमाशोऽग्नी म दधाति पश्वरूपौ याण्यानु-
वाक्ये भवतः पशूः पुरुषः पाक्काः पशव आ-
त्मादेव पुरुषे तिष्ठतीयं पशूनव रन्ध्रे (९) ।

इन्द्रियैरिन्द्रियैः स्ताभिन्वः स्ताभिन्वः स्तोत्रो बहुरूपा हि
पशव एकवत्वारिश्चक्ष (१) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

दे॒वा वै स॒न्नमा॑स॒ताः परि॒मितं॑ यज्ञ॒स्कामा॑-
स्तेषां॑ सोमः॑ राजा॒नं यज्ञं॑ आ॒र्च॒त्स गिरि॑मुदे-
त्तम॒ग्निरनु॑दे॒त्ताध॒ग्नीपो॑मी स॒र्धम॑भव॒तां ताविन्द्रो॑
य॒ज्ञवि॑भ्रष्टोऽनु॒ परै॒त्ताद॑न॒वीया॒जय॑त॒ मेति॑ तस्मा॑
ए॒तामिष्टिं॑ निर॒वप॑ताभा॒ग्नेयम॑ष्टा॒र्कपाल॑मैन्द्रमे-
का॒दश॑कपालः॑ शौ॒न्ध्यं च॒रुं तयै॑वास्मिन्तेजः॑

(१) इन्द्रियं ब्रह्मवर्चसमर्थतां यो यज्ञविभ्रष्टः
स्यात्तस्मा॑ ए॒तामिष्टिं॑ निर्वि॒षेदा॒ग्नेयम॑ष्टा॒र्कपाल॑-
मैन्द्रमेका॒दश॑कपालः॑ शौ॒न्ध्यं च॒रुं यदा॒ग्नेयो
भव॑ति तेज॑ ए॒वास्मिन्तेन॑ दधाति॒ यदैन्द्रो॑ भव॒-
तीन्द्रियमे॒वास्मिन्तेन॑ दधाति॒ यत्शौ॒न्ध्यो ब्रह्मव॑-
र्चसं तेना॑ऽऽग्नेयस्य॑ च शौ॒न्ध्यस्य॑ चैन्द्रे स॒मा-
श्लेषे॑प्येतेज॑श्चै॒वास्मिन्म॒ह्यव॑र्चसं च॑ स॒मीची

(२) दधात्य॒ग्नीपो॑मीयमेका॒दश॑कपालं॒ निर्वि॑-
षेयं॒ कामो॑ नोप॒नर्भेदा॒ग्नेयो वै आ॑ह॒णः स
शौ॒र्धं पि॑षति॒ स्यामे॒व दे॒यताः॑ स्वेन॒ भाग॑धेये-
नोप॑ धावति॒ तेधेन॑ कामेन॒ स॒र्धय॑त्युपै॒त॑
कामो॑ नस्त्य॒ग्नीयो॒मीय॑म॒ष्टा॒र्कपालं॑ निर्विषेद्ब्रह्म-
वर्च॑स॒कागो॑ऽऽग्नीपोमादे॒व स्वेन॑ भाग॑धेयेनोप॑
धावति॒ तावे॒वास्मिन्ब्रह्मव॑र्चसं॒ धनो॑ ब्रह्मवर्च-
स्येव॑ (३) भवति॒ यदु॒ष्टा॒र्कपाल॑स्तेना॑ऽऽग्नेयो

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

यच्छन्माकस्तेन सौम्यः समुद्भूये सोमांश्च
वाजिने इयामाकं चरुं निर्वपेयः कृष्याद्विभी-
याद्रेतो हि वा एतस्माद्वाजिनमपकामत्यथैव
कृष्याद्विभ्राय सोममेव वाजिनं स्वेन भाग्ये-
येनोपधावति स एवास्मिन्नेतो वाजिनं दधाति
न क्रीडो भवति ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं
निर्वपेद्ग्रामकामः (४) ब्राह्मणस्पतिमेव स्वेन
भाग्येयेनोप धावति स एवास्मै सजाताग्र-
यच्छति ब्राह्म्येव भवति गणवती याज्यानु-
वाक्ये भवतः सजातेरेवेनं गणवन्तं करोत्ये-
तामेव निर्वपेयः कामयेत ब्रह्मन्विशं वि नाश-
येयमिति मारुती याज्यानुवाक्ये कुर्याद्ब्रह्मेव
विशं वि नाशयति (५) ।

(वेनः तृतीयां ब्रह्मवचस्वेव ग्रामकामस्त्रिचत्वारिंशच्च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ।

(तत्र प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः) ।

अस्य त्रिःशसितं वेदा यो वेदेष्वोऽस्त्रिंशं जगत् ।

निर्वमे तमहं वन्दे विद्यामीधमहेभरम् ॥ १ ॥

काभ्येक्षयः श्रुताः काधिर्द्वितीये तु प्रपाठके ।

तृतीये तु विधास्यन्ते तचत्कलममीक्षितः ॥ २ ॥

काम्येष्टित्वे समानेऽपि संप्रदायकृता भिदा ।

प्रपाठकद्वयस्यैवं चतुर्थस्यापि गम्यताम् ॥ ३ ॥

अनुर्दानुवाकाः स्युस्तृतीयेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तदर्थस्तु क्रमेणैव वक्ष्यन्तेऽवसरे सति ॥ ४ ॥

भूतिकामो भुवद्भ्य आदित्येभ्यश्चरं चरेत् ।

रुद्धोऽवबुध्यमानो वा धारमद्वद्भ्य आचरेत् ॥ ५ ॥

शुक्लेर्षीहिभिसादित्ये चरुं छण्णैस्तु वारुणम् ।

रुध्यमानः प्रकुर्वीत मयूखानां च कीर्तनम् ॥ ६ ॥

तद्वचनं तथाऽऽदित्यं चरुमेव समाचरेत् ।

आद्यानुवाके कथितमेतत्सर्वं विशेषतः ॥ ७ ॥

इन्द्रं यो विथ इत्यवाक्षसार्थस्तूपवर्णितः ।

भूत्योर्षीतो सामुरथे निर्वपेच्छतछण्णलाम् ॥ ८ ॥

ब्रह्मवर्चसकामो यः स सौर्यं चरुमाचरेत् ।

हिरण्यकामः कुर्वीत सामेपाविहविस्रयम् ॥ ९ ॥

हिरण्यलाभे तन्नाशेऽप्येतदेव समाचरेत् ।

सोमवामी तु सोमेन्द्रं चरुं श्यामाकतश्चरेत् ॥ १० ॥

पथर्थं ह्यग्नये दात्र इत्यादिजयमाचरेत् ।

अनुवाके द्वितीयेऽर्था एतावन्त उदीरिताः ॥

हिरण्यगर्भं इत्यवाक्षसार्थः स्पष्टमीरितः ॥ ११ ॥

अथ तृतीयेऽनुवाके यज्ञविघ्नघादीनामिष्टयो विधानव्यासः । तत्राऽऽदौ यज्ञ-
विघ्नष्टेष्टिविधानाथ प्रस्तौति—

देवा वै सज्जमिति । अथवा काम्यमानेन यज्ञोत्पत्तयेन फलेन परिधिर्द
सज्जमनुष्ठितवन्तः । सन्धि सहस्रं सज्जमि तेषु येन यशः सिध्यति तदन्वतिष्ठम् ।
तेषां देवानां मध्ये फलीभूतं यशः सोमं माधोत् । त च सोमोऽन्येषां यज्ञो वा-
भूदिति गन्वानस्तेन यशस्ता सह गिरिं अन्विदुर्म पर्वतारोहत् । अग्निश्च सहसा
तस्य पृष्ठेन एवाऽऽरोहत् । यौ द्वावग्नीषोमौ परम्परैकमस्य नवौ । ततस्तानुवाचतु

(यज्ञविभ्रष्टादीनामिष्टिविधिः)

कलरहित इन्द्राधिकः सेन गत्वा मां कलाय बाजयतमिति श्रवोचत् । तौ च तस्यै विहविष्कामिष्टिं निरवपतान् । तैस्त्रिभिर्हविर्भिस्तेजनादिकं नयं लब्धम् ।

अथ विधत्ते--

यो यज्ञविभ्रष्ट इति । इष्टिपशुतोपानां स्वस्वकाष्ठेष्वननुष्ठानं शेषस्तं शेषं प्राप्तस्येवमिष्टिः । अत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते--

आग्नेयस्येति । तेन समाश्लेषणेनास्मिन्वजमान आज्ञाशक्तिः श्रुताभ्यवनसंपत्तिश्चेत्येते संपूर्णे स्थापयति । कामितार्थसिद्धयर्थमिष्ट्यन्तरं विधत्ते--

अग्नीषोमीयमिति । अग्निना सह मुखे जातत्वात्सोमपातृत्वाच्च तदुभयं ब्राह्मणस्य देवता । ब्रह्मवर्चसार्थं श्यामाकपुरोडाशं विधत्ते--

अग्नीषोमीयमिति । कपालगतयाऽष्टसंख्यया गायत्रीस्मरणात्सद्वारेण हविष आग्नेयत्वम् । “ अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निः ” इति श्रुत्यन्तरात् । तथा “ सोमो वा अकृष्टपथस्य राजा ” इत्यादिश्रुतेः श्यामाकधान्येन हविषः सौम्यत्वम् । अनेनैवार्थवादेन विधिवाक्ये पुरोडाशस्य श्यामाकमयत्वमुज्ज्वलम् ।

क्लीबत्वपरिहारायेष्टिं विधत्ते--

सोमायेति । मज्जननसमर्थोऽभ्यस्तो बाजस्तदने बाजिने । यदा बाजिनं मज्जननसमर्थान्नरतत्त्वं रेतोऽस्मात्पुरुषादपकामति रोगेणादृष्टविशेषेण वा तस्मात्प्रवृत्तिर्नश्यते तदानीमस्य क्लीबत्वं संपद्यते तस्याक्लीबत्वादिभावात् विधेति ।

इष्ट्यन्तरं विधत्ते--

ब्राह्मणस्पत्यमिति । अत्र गणानां त्वा, स इज्जनेनेत्येते कथावन्त्यानुवाके त्वाम्नास्पत्यमिति विधत्ते--

गणयतीति । गणशब्दो ययोक्तंचोरस्ति ते गणवत्यौ ।

यदा वैरमजातिर्धनैकत्वगर्भेण ब्राह्मणमतिक्रामति तदा तस्मिन्ब्राह्मणे वा जातिं वश्यां कर्तुं तामेवेष्टिं विधत्ते--

एतामेवेति । असन्नासणे विनाशयेवं गर्वविनाशनेनाऽऽस्पृतात्कुप्याम् ।
मरुतो मरु वो विभो वा वः शर्मत्येते मरुतो वैभानरो न कत्येस्मिन्नुवाके
सनासाणे अवापि मरीकेन ग्रहीष्येते । तदुभयमत्र विधत्ते—

भाष्यतीति । मरुतां संवन्धिन्यौ मारुतौ । मरुतो वै देवानां विश इति
श्रुतेस्तदनुमतेण शानुर्षी विशमधीनां करोति ॥

एति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्दमनुर्वे-
दीपदीप्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके
प्रथमादितृतीयान्ता अनुवाकाः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः)

अर्थम्णे चरुं निर्वपेत्सुवर्गकामोऽसौ वा आ-
दित्योऽयंमाऽयंमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति स एवैनं सुवर्गं लोकं गमत्यर्थम्णे चरुं
निर्वपेयः कामयेत दानकामा मे प्रजाः स्युरि-
त्यसौ वा आदित्योऽयंमा यः ससु वै ददाति
सोऽयंमाऽयंमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
स एव (१) अस्मै दानकामाः प्रजाः करोति
दानकामा अस्मै प्रजा मवन्त्यर्थम्णे चरुं निर्व-
पेयः कामयेत स्वास्ति जनतामियामित्यसौ वा
आदित्योऽयंमाऽयंमर्णमेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनं तद्रमयति यज्ञजिर्गमिषतीन्द्रो
वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपा-
धावत्तस्मा एतमैन्द्रमानुषकमेकादशकपालं निः
(२) अवपत्तेनैवेनमग्निं देवतानां पर्यणयद्वपुध्न-

(स्वर्गक्रानादीक्षिविधिः)

वती अश्वती याज्यानुवाक्ये अकरोद्बुज्जादे-
 वेनमग्रं पर्यणयत्यो राजन्यं आनुजावरः स्या-
 तस्मा एतमेन्द्रमानुषुकमेकादशकपालं निर्द-
 पेदिन्द्रमेव स्वेनभागधेयेनोप धावति स एवेन-
 मग्रं समानानां परि णयति बुध्नवती अश्व-
 ती याज्यानुवाक्ये भवतो बुज्जादेवेनमग्रं (३)
 परि णयत्यानुषूको भवत्येषा होतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये यो ब्राह्मण आनुजावरः
 स्यात्तस्मा एतं बर्हस्पत्यमानुषुकं चर्हं निर्दपे-
 द्बर्हस्पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स ए-
 वेनमग्रं समानानां परि णयति बुध्नवती अ-
 श्वती याज्यानुवाक्ये भवतो बुज्जादेवेनमग्रं
 परि णयत्यानुषूको भवत्येषा होतस्य देवता च
 आनुजावरः समृद्धये (४) ।

(एव निरग्रमेतस्य धावति च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये यज्ञविभ्रष्टो यः कामं माप्नुमिच्छति ।

ब्रह्मवर्चस्तकामो यः ह्रीन्वत्पाथो विभेति च ॥ १ ॥

प्रापकामो ब्राह्मणो यो विश्वः स्थापनमिच्छति ।

एतेषामिष्टयः योकास्तत्तत्फलमाप्नुये ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे स्वर्गकामादीनामिष्टयो विनातभ्याः ।

तत्र स्वर्गार्थिन इष्टिं विधत्ते—

अर्थ्यग्नौ चरुमिति । प्रविश्रहादिनास्तामेवेष्टिं विधत्ते—

अर्थ्यग्नौ चरुमिति । लोके यः क्रोऽग्निं द्रव्यं ददाति सोऽयं ददाति सोऽयं सूर्यवत्कीर्त्या भातमानत्वादर्थमेत्युपजर्गते । तं मेरयितुं मुख्यार्थार्थ्यग्नौ चरुयुक्तः । सभां विप्रमिषोरिष्टिं विधत्ते—

अर्थ्यग्नौ चरुमिति । त्वस्ति निर्दिष्टेन, जनतां जनतनुदम् ।

यः सपानानां मध्ये भैष्ठ्यमालम्बयस्तदीयानुजाद्वरो निष्ठहो वर्तते तस्मै भैष्ठ्यमाप्स्यधर्मिष्टिं विधानुं प्रसीति—

इन्द्रो वै देवानामिति । अनु पश्चाज्जातो भ्राताऽनुजस्तस्मादप्यवरोऽनुजावरस्तद्वत्त्वमान आनुजावरः । आपन्ननिष्ठह इत्यर्थः । श्रीहिरण्येषु लूनेष्ववशिष्टमूलेभ्योऽनुसूयन्ते पश्चादुत्पद्यन्त इति द्विगोपफलरूपा श्रीहयोऽनुपूकाः, तेभ्यो निष्पद्यमानुपूकम् । तेन हविषा यजापतिर्देवतानां पश्य इन्द्रं भैष्ठ्यं प्रापितवान् । बुध्नशब्दोऽस्ति ययोः क्वचोऽसौ बुध्नययौ । अमरशब्दोऽस्ति ययोः क्वचोऽस्ते अमरययौ । बुध्नादमं बुध्नाद्वेगेभ्येते अन्त्यानुवाके सभाम्नास्यमाने । बुध्नान्मूलादारभ्यामममसानं मापयन् । कर्मानुष्ठानकालपरम्प यावज्जीवं भैष्ठ्यं प्रापितवानित्यर्थः । अथ विधत्ते—

यो राजन्य इति । य आनुषङ्ग आनुजावर एतस्येयमानुपूकभान्यभानि-
न्येष देवता युक्ता । सदृशत्वात् । तस्मादानुपूकपुरोडाशः समृद्धये संपद्यते । आनुजावरब्राह्मणस्येष्टिं विधत्ते—

यो ब्राह्मण इति । अथ यो यज्ञे महान्मही, इति द्वे साध्यानुवाक्ये । स बुध्नादाश्च अनुवाङ्मर्यामिति बुध्नाग्रशब्दयोस्तत्र विद्यमानत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(राजयक्ष्मगृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके पञ्चमे अनुवा २१) ।

प्रजापतेन्नर्यश्चिदश्वदुहितरं आसन्ता सोमाय
 राज्ञोऽवदात्तासां रोहिणीमुपैत्ता ईर्ष्यन्तीः पुन-
 रगच्छन्ता अन्वेत्ताः पुनरयाचत ता अस्मै न
 पुनरददात्सोऽश्वदुहितमभीष्व यथा समावच्छ
 उदैव्याम्यथ ते पुनर्दास्यामीति स ऋतमासीत्ता
 अस्मै पुनरवदात्तासां रोहिणीमेवोषं (१)

ऐशं यक्ष्म अर्छद्राजानं यक्ष्म आरदिति
 तद्राजयक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानमवत्तात्पाप-
 यक्ष्मस्य यज्जायाभ्योऽपिन्वत्तज्जायेम्यस्य य
 एवमेतेषां यक्ष्माणां जन्म धेय वैर्नमेते यक्ष्मा
 विन्दन्ति स एता एव ननस्यज्जायावत्ता
 अङ्गुवन्धरं वृणामहे समावच्छ एव न उपाय
 इति तस्मा एतद्व (२) आदित्यं चरुं निर-
 क्षयन्तेवैर्न पापात्ता तद्वृणामहे योपयक्ष्मणा-
 हीतः स्यात्तस्मा एतद्वदित्यं चरुं निर्वपेदादि-
 त्यानेव स्वेन भागधेयवोषं धावति त एवैर्न
 पापात्तामांमुच्चरन्त्यास्यायां निर्वपेदमुमे-
 वैर्नमाप्यायमानमन्या व्यावति नवोमवो
 भवति जायमान इति पुरोनुवाक्यां भवत्यायु-
 रेवास्मिन्त्यां एवति यमादित्या अश्वमा-
 प्यायन्तीति धार्यवैर्नमेतया व्यावति (३) ॥

(एवोपेतमस्मिन्नयोर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

स्वर्गकामो दानकामः सर्वां मृतुं य इच्छति ।

राजस्यो ब्राह्मणश्च द्वौ यौ स्थातामानुजाधरौ ॥

तुर्येऽनुवाक एतेषामान्नाता इष्टयः क्रमात् ॥ १ ॥

पञ्चमे राजयक्षमगृहीतस्फोटि विधातुं प्रस्तौति-

प्रजापतेरिति । “ अन्वा दुळा निततिरस्रयन्दी मेधयन्ती धर्षयन्ती पुषुणी-
का ” इत्येवमाम्नाताः सप्त कृतिकाः । अवशिष्टा अभिन्यादयः षड्विंशति-
या(स्ता)रकाः । ता एतास्त्रयस्त्रिंशत् । तत्र रोहिणीव्यातिरिका ईर्ष्यन्तीस्तदीयं
शुक्लपतङ्गमानाः पुनः प्रजापतिमगच्छन् । सोमस्ता अनुगम्य प्रजापतिं याचित-
वान् । स प्रजापतिरेवमब्रवीच्छपथं प्रतिपद्यस्व तद्यथा समावच्छः साम्येन ता
अपेक्षयामिति, ततस्ताः पुनर्दास्यामीति । स च सोमः शपथं कृत्वा ताः स्वीकृत्य
शपथमुल्लङ्घ्य पूर्वमोहिणीमेवोपेत । ततः स यक्षमव्याधिगृहीतोऽभूत् । ततो
राजानं यक्षः प्राप्तवानिति व्युत्पत्त्या राजयक्षमाम्नो व्याधेर्जन्म संपन्नम् ।
यस्माज्जायाम्यो निमित्तभूताभ्यो व्याधिमलमत वस्माज्जायेन्यनापकस्य व्याधे-
र्जन्म संपन्नम् । स एते त्रयो यक्षमव्याधेरवान्तरविशेषाः तन्मन्मवेदिनो व्याधे-
रलाभः फलम् । ततः सोमेन नमस्कृत्वा सेविताभ्येताः सर्वाः साम्येनोपगमनं वरं
कृत्वा व्याधिपरिहाराय चरुं निरुप्य सोमं वस्मात्पापात्स्मात्पापबलाद्भोगादभोच-
यत् । इदानीं विधत्ते-

यः पापयक्षमेति । आदित्यानित्यर्थवादे अवधनादस्य चरारदिविदेवता न
भवति । पौर्णमासीं धारयितुं विधत्ते-

अमावास्यायामिति । अमावास्यायामकीर्तायां शुक्लपतिपदमारभ्य सोमस्य
कलापुच्छाऽऽप्यायनं भवति ।

(अग्रादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

चतुर्थमपाठकस्यान्त्यनुवाके समाम्नास्यमाने कथौ विधत्ते—

नबोनव इति । ये एते कथौ तथैव व्याख्यास्येते । मथनायानुष्मन्ते
हीर्यमायुस्तिरयत्युक्तत्वाच्चत्वाटैनाऽऽयुधप्राप्तिः । अयावास्यावायादित्ये वशि-
ष्ठानां चन्द्रकलानां पुनरादित्यादेव चन्द्रेण लम्बत्वाच्चन्द्रोत्कर्ष आदित्यस्यैवो-
त्कर्ष इति क्त्वा तस्या कच आदित्यचराववैयधिकरणम् । द्वितीयस्यानुष्मा-
प्यामयन्तीति अववात्तवर्षा यजमानस्याऽऽप्यायनं युक्तम् ॥

इति श्रीमत्तामिणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कुम्भयन्तदे-

हीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ५५॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वेदेभ्योऽन्नाद्यं व्यादिशस्तोऽन्वयो-
द्यदिमाँल्लोकानभ्यतिरिच्यते तम्ममासदिति
तदिमाँल्लोकानभ्यत्यतिरिच्यतेन्द्रः राजानमिन्द्रो-
धिराजमिन्द्रः स्वराजानं ततो वे स हेमाँल्लो-
काः श्रेष्ठाऽहुतत्रिधातोऽत्रिधातुस्त्वं यं कामये-
ताम्रायः स्यादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपे-
विन्द्राय राज्ञे पुरोडाशम् (१) [एकावशक-
फलमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराहोऽयं वा
इन्द्रो राजाऽयमिन्द्रोऽधिराजोऽसाधिम्रः स्वरा-
जिमन्त्रेण लोकान्स्वेन भागधेयेनोप भावति त
एवास्मा अर्जं य यच्छत्यम्राह एव भवति
अथा वत्सेय प्रक्षां गा इह एवमेवेमाँल्लोका-

अज्ञान्काममन्त्रायं ब्रुह उक्तानेषु कपालेष्वधि
 अयत्ययातयामत्वाय प्रथः पुरोडाशा भवन्ति
 प्रथ इमे लोका एषा लोकानामाप्या उत्त-
 रउत्तरो व्यायान्भवत्येवमिव हीमे लोकाः
 समुद्भूयै सर्वेषामभिगमयन्त्य घृत्यच्छम्बदकारं
 व्यत्यासमन्वाहानिर्वाहाय (२)॥

(पुरोडाशां प्रथः षड्विंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

इष्टिपक्वगृहीतस्य पञ्चमे समुदीरिता ।

पठे त्वज्ञादनशक्तिकामस्येष्टिं विधातुं मत्सौमि—

प्रजापतिरिति । प्रजापतिरुक्तं योग्यमन्नं देवेभ्यो विमन्य तवेई
 तवेदमिन्द्रादिशत् । तस्मादन्नं स्वीकर्तुं प्रवृत्तान्देवान्प्रत्येवमन्नदीयदन्नाभिर्माँल्लोका-
 नभिर्व्याभ्याविरिकं भवति तन्ममास्तिवति । तद्वदयमाग्रेमन्त्रमिर्माँल्लोकानभिर्व्या-
 भ्याविरिकमासीत् । क इमे लोका इत्युच्यन्ते—इन्द्रराजादिशब्दाभिधेया एवेमे
 लोकाः । इन्द्रराजादीनां पुष्टिर्वादिर्लोकत्रयपालकत्वात् । एवमुक्त्वा स प्रजापति-
 र्निम्बराजादीर्लोकांस्तेषांद्बुद्ध् । तेभ्यो लोकेभ्यस्त्रिविधं सारं गृहीतवानित्यर्थः ।
 तदिदं सारं प्रजापतिः स्वमिष्टत्वेन स्वीकृतवाँल्लोकातिरिक्तमन्नम् । यस्याग्नेषा
 देहानमकरोत्तस्माद्विधातुनाम्नो यागस्य विधातुत्वं संपन्नम् । लोकेभ्यो दुग्धा-
 न्नमो घातवो मागा यस्त्यन्यागे स यागस्त्रिधातुः । अथ विधत्ते—

(असादनशक्तिकामस्येष्टिविधिः)

ये कामयेतेति । ये यजमानमुक्षियाध्वर्युः कामयेताम् यजमानोऽन्वादः
स्यादिति तस्मै यजमानायेयमिति । अयं भूलोकाधिपतिरिन्द्रो राजा । अयन्-
न्तरिक्षाधिपतिरिन्द्रोऽधिराजः । असी स्वर्गलोकाधिपतिरिन्द्रः स्वराट् । इषानेव
लोकाल्लोकाधिपतीनिन्द्रराजादीन्स्वेन भागभेदेन वेदते । यथा लोके वस्तेन
वस्तुचोषणेन मर्त्ता यस्त्वदनं प्रापिता मां जनो दोग्धि, एवमेवेष्टाल्लोकाभ्युत्तान्देवैर-
मिषर्दितान्प्राप्य स्वाभीष्टमभ्याद्यं लभते ।

अथ यदुक्तं सूत्रकारेण—“अथैनं विधातुमेकादशसूतानेषु कपालेष्वाविभजति
मथनं पुरोडाशमधिभित्त्वा परितपनान्धं कृत्वा तस्मिन्नुपरि द्वितीयं व्याघातमधि-
भित्त्वा तावदन्तमेव कृत्वा तस्मिन्नुपरि तृतीयं व्याघातमधिभजति पञ्चरत्नकाष्ठे दक्षिणा-
र्चापथमां देवतां यजेन्मध्वाद्द्वितीयामुत्तरार्धासुतीयां सर्वेषामभिगमयन्मथयति”
इत्युक्तम् (ति) । ‘माध्यां विधिं त्वमिन्वेति तिस्रः कृत्वा व्याघातमन्वाह मथमा-
मनूष्य मथयन्वा यजेन्मध्मवामनूष्योत्तमया यजेदुत्तमामनूष्य मथयन्वा यजेदेव-
त्तमां माध्याः पुरोनुवाक्यान् ममन्ति’ इति [च] । तथाविभजनं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । मङ्गतावधोऽनुत्तानां कपालानामुपरि पुरोडाशावभिभजति ।
अत्रापि तद्याख्ये पातयामर्त्तं नवसारत्वं, तत्परिहाराभ्युत्तानमवन् । पुरोडाशसंस्पर्शं
मर्त्तयति—

मथः पुरोडाशा इति । व्याघातसर्वं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । भूलोकादन्तरिक्षं व्याघातस्वस्मादपि स्वर्गो व्याघातः ।

कध्वाधोभावेन शिघ्रतानां सर्वेषां पुरोडाशानामर्चयमिच्छन् मन्वा धुगपदेव
इत्यप्राप्तिर्भवति तथाऽवदानं विधत्ते—

सर्वेषामिति । छन्दोकारो वैषध्वम् । एकस्यापि पुरोडाशाख्ये यथा वैषध्वं
न भवति तथेत्यर्थः । याज्यानुवाक्यास्तु विधत्तं विधत्ते—

व्यत्यासमिति । अविनाशायेत्यर्थः । व्यत्यासाभावे कृत्वा नित्यान्वीति
विनाशेऽन्वेकैकस्य इविषः पृथग्याज्यानुवाक्ययोः संपादयितुमशक्यत्वाद् ।
सूत्रोक्तप्रकारेण तु व्यत्यासेन बहुषः संपद्यन्त इति नास्ति इतिर्नाशः ॥

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्यैवविधिः)

इति मीमांसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कण्ववचने-

दीप्येतिरीपसंहिवामाभ्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयपादके

सप्तोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयपादके तृतीयपादके सप्तोऽनुवाकः) ।

दे॒वा॒सु॒राः सं॒य॒न्ता आ॒स॒न्ता॒न्वे॒वान॒सु॒रा अ॒ज-
 न॒न्ते दे॒वाः प॑राजि॒ग्या॒ना अ॒म॒रा॒णां वे॒द्यमु॒-
 पा॑ऽऽय॒न्तेभ्य॑ इन्द्रि॒यं वी॒र्य॑मपा॒काम॒सदिन्द्रो॑ऽ-
 चा॒यत्तद॒न्वपा॑काम॒सत्तद॒व॒रु॒घं ना॒श॒क॒नो॒त्तद॒स्मा॒-
 भ्य॒धौऽ॒चर॒त्स प्र॒जाप॑तिमु॒पाधा॒व॒त्तमे॒तया॒ स॒र्व-
 पु॒त्रया॑ऽयाज॒य॒स्ये॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं वी॒र्य॑म॒व॒धाप॒-
 इन्द्रि॒यका॑मः (१) वी॒र्य॑का॒मः स्या॒रा॒मे॒तया॒
 स॒र्वपु॒त्रया॑ याज॒ये॒देता॒ ए॒व दे॒वताः॒ स्वेन॑ भाग॒-
 ये॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ ता ए॒वास्मि॑न्निन्द्रि॒यं वी॒र्य॑
 व॒धाति॑ यदिन्द्रा॒य रा॒ये॒तरा॒य नि॒व॑र॒पति॑ यदे॒-
 वा॒ग्नेस्ते॒जस्ते॒दे॒वाव॑ क॒न्धे यदिन्द्रा॒य वा॒ई॒त्या॒य
 यदे॒वेन्द्र॑स्य ते॒जस्ते॒दे॒वाव॑ क॒न्धे यदिन्द्रा॒य वै॒रु॒-
 पा॒य यदे॒व स॑चि॒तुस्ते॒जस्ते॒त् (२) ए॒वाव॑
 क॒न्धे यदिन्द्रा॒य वै॒रा॒जा॒य यदे॒व धा॒तुस्ते॒जस्ते॒दे॒-
 वाव॑ क॒न्धे यदिन्द्रा॒य शा॒क॒रा॒य यदे॒व म॒रुता॑
 ते॒जस्ते॒दे॒वाव॑ क॒न्धे यदिन्द्रा॒य रै॒वता॑य॒ यदे॒व
 वृ॒हस्प॑ते॒जस्ते॒जस्ते॒दे॒वाव॑ क॒न्ध ए॒ताव॑न्ति॒ वै ते॒जा-

(इन्द्रियसामर्थ्यशरीरसामर्थ्यकामस्येष्टिविधिः)

एति तान्येवार्कं रुध उप्तानेषु कपालेभ्यश्चि-
 श्यत्ययातयामत्वाय ह्यदशकपालः पुरोडाशः
 (३) भवति वैश्वदेवस्यैव समस्तं पर्यवस्यति
 समन्तमेवेन्द्रियं धीर्यं यजमाने वधाति व्यस्या-
 समम्वाहानिदाहायार्धं अथमो बुद्धिर्बलः स
 दक्षिणा वृषस्त्रायैतयैव यजेताभिदास्यमात्र
 एताश्चेद्वा अस्य देवता अन्नमदस्यदम्युवेवास्त्र्य-
 मनुज्याः (४) ॥

(इन्द्रियकायः सवितुस्तेजस्तपुरोडाशोऽष्टाधिरुक्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाधके
 तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

वष्टेष्वादनकामस्य त्रिधातुयांग ईरितः ।

अथेन्द्रियसामर्थ्यं शरीरसामर्थ्यं च कामयमानस्येष्टिं विधातुं प्रसीति—

देवासुरा इति । पराभिग्यानाः पराजयं प्राप्नुवन्तो देवा असुराणां त्वंभि-
 वैरयं प्राप्ताः । विद्यो भावो वैरयम् । असुरसेवकमजात्पत्नित्यर्थः । तदानीं तेषां
 यदिन्द्रियसामर्थ्यं यच्छरीरसामर्थ्यं तदुभयं तेभ्यो देवेभ्योऽप्राकामत् । इन्द्रतद्वि-
 दिष्ट्वा तस्मादर्थं ह्यपमनु स्वयमेव्यवरोद्धमप्राकामत् । गावा च तद्वरोद्धं नाश-
 क्रोत् । तदानीमिन्द्रोऽस्मात्सामर्थ्यं ह्यवाधमिमाहार्धः सज्जरत् । तत इतरार्धेना-
 प्यर्थं यज्यावतिमुपसेव्य सर्वपृष्ठयेष्ट्या संपूर्णं प्राप्नुवान् । रथं तरवूपदेत्यवैराज-
 याकरिदेतसामसाध्यानि तर्वाणि पृष्ठस्तोत्राणि तैर्युक् इन्द्रोऽग्रेवैरता । तस्मा-
 दिष्टमिष्टिः सर्वपृष्ठा । नात्र स्तोत्रपाठः प्रयोज्यः, किंतु स्तोत्रामिष्टत्वं देव-
 ताया विशेषणम् । इदानीं विधत्ते—

य इन्द्रियकाम इति । रथंतरादिगुणविशिष्टाः पटिन्वविशेषा एता एव
 वैरक इत्युच्यन्ते । तान्देवताविशेषान्विधत्ते—

(इन्द्रियसामर्थ्यादीरसामर्थ्यकामस्योद्दिष्टिः)

यदिन्द्रायेति । पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं रथंतरं साम वेत्तीति रथंतरः । एवं वाहतादिषु योज्यम् । अग्नीन्द्रादीनां रथंतरादिसामाभिमानित्वाद्वा रथंतरत्वादिभि-
 र्चोमणैस्तदीयवेजःप्राप्तिर्भवति । पूर्वोक्तविधाताविव विधेयं विधत्ते—

उत्तानेष्विति । अत्र निर्वापविधिभेदात्पुरोडाशवद्कमाद्येस्तदपवादयिकत्वं
 विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । अन्यत्र वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकाम इत्यादि-
 विधानात्कपालगतद्वादशसंख्या विशेषां देवानां मिया । अतोऽत्रापि यथोक्तगु-
 णविशिष्टानां विधेयमिन्द्रादिदेवानां प्रीतिर्भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“सर्वपृष्ठां निर्वपति यदिन्द्राय रथंतरावेति यथात्तमा-
 चारं द्वादशसूत्रानेषु कपालेष्वधिशयति प्रचरणकाले पूर्वाभार्त्यधर्मा देवतां यज-
 स्वेवमितराः प्रदक्षिणमुत्तरापवर्गं समन्तं पर्यवस्यति ” इत्युक्तम् (ति) । “आभि-
 त्वा शूर मोमुष इति बह्मचो व्यत्यासमन्वाहेति (इ) कदा चन स्तरीरसीति
 चतुर्थं वधाति ” इति च । अत्र पूर्वाभार्दित्वादिनोक्तं सर्वतोऽवदानं विधत्ते—

समस्तमिति । चतुर्थमपाठकस्थान्त्यानुवाके समाज्जास्यमाजानामभि त्वा शूर
 मोमुष इत्यादीनां पञ्चानामुक्तां चतुर्थीत्वेन प्रक्षेप्यमाणायाः कदा चन स्तरीरसी-
 त्यस्याश्च पूर्वोक्तविधातुभ्यामेनैकैकस्याः पुरोनुवाक्यार्थं याज्यात्वं च विधत्ते—

अपर्याप्तमिति । षोडशकपालमन्वाहार्यदक्षिणां वाधितुं विधत्ते—

अथ ऋषभ इति । अविर्जातो पुमान्नुष्णिः । अजर्जातो पुमान्मरुतः ।
 पुनस्त्याय पुंस्त्वाधिकप्राय । मिथ्यापवादपरिहारार्थं तामेवोद्दिष्टं विधत्ते—

एतयेवेति । एता रथंतरेन्द्रादयो देवता अस्यान्तं पुरोडाशस्यं यथादन्धि
 वदानीं मनुष्याः सर्वथाऽप्यदन्त्येव । वेदमनुष्याऽऽचार्योऽन्त्येवास्मिन्मनुष्यास्वी-
 त्यादौ शिष्यानुशासने शिष्यस्य मिथ्यापवादयुक्तेषु व्यवहारसंदेहे कति शिष्टा-
 चारेण निर्णय आप्तावः—“ यथा ते तेषु वर्तेरन् । यथा तेषु वर्तेथाः ”
 इति । यदा मनुष्येष्वपि शिष्टानामाचारो नियामकस्तदा देवानामाचारो निमा-
 नक इति किमु ब्रह्मण्यमित्यभिप्रेत्यादन्त्येवेत्यवस्थापितम् ।

(अष्टमकामस्येष्टिविधिः)

अथ भीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे विहितम्—

“ रथंतरादिभिर्भिन्ना इन्द्रास्तेषां न भिद्यते ।

पुरोडाशस्तत्र चोपकार्यं किं भिद्यते न वा ।

भिद्येत कर्मणां वेदाश्चोदकेः पृथगुक्तिवः ।

चोपस्य सर्वगुत्पत्त्यात्तत्कार्यं सङ्गदिष्यताम् ॥ ”

[य] इन्द्रियकामो भीमकामः स्यात्तमेतया सर्वगुत्पत्त्या वाजयेदिति विहितानामिष्टी बहिन्द्रा एवं भूयन्ते—‘इन्द्राय रथंतरायेन्द्राय चार्धवायेन्द्राय देववायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय आकरायेन्द्राय रैवताय’ इति । तत्र स्वस्वपेणैकोऽपीन्द्रः पु-
 ष्तोनेषु षट्सु विहितानां षण्णां रथंतरादिताज्जां संबन्धेन विशेष्यमाणः षोडा
 भिद्यते । तानां सर्वांस्तान्मिन्देवतानामेक एव पुरोडाशो विधीयते—‘द्वादशकपालः
 पुरोडाशो भवति वैधदेवताय’ इति । तस्मिन्पुरोडाशे ऽकदेवताभ्यः पृथक्प्रदा-
 नाय बहुभ्यः प्रदोष्योऽवदानं भूयते—‘समस्तं पर्यवहति’ इति । तत्र देवताभेदेन
 भेदानभेदेन च कर्मणां भेदे सति चोदकेः पृथगतिदेवास्त्रिषष्ट्यङ्गादि चोपकार्यं
 षट्छत्रवः पृथक्कर्ममिति चेन्नैवम् । चोपस्यैकत्वेन तत्प्रतिपत्तेः पृथक्प्रदातृत्वमाह ।
 अस्मात्सङ्गदेवकार्यम् ॥

इति भीमस्तावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

रज्जनो वै कौणेयः कृतुजितं जानाकिं चक्षु-
 र्बन्ध्यमयात्तस्मां पुतामिष्टिं निर्वपद्मये आज-
 स्यते पुरोडाशमष्टाकंपालः सौर्यं चरुममये

(चक्षुष्कामस्वेष्टिभिः)

आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं तथेवास्मिञ्चक्षु-
 रवधायश्चक्षुष्कामः स्यात्तस्मा एतामिष्टिं निर्व-
 पेदग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं सौर्यं
 चरुमग्नये आजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालमग्नेर्वै-
 चक्षुषा मनुष्या वि (१) पश्यन्ति सूर्यस्थ
 देवा अग्निं चैव सूर्यं च स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति तावेवास्मिञ्चक्षुर्धत्तश्चक्षुष्मानेव भवति
 यदाभियौ भवतश्चक्षुषी एवास्मिन्तत्प्रति दधाति
 यत्सौर्यो नासिकां तेनाभितः सौर्यमाग्नेयौ
 भवतस्तस्माद्भितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्ना-
 सिका चक्षुषी विधूते समानी याज्वानुवाक्ये
 भवतः समानः हि चक्षुः समृद्ध्या उदु स्य
 जातवैदसः सप्त स्वा हरितो रथे चित्रं देवाना-
 मृदगावनीकमिति पिण्डान्प्र यच्छति चक्षुरे-
 वास्मै प्र यच्छति यदेष तस्य तत् (२) ॥

(वि सहाविशतिभ्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

तद्यमे सर्वेषुष्टोक्ता दीयं कामाभिश्चस्तथीः ।

अथाहमे चक्षुष्कामस्य विहविष्कामिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

रजपो वा इति । रजमनामकः कश्चित्पुरुषः कर्तुमिच्छामकं पुरुषमपात्वा-
 मोत् । रजमः कुमोरपत्यं, कर्तुमिच्छामकस्यापत्यं, स तु चक्षुर्वन्धश्चक्षुषो दृष्टेर्वनं
 समननं तदर्थं तैवि चक्षुर्वन्धः । रोगोपहतां इष्टिं समाधातुं शक इत्यर्थः । अतो
 इतिपादवाच्यं कर्तुमिष्टं प्राप्य विहविष्कामेष्टया तत्पादवं मातवान् । विधये—

(सांग्रहणीष्टिविधिः)

यश्चक्षुष्काम इति । आजस्वते दीप्त्याधिक्यमुक्ताय । जन्मेवनिमेषत-
आवात्मनुष्मदक्षिरितिया । अग्निश्च कदाचिच्छ्रवति कदाचिदुपशाम्यति । तस्या-
दनित्यत्वसाम्यलक्षणेन मनुष्यदृष्टेरग्रेष्व संबन्धः । देवानां त्वनिमित्तत्वात्सूर्यप्रका-
शवक्षित्वा तदीया दक्षिरित्यस्ति तस्याः सौर्यसंबन्धः । आग्नेयद्वयमभ्यर्चार्त्तौ सौर्व
चक्षुर्द्वयमभ्यवर्तिनासिकासाम्येन पशंसति—

यद्वाग्नेयाविति । तेनाऽऽग्नेयद्वयेनास्मिन्पञ्चमाने चक्षुषोः पक्षिष्ठा । केन
सौर्येण नासिकायाः पक्षिष्ठा । नासिकया चक्षुषी विधुते परस्परनिष्पन्नाभावाय
विविधत्वेन स्थापिते । अथाऽऽग्नेयस्य प्रथमस्वोदशे शुचयस्त्वय शुका इति पुरो-
नुवाक्या । वि ज्योतिषा बृहता मात्यग्निरिति याज्या ।

चरमस्य मन्वान्तरशक्नुं वारयितुं विधत्ते—

समानी इति । समानी एकविधे । वदुक्तं सूत्रकारेण—‘ चतुर्धाकरणकाळे
सौर्याग्नीष्वदानुद्धृत्योदु त्वं जातवेदसः सव त्वा हरितो रथे चित्रं देवानामुद-
गावनीकमिषि पिण्डान्पञ्चमानाय प्रयच्छति ताम्पञ्चमानः प्राश्नाति । इति । तत्र
विभिर्गन्धैः पिण्डदानं विधत्ते—

उदु स्थमिति । उदु त्वं चित्रं देवानामित्येतदुभयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थ-
प्रपाठके व्याख्यातम् । सव त्वा हरित इत्येषा तृप्तरितमस्य प्रपाठकस्यान्त्यानुवाके
समाजास्पमानत्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते । तस्य यजमानस्य रोगोत्पत्तेः पुरा यदेव
चक्षुः पाठवोपेतमासीत्पिण्डदानेन दत्तमेव भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहितामाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूयासं धीर-
भ्येतां वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु भूया-
समुग्रभ्येतां वसुविदध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः संजातेषु

भूयासमभिभूश्वेतां वसुविदार्मनमस्यार्मनस्य
 देवा ये सजाताः कुमाराः समनसस्तानहं
 कामये हृदा ते मां कामयन्ताः हृदा ताम्
 आर्मनसः कृधि स्वाहाऽऽर्मनमसि (१)
 आर्मनस्य देवा याः स्त्रियः समनसस्ता अहं
 कामये हृदा ता मां कामयन्ताः हृदा ता म
 आर्मनसः कृधि स्वाहा वैश्वदेवीः संग्रहणी
 निर्बिद्भ्रामकामो वैश्वदेवा ये सजाता विश्वा-
 नेव देवान्स्वेन भागधेयेनोप धावति त
 एवास्मै सजाताग्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति
 संग्रहणी भवति मनोग्रहणं वै संग्रहणं मन
 एव सजातानाम् (२) गृह्णाति ऋवोऽसि
 ऋवोऽहः सजातेषु भूयासमिति परिधीन्परि
 दधात्याशिषमेवतामा शास्तेऽथो एतदेव
 सर्वं सजातेष्वधि भवति यस्यैवं विदुष एते
 परिधयः परिधीयन्त आर्मनमस्यार्मनस्य देवा
 श्रति तिल आहुतीर्जुहोत्येतावन्तो ये सजाता
 ये महान्तो ये छल्लका याः स्त्रियस्तानेवार्व-
 रुन्धे त एनमर्वरुद्धा उप तिष्ठन्ते (३) ॥

(स्वाहाऽऽर्मनमसि सजातानां रुन्धे पश्च च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥९॥

(साम्रहणीष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे दृष्टिकामस्य त्रिहविष्केष्टिरीरिता ।

अथ नवमे साम्रहणीष्टिं विधास्यन्नादौ चोदकमाप्तान्मन्त्रवर्गोऽस्ति विधास्यन्ति-
त्यादिकान्परिधिमन्त्रानवदितुं मन्त्रान्तराणि दर्शयति—भुवोऽसीति । हे मध्यमपरिधे त्वं स्थिरोऽस्ति त्वदीयस्थापनेनाहमपि स्थापितु
मन्त्रे स्थिरो भूयासम् । किंच, धैर्यवानमिहो धनवान् भूयासम् । एवं दक्षिणो-
त्तरपरिधिमन्त्रयोर्व्याख्या । स्थातीनां प्रतिवादिद्विरहितयोऽऽज्ञाधारित्यमुग्रत्वम् ।
आज्ञामुल्लङ्घ्य प्रतिवादिनस्तिरस्कृत्यमभिभूत्वम् । परिधिमन्त्राणां जापोपहोममन्त्रा-
न्पठति—आमनमसीति । अत्र सजाताः कुमार इति परमेष्ठमवलम्ब्यावशिष्टानुव-
क्षेण मन्त्रद्वयं ब्रह्मणम् । सजातानां कामयितुं मनुत इत्यामनम् । हे इयमाना-
ण्य त्वं साहसमसि । अत आमनस्य सजातानां कामयितुं मन्त्रानस्य मन्त्रानस्य हे
सजाता स्थापितभूतयः समनसः समनस्का अनुकूलाः सन्ति हे देवास्तान्तजाता-
नहं इदा चित्तेन कामये । ते च मां इदा कामयन्ताम् । तान्तजाताम् नवर्षमा-
मनसो नामां कामयितुं मन्त्रानान्कुरु । इदमाण्यं स्वाहुतम् । एवं कुमारमन्त्रस्त्री-
मन्त्रौ व्याख्येयौ । इदानीमिष्टिं विधत्ते—धैर्यवदेवीमिति । मनसा परस्परमैकमयेन सम्यक्स्वीकारः साम्रहणम् । व-
द्यस्याभिष्टायस्ति सा साम्रहणी । तदेतदभिष्टेत्येष्टिविशेषणं दर्शयति—साम्रहणीति । स्थापितमनसः स्वाधीनत्वेन ब्रह्मं मनोब्रह्मं, तत्रैव सम्यग्ब्र-
ह्ममित्युच्यते । ततः साम्रहणेन सजातानां मनः स्वाधीनं करोति । आदा-
याज्ञातान्मन्त्रांश्चिन्तयितुं—भुवोऽसीति । त्रिष्वपि मन्त्रेषु भूयासमित्यभिधानादासासने गम्यते । किं
धैर्यं विदुषस्तेष्वन्त्रैः परिधौ सति सजातेषु मध्ये मन्त्रैः प्रार्थितं सर्वमाधिकं संप-
द्यते । मन्त्रान्तराणि विनियुक्ते—१ क. व. क. "याधरत्व" । २ स. "रहकृत्वम्" । ३ क. व. क. व. "कारयि" । ४ क.
व. हे आमन हं । ५ क. व. क. व. "कारयि" । ६ व. "सो मत्कामयिं कस्तवि" ।

(सामग्रणीद्विविधः)

आमनमसीति । अथ सजाता ईदम्ये मन्त्रमागे समनस इत्याद्युक्तमागोऽ-
नुवक्षणीयः । कुमारा इत्यादिके मन्त्रमाग आमनमसीत्यादिमन्त्रपूर्वमागोऽनुवक्ष-
णीयः । तथा सति विभिर्मन्त्रैराहुतिवर्गं संपद्यते । स्वकुले स्वजातिषु मध्ये स्वमा-
गे च ये मङ्गलः पुरुषाः यौवा ये च शुलका बाला धाम् परमीमगिनीमावादयः
क्षिप्र एवावन्त एवापेक्षिताः सजातास्ताननयेदृष्या स्वाधीनाम्करोति । ये च
जनाः स्वाधीना एव सन्त एनं सेवन्ते । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘सामग्रण्यां तु परिधीन्परिचते भुवक्षयात् ।

आमनेति विभिस्तत्र उपहोमास्तपो मयाः ॥

मन्त्रमेवैः सजातेति कुमारैति पदद्वयोत् ॥

अथ श्रीमांसा ।

इदमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

‘आमनाहुतिमिवाध्या अनुयाजा न वाऽग्निमः ।

विरललिङ्गाद्विशिष्टोक्तेर्मैदो मध्येऽपिक्तोऽन्विमः १ ॥ इति ।

‘सामग्रणीद्वौ भूयते—आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोति १
इति । इतिमिस्तिसुभिराहुतिभिः प्राकृतान्नयोऽनुयाजा बाध्याः । कृतः । विर-
लिङ्गान् । पूर्वोपिकरणे सप्तदशसंख्याविशिष्टप्राकृतपञ्चमावेन मा भूद्वाध्यात् ।
इह तु विरलविशिष्टत्वादनूयाजा बाध्यन्ताम् । यदा—तदनुवादेन मन्त्रगुणविधा-
नात्प्राकृतमन्त्रबाध इति पूर्वः पक्षः । किं विरलमात्रमनुध मन्त्रसहिता आहुतयो
विधीयन्ते, आहोस्विस्विर्वाविशिष्टा आहुतीरनुध मन्त्रविधिः । आद्ये विरल-
मन्त्रादिष्वपि तत्त्वेन नानुयाजलिङ्गम् । द्वितीये विशेषणविशेष्ययोरुद्देश्ययो-
र्मैदेन बाधये विधेय । तस्मात्कर्मान्तरविधानाज् बाधः, किंतु समुच्चयः । तत्र
मध्येऽपि लिङ्गम् । तथा वाऽऽम्नायते—“यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्तादोपरि-
ष्ठाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मन्सजातानादधीताथ मन्त्रध्वतो जुहोति मध्यत एव सजाता-
नात्मन्वते १” इति । तस्मादात्मनोमानामनुयाजैः सह समुच्चयः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णवजुर्बे-

दीयवैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(आयुष्कामोष्टिमन्त्राः)

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

यञ्चवमैचञ्चवनीतमभवद्यदसर्पचत्सर्पिरभव-
 यदधियत तद्धृतमभवदश्विनोः प्राणोऽसि
 तस्य ते दक्षा ययोः प्राणोऽसि स्वाहेन्द्रस्य
 प्राणोऽसि तस्य ते ददातु यस्य प्राणोऽसि
 स्वाहा मित्रावरुणयोः प्राणोऽसि तस्य ते दक्षा
 ययोः प्राणोऽसि स्वाहा विश्वेषा देवानी
 प्राणोऽसि (१) तस्य ते ददतु येषां प्राणोऽ-
 सि स्वाहा घृतस्य धारामसृतस्य पन्यामि-
 श्रेण दक्षा प्रयता मरुद्भिः । तस्या विष्णुः
 पर्यपश्यत्तत्त्वेहा गन्धैरयत् । पावमानेन त्वा
 स्तोमेन गायत्रस्य वर्तन्योपाशोर्वीर्येण देव-
 स्वा सवितोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्यायै
 बृहद्रथंतरयोस्त्वा स्तोमेन मिधुमो वर्तन्या
 शुक्रस्य वीर्येण देवस्त्वा सवितोत् (२) तजतु
 जीवातवे जीवनस्याया अभेस्त्वा माग्रया जग-
 त्यै वर्तन्याऽऽग्रयणस्य वीर्येण देवस्त्वा सवि-
 तोत्सृजतु जीवातवे जीवनस्याया इममम
 आयुषे वर्चसे कृषि प्रिय रेतो वरुण सोम-
 राज्ञ । मातेवास्मा अदिते शर्म यच्छ विश्वे
 देवा जरदष्टियंयाऽस्तत् । अमिरायुष्मान्त-

वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन स्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं
 करोमि सोम आयुष्मान्तस ओषधीभिर्यज्ञ
 आयुष्मान्तस दक्षिणाभिर्ब्रह्माऽऽयुष्मत्तद्वाह्मणै-
 रायुष्मद्देवा आयुष्मन्तस्तेऽष्टतेन पितर आयु-
 ष्मन्तस्ते स्वधयाऽऽयुष्मन्तस्तेन स्वाऽऽयुषाऽऽ-
 युष्मन्तं करोमि ॥ ३ ॥

(विधेयं देवानां प्राणोऽसि त्रिष्टुभो वर्तन्वा शुक्रस्य धीर्यज्ञ देवस्त्व
 सवितोत्तोय आयुष्मन्तं त्र्यविश्वसिध) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

इष्टिः साधहणी प्रोक्ता नवमे ग्रामकामिनः(णः) ॥

अथ व्यवहितेनैकादशानुवाकेनाऽऽयुष्काण्डे विधित्सुर्दशमे तन्मन्त्रान्ठति ।

कल्पः—“ यन्नवमैतन्नवनीतमभवदित्यमवदेक्ष्य ” इति ।

अनेन प्राकृत आश्वयस्यवैश्वेक्षणमन्त्रो बाधितः । पाठस्तु—

यन्नवमैतदिति । यद्यस्मात्कारणाद्भूत उदधिप्रमाणं तन्नवमैश्वरं नूतनं रूप-
 मभवत्तस्माच्च यं च तर्हीतं चेत्पुद्गुत्तस्य सारपिण्डस्य नवनीतनाम संपन्नाम् । यद्य-
 स्मात्कारणादभिसंपर्के सति पिण्डो विच्छिद्यमानोऽस्तपत्तत्ततोऽभूत्तस्मात्सर्विरिति
 श्राम । यस्मात्प्रसूतस्य स्त्रीतलपात्रस्थापनेन तत्पुत्रप्रियत तद्वचनीभूतमभवत्तस्याद्-
 धृतामिति नाम । वृक्षरणदीप्योरिति धातोर्नवद्वयं किंतु धृतमित्यत्र धकारस्य
 घकारादेशः । कल्पः—“ उपहोमकालेऽधिनोः प्राणोऽस्तीत्येदैः मसिगन्वं चतुर
 उपहोमाञ्जुहोति ” इति । पाठस्तु—

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

अश्विनोरिति । हे यजमान त्वमाश्विनोः प्राणोऽसि प्राणवत्प्रियोऽसि । तस्माद्ययोः प्राणोऽसि तावद्विनौ तस्य ते मिदस्य तवाऽऽयुर्हेतुभूतं मार्गं दत्ताम् । प्राणमित्येतत्सामर्थ्यात्कथ्यते । तयोरश्विनोरिवमाज्यं स्वाहुतमस्तु । एवमुत्तरेषु दोष्यम् । कल्पः—“ यत्त्वादिर आज्यं तदग्नेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य तेन दक्षिणस्थां वेदिभ्योऽग्न्यामासादयति तद्यजमानोऽग्नेक्षते घृतस्य धाराममृतस्य न्यधामिति ” इति । पाठस्तु—

घृतस्य धारामिति । घृतस्य धारामनेक्षेत्यध्याहारः । कीदृशी - धाराम् । अमृतस्य पन्थां कर्मफलस्य साधनत्वेन मार्गभूताम्, इन्द्रेण वृष्टितृणोत्पत्त्यादि-परम्परया दत्तां संपादिताम्, मरुद्भिर्वैरधाधिपैः प्रयत्नां *अयणभाण्डेषु प्रयत्नेन भूताम् । हे घृत तत्त्वा यथाविधं त्वां विष्णुसदृशो यजमानः पर्यंशयत्परिप-श्यति । हेहा पञ्चमिषानिनी देवता तादृशं त्वां गव्यैरयमेरयति गोषु स्थाप-यति ।

कल्पः—“ अथास्य मक्षा दक्षिणं हस्तं गृह्णाति मल्लणं इतरे मस्तिजो हस्तमन्वारभ्य यजमानं पर्याहुः पावमानेन त्वा स्तोमेनेति ” इति । पाठस्तु—

पावमानेनेति । हे यजमान त्वां सविता देव उत्सृजतु दीर्घरोगान्मोचयतु । केन साधनेन । बहिष्पवमानादीनां संवधिना त्रिवृदादिस्तोमसाभ्येन स्तोत्रेण, गायत्रस्य वर्तन्या गायत्रश्छन्दसो यो मार्गस्तेन सोमाहरणरूपेण यज्ञाङ्गसंपाद-नेन, उपांशोर्वीर्येणोषांशुमहोपसाभ्यस्तमर्थेन । अत्र प्रतिसाधनं वाक्यमेवे-नान्वर्तुं त्वेतिशब्दस्य पुनरुक्तिः । किमर्थमुत्सृजयितुं तदुच्यते । जीवातवे जीव-महेत्सौरधादिसंपादनाय । तदपि किमर्थमिति तदुच्यते । जीवन्तस्यापि चिरं जीवि-मुनिच्छा जीवन्तस्या तदर्थम् । एवं द्वितीयतृतीयमन्त्री योजनीयौ । अग्नेर्मानया भीयते अभिर्यथा गीत्या सा गीतिर्माना यज्ञादह्नियस्य मानमित्यर्थः ।

कल्पः—“ अथ यजमानो हिरण्यवृष्टुं मित्रिपत्नीमम आयुषे वर्षसो ह्यधीति प्राणान्तमभिपश्यत्यते ” इति । पाठस्तु—

ह्यममम इति । हेऽम ह्यं यजमानं दीर्घायुषे यज्ञाय च कृधि सप्त्यं कुरु ।

* द्विक्रयाय भाण्डेषु संवितामिति स. वृत्त-प्रस्थं पठान्तरम् ।

१ स. घ. “त्य द्” । २ क. घ. प. “ओग्मां सा” । ३ क. “श स” । ४ घ. “तरे मस्तृजो” । ५ क. घ. “रमहर्तिजो” ।

(आयुष्कामेष्टिमन्त्राः)

हे वरुण हे सोम राजश्रस्थ यजमानस्य मियं रेवः पुत्रोत्पादकं संपादय ।
 हेऽग्निरे शुधिवि मातृवदस्यै कृतं प्रयच्छ । विधे देवा अयं यजमानो यथा
 जरदक्षिरततथा कुर्यन्तु । जराया अष्टिभ्यामितिरस्यासौ जरदक्षिः । वास्ये वीवने
 च मरणरहितो जरामायुःसंपूर्तिपर्वन्ता यथा व्याप्नोति तथा कुर्यन्तिवरपथः ।

कल्पः- अग्निरायुष्मानित्यनुवाकशेषेणास्याभ्यर्च्युर्दक्षिणं हस्तं गृह्णाति ।
 इति । पाठस्तु-

अग्निरायुष्मानिति । अग्निरायुष्मान्भवति । तत्कथमिति तदुच्यते । सोऽग्नि-
 र्वनस्पतिभिरायुष्माभ्याकृष्टेषु प्रक्षिप्यमाणेषु स्वात्तापरम्परया वर्धते न तूषणायति ।
 तेनाग्निरायुषाऽभिवर्धमानेन त्वामायुष्मन्तं करोमि । एवमुत्तरत्र योज्यम् । सोमः
 सोमरस ओषधीष्वभिषूयमाणस्तु वर्धते । यज्ञो दक्षिणामिदंशीकृतेष्वृत्विषु वर्धते ।
 वेदस्य शास्त्रणेष्वभ्यापकेषु अविच्छेदेन वर्धते । देवाश्च हवीरूपेणामृतेन जीव-
 न्ति । पितरश्च स्वधाकारपूर्वकेण विण्ढादिना जीवन्ति । प्रतिवाक्यमनुपपन्नयो-
 रनाम तेन स्वाऽऽयुवेति पुनः पठ्यते । अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ यद्योगाप्रमाविनस्त्विष्टौ यन्मवेत्वाभ्यमीक्षते ।

अभिनोरुपहोमाः स्मृष्टं स्वाम्याभ्यमीक्षते ॥

स्पृष्टवर्त्विजो ब्रह्महस्तं पावेति स्वामिभं अगुः ।

इमं घृतं पिबन्तं तु स्वामिनं भग्नयेत हि ॥

अग्निः सोमश्च यज्ञश्च ब्रह्म देवाः पितेति षट् ।

यद्योषिठानुपपञ्चैस्तेर्गृह्णीते स्वामिहस्तकम् ।

दशमे त्वनुवाकेऽस्मिन्मन्त्राः षोडश वर्णिताः ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चके .

दीप्यैचिरीयसंहितामाध्वे द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्राठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(जायुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

अग्निं वा एतस्य शरीरं गच्छति सोमश्च रसो
 वरुण एनं वरुणपाशेन गृह्णाति सरस्वतीं वाग-
 म्नाविष्णु आत्मा यस्य ज्योगामयति यो ज्यो-
 गामयावी स्याद्यो वा कामयेत सर्वं भायुरिया-
 मिति तस्मां एतामिष्टिं निर्बेदाग्नेयमष्टाकं-
 पालश्च सौम्यं चरुं वाक्यं दशकपालश्च सार-
 स्वतं चरुमाग्नाविष्णवमेकादशकपालमग्नेरेवा-
 स्व शरीरं निष्कृणाति सोमाद्रसम् (१)
 वारुणेनैवेनं वरुणपाशान्मुञ्चति सारस्वतेन
 वाचं दधात्याग्निः सर्वा देवता विष्णुं यज्ञो देव-
 तामिध्वेनैवेनं यज्ञेन च मियज्यत्युत यदीताधु-
 भवति जीवत्येव यजदमैत्तभवनीतमभवदित्या-
 ध्यमवैक्षते रूपमेवास्मैतन्माहिमानं व्याचष्टेऽ-
 म्बिजोः प्राणोऽसीत्याह्वाग्बिनौ वे देवानां
 (२) मिजजौ ताम्यामेवास्मै भेषजं करोती-
 म्ब्रूश्च प्राणोऽसीत्याहेन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधा-
 ति मित्रावरुणयोः प्राणोऽसीत्याह् प्राणापाना-
 वेवास्मिन्नेतेन दधाति विश्वेषां देवानां प्राणोऽ-
 सीत्याह् दीर्यमेवास्मिन्नेतेन दधाति घृतस्य
 धारामघृतस्य पन्थामित्याह यथायजुरेवैतस्या-
 वमानेन त्वा स्तोमेनेति (३) आह प्राणमे-

(आयुष्कामेतिविधिः)

वास्मिन्नेतेन दधाति इह द्रव्यंतरयोस्त्वा स्तोमे-
 नेत्याहौज एवास्मिन्नेतेन दधात्यग्नेस्त्वा माज-
 येत्याहोऽऽत्मानमेवास्मिन्नेतेन दधात्युत्विजः
 पर्याहुर्वाधन्त एवत्विजस्त एवं भिषज्यन्ति
 ब्रह्मणो हस्तमन्वारभ्य पर्याहुरेकधैव यजमान
 कार्युर्धति यदेव तस्य तद्विरण्यात् (४)
 ब्रतं निष्पिबन्वायुर्वै ब्रतममृतं हिरण्यममृता
 देवाऽऽयुनिष्पिबति शतमानं भवति शतायुः
 पुंश्चः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठ-
 त्यथो सलु यावतीः समा एष्यन्मन्येत तार-
 न्मानं स्यात्समृद्ध्या इममम आयुषे वर्ज्यसे
 कधीत्याऽऽहायुरेवास्मिन्वर्चो दधाति विश्वे
 देवा अरद्विष्टयाऽऽदित्याह अरद्विष्टमेवैनं करो-
 त्याभिरायुष्मानिति हस्तं गृह्णात्येते वै देवा
 आयुष्मन्मन्तस्त एवास्मिन्नायुर्वधाति सर्वमायु-
 रिति (५) ॥

(रत्नं देवानां स्तोमेनेति हिरण्यात्तदिति द्वाविंशतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(आयुष्कामेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयपत्रादिक एकादशोऽनुशाकः) ।

इष्टेर्विधास्यमानाया दशमे मन्त्र ईरितः ।

अथैकादशे तामिष्टं विधातुं प्रसूति—

अग्निं वा इति । यं दीर्घव्याधिः पीडयति एतस्य शरीरमग्निं यद्विधाति,
मैत्रिमक्षणेन कृत्वावात् । तमेन रत्तस्वीकाराद्भक्षयः । वरुणपाशेन महाकाङ्-
दशद्विभ्या । तस्वतीनेतदीया वाग्माया गच्छति, तेनायं भाषितुं न शक्नोति ।
जीवात्मा त्वन्नाभिष्णू प्राप्नोति, तेन मुपूषति । इदानीं विधत्ते—

सो व्योगागमयावीति । व्योगानयाविनो रोगपरिहारार्थपरोगस्य वापस्तु-
परिहारार्थमियं पञ्चद्विष्केष्टिः । मन्त्रं विनियुञ्जे—

यस्यमेषादिति । मन्त्रोक्तैर्नवनीतसर्पिर्भुतनिर्वचनैरस्याऽऽयस्यैवद्विषमादस्य
नद्विषोर्न स्यावनाय मन्त्रो व्याचष्टे । यद्वा मन्त्रस्यैतत्स्वरूपमेव नृतस्य नद्विषानं
व्याचष्टे । मन्त्राक्षरेरेव स्पष्टं प्रतीयते नात्र दृष्टव्यकथ्यमस्वीत्यर्थः ।

अथहोममन्त्रान्व्याचष्टे—

अग्निनोरिति । वज्रमानस्याऽऽयस्यैवद्विषमन्त्रे स्वार्थार्था दर्शयति—

भूतस्येति । कालिग्निः पठ्यमानानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

पादमानेनेति । पञ्चमानस्य वायोः प्राणरूपरवात्तेन मायस्थापनं, बृहस्प-
त्योः पृथस्तोत्रप्रकृतिरुदेन तारत्वात्तेनौषोधारणम् । अग्रेरात्मा वीषदेऽनवेत्तु-
कत्वात्तेनाऽऽयस्यापनम् । एतेषां त्रयाणां पाठं विधत्ते—

कालिञ्च इति । पाठकाष्ठे इत्यग्रद्वयं विधत्ते—

मध्यणो इस्तमिति । एकपेव सर्वेषामुत्तिजाभैकमत्येनैव तस्य वज्रमानस्य
पदेवाऽऽयुः संपादनमिति तत्तर्कं तस्मिन्मन्त्रमात्रे स्थापयन्ति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘पादसंपादनकाष्ठे स्वादिरं पात्रं चतुर्भाकि मैयुञ्जे सौवर्णस्य
मवर्तं पादमानस्य कृतम्, अथो लज्जु दावतीः तमा दृष्यन्त्येतं दावन्मानस्य
स्यात् ’ इति । “ आग्न्यग्रहणकाष्ठे तूर्णार्तिं स्वादिरे चतुर्गुह्यैर्बुहीत्या स्वाद-
नकाष्ठ उचरेण ऋषां स्वादिरं स्वादपिरवा तस्मिन्मन्त्रं नवद्विधाति ” इति च ।
मवर्तः कर्माभरणं कण्डलम् । [तत्र] भूते स्थापितारमवर्तानिष्पीडितस्य भूतस्य
वानं विधत्ते—

(अन्वयान्वत इतिविधिः)

हिरण्यमिति । तस्य परिमाणं द्वेधा विधत्ते—

शतमानमिति । शतमानं पञ्चपणपरिमितमित्यतः षड्दशकम् । अथवा रुक्मो वज्रमामो यावतो भाविनः संवत्सरान्माप्नोति तस्य ध्वसुर्मन्येत तावद्भिर्मानैः परिमितं कर्तव्यम् । मानघन्दो मुञ्जाबीजं ब्रूते । रुक्मस्यातीतमायुः परित्यज्याऽऽगामिन आयुषो यावन्तः संवत्सरा एतस्य मनसि निश्चितान्तावद्भिर्गुञ्जाबीजैः परिमितमित्यर्थः । यावतो वज्रमानस्वामिन्वज्रमन्त्रे प्रथमचरमभागयोरभिप्राये दर्शयति—

ब्रह्मज्ञ इति । आयुचरमभागस्थाया जराया अहिर्न्याधिर्यस्य । अथवा श्रीचरपहिरण्यं यस्यासौ जरदहिः, नीरोग इत्यर्थः । अध्वर्योर्यजमानदक्षिण-इत्यग्रहणं विधत्ते—अभिरायुष्मानिति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्दोग्यब्रूवैदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाहके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्वरुणायाश्चमनयत्स स्वां देवतां
माच्छरत् पर्यदीर्यत् स एतं वारुणं चतुष्कपा-
लमपश्यत्तं निर्वपत्ततो वै स वरुणपाशाद्-
मुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽर्थं प्रति-
गृह्णाति यावतोऽर्थोऽप्रतिगृह्णीयात्तावतो वारु-
णाच्चतुष्कपालाभिर्बिभेत्वरुणमेव स्वेन मागधे-
येनोप धावति स एतेन वरुणपाशान्मुञ्चति
(१) चतुष्कपाला भवन्ति चतुष्पादचक्षुः

(अश्वदानवत इतिविधिः)

समृद्ध्या एकमतिरिक्तं निर्वपेद्यमेव प्रतिग्राही-
भतंति वं वा नाध्येति तस्मादिव वरुणपाशा-
भ्युच्यते यद्यपरं प्रतिग्राही स्यात्सौर्यमेकक-
पालमनु निर्वपेद्युमेवाऽऽदित्यमुच्चारं कुरुतेऽ-
पोऽवमुद्यमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुण-
मव यजतेऽपोऽप्ययि चरुं पुनरेय निर्वपेद-
प्ययोनिरा अश्वः स्वामेवेनं योनिं गमयति
स एनं शास्त उपतिष्ठते (२) ।

(मुञ्चति चरुं सप्तदश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

एकादशे त्विदिरुक्ता दीर्घरोम्यायुरर्धिनोः ।

अथ द्वादशेऽश्वदानवत इति विधास्यन्मस्तोति—

प्रजापतिरिति । जनपदसकान् । देवस्य भावो देवता । स प्रजापतिः
स्वकीयं देवत्वमाहंदातनकरोत् । प्रजापत्यो वा अथ इति श्रुतेः प्रजामधिरेव
पूर्वमथस्व देवता । तस्मिन्नाथे वरुणाय दत्ते कृति स्वकीयमथस्वामित्वमपगतं,
अधिमिश्रेण दुःस्तेन स प्रजापतिः पर्यर्धयित तदीयं शरीरं वरितो दीर्घं दीर्घ-
रोगमस्तनमूत् । स च रोगो वरुणपाशस्त्वपत्वाद्वाक्येऽप्या निवृत्तः । इदानी-
मिति विधये—

वरुणो वा इति । मतिवृद्धातीत्यस्मान्तर्भावित्वमर्थत्वात्प्रदिधाहयति वदा-
तीत्यममर्थः संपद्ये । कपालसंरुपां प्रशंसति—

चतुष्कपाला इति । अश्वतंसपातोऽधिकं पुरोद्वाशं विधये—

(अश्वदानवत इष्टिविधेः)

एकमतिरिक्तमिति । यमेवाधमिव ऊर्ध्वं यदा कदाचित्काळान्तरे मति-
महृष्यदि दास्यति, अथवा यं कंचिदर्थं मतिगृहीतं नाध्येति विस्मरति तदर्थो-
धमतिरिक्तः पुरोडाशः । निमित्तविशेषेणाङ्गभिक्ष्यं विधत्ते-

यद्यपरमिति । कांश्चिदभ्यान्दस्वा वदानीमेवेष्टयनुष्ठाने सत्येकेनातिरिक्तेन
सहितास्तावन्तः पुरोडाशाः पर्याप्ताः । यदा तु दानानन्तरमेवेष्टिर्नानुष्ठिता किं
कंचित्काळमतिउद्ध्यं पुनरप्यपरोऽथो दत्तस्तदा सातिरिक्तान्दत्ताशसंख्याकान्पुरो-
डाशान्निरूप्य सौर्यमनुनिर्बधेत् । तेनाऽऽदित्यमेवोर्ध्वचारिणं कुरुते । स चाऽऽ-
दित्यो विद्यम्बदोषं परित्करन्परिहृत्वादत्तं हयमिमायः । इष्टयङ्गत्वेनावभृथं विधत्ते-

अपोऽवभृथमिति । अपः प्राप्य तत्रावभृथं कर्म कुर्यात् । तेन दहणो
निराकृतो भवति ।

अङ्गान्तरं विधत्ते-

अपोऽनघ्नीयमिति । अपोभक्ता देवता यस्य सोऽयमपोनघ्नीयस्तं वत्सव-
भृथदेशाद्यङ्गभूमौ समागत्य निर्बधेत् । अन्तु योनिरुत्पत्तिर्यस्याश्वस्य सोऽयमन्तु-
योनिः । उच्चैःश्वसोऽश्वस्य समुद्रादुत्पत्तिः पुराणेषु मतिरिक्ता । इस्मादपोनघ्नी-
यचरुणा तमर्थं स्वर्काययोनिगायिनं करोति । स चाश्वः शान्तः सन्योगमनुत्पा-
द्यन् वज्रमानं लेबते ।

अत्र नीमाता ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्वितम्-

“अथप्रतिग्रहेष्टिस्तु दातुरित्यभिधास्यते ।

दानद्वये लौकिके वा वैदिके वा भवेदियम् ॥

अविशेषाद्द्वयोर्गद्वा न द्वयः केतरित्यतः ।

निषेधाऽलौकिकात्तत्र प्रायश्चित्तिरिषं भवेत् ।

न जलोदरहेतुत्वं धर्मितं लौकिके क्वचित् ।

वैदिके तु श्रुतं तस्मात्तत्प्रायश्चित्तयेऽथ सा ॥”

इदमास्नायते-“यावतोऽभ्यान्प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणाश्वतुष्कपालाभिर्य-
वेत् ॥” इति । तत्र प्रतिग्रहशब्दो दानपर इत्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तत्र विशेषा-

(जन्मदानवत इष्टिविधिः)

अथणाञ्चैकिकवैदिकदानयोरुभयोरप्यसाभिष्टिरित्येकः पक्षः । न केतरिणो ददातीति स्मृत्या मित्रदायादादिभ्यः प्रीत्या क्रियमाणमभदानं लौकिकं निमित्तं, तदनुष्ठाने प्रायश्चित्तरूपेणभिष्टिरिति द्वितीयः पक्षः । “ वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽयं प्रतिगृह्णाति ” इत्यभदाने जलोदररोगाभिरूपो दृष्टदोषो वरुणग्रहवाक्येनोच्यते । न च लौकिकस्याभदानस्य तज्जेतुत्वं प्रमिषम् । वैदिकस्य तु अग्न्यान्तरविषयं दोषमवयवम् । अतो वैदिकदाने सेष्टिः प्रायश्चित्तम् । अस्ति हि वैदिकमभदानं “ बहवा दक्षिणा ” इत्यादिश्रवणात् ।

अथैवाप्यभिनित्तम्—

“ यावतः प्रतिगृह्णीयाद्वास्तावत्य इष्टयः ।

प्रतिग्रहीतुर्दातुर्वा स्यादाद्योऽस्तु मद्याविधि ॥

असंजातविरोध्यर्थदादादातुः प्रजापतेः ।

इष्टिः अता ततो दातुर्णिजर्थेऽपि विधिं नयेत् ” ॥

पूर्वादादते वाक्ये प्रतिगृह्णीयादिति विधिपदभ्रवणात्मनिग्रहीतुरिष्टिरिति चेत् । उपक्रमरूपेणार्थवादेन दातुस्तादृष्टिप्रतीतिः । उपक्रमश्चैवं न्यपते—“ प्रजापतिर्वरुणप्रायाभमनयस्य स्वां देवतामाकर्त्तुं पर्यदीर्षत त एते वारुणं चतुष्क-वाक्यमवश्यं निरवपत्तयो वै त वरुणपाशादमुच्यत ” इति । अनयइत्तवान् । त च दाता प्रजापतिः स्वकीयां वरुणदेवतां जलोदररोगमर्दां प्राववान् । तेन च रोगेन अस्तः प्रजापतिर्विदीर्षो भूत्वा रोगपरिहारायोष्टिं कृत्वा रोगादमुच्यते-त्यथ दातुरिष्टिरित्यगम्यते । असंजातविरोध्युपक्रमानुसारेण विधायकमपि मति-ग्राह्येदित्येवमन्तर्भावितमिजर्थपरदया व्याख्येयम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्रतिग्रहे वा बहवश्चे पूर्वम्यापोऽस्ति वा न वा ।

अस्ति वरसाभ्यसो नैव पुरोडाशस्य धोवतः ” ॥

‘ यावदोऽथैवविगृह्णीयास्तावतो वारुणाञ्चतुष्कपाठाज्जिर्वेत् ’ इति । अथ तत्संख्यादिभुक्तवत्त्वमितिग्रहे बहुपुरोडाशोद्गाहवत्यङ्गनचनेन साहित्यं प्राप्तम् । अथ पूर्वम्यायेन सर्वेषु पुरोडाशेष्वेकैकोऽभिधायनादिधर्मोऽनुष्ठेय इति चेन्नैवम् । तस्येव बहु कृपाकेषु केषु पुरोडाशानभिधाय यावता काळेन मथनपुरोडाशे

(पाप्मना गृहीतस्थेष्टिविधिः)

द्वितीयसंस्कारं कर्तुं पाण्डुरादि धावद्वा कालेनासौ शुष्को भवती भवति । तस्मा-
देकैकस्मिन्पुरोडाशे कृत्वा नमस्तमावतमित्येवं काण्डानुत्तमशोऽभ्युपेतव्यः । एकाद-
शाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्-

‘ तन्मं चतुष्कपाठानां मेदो वा तन्महत्त्वदः ।

कुम्भीवत्तन्मता मेधं मेदः स्यात्प्रकृताविध ॥ ’

इदं ज्ञेयम्-‘ यावतोऽध्यागतिगृहीत्याचावतो वारुणाश्चतुष्कपाठाभिर्यवेत् ।
इति । यथा प्राजापत्येषु कुम्भ्या नहस्त्वेन नमं तथाऽद्यापि कपाठनहस्त्वेन
नम्यमिति चेत् । मैवम् । मरुतौ प्रविपुरोडाशं कपाठमेदेन तन्नेदस्यैव चोदक-
माप्तेः । किंचातन्तविशालेषु कपाठेषु चतुर्षु पुरोडाशानां शलेष्ववस्थापितेष्वे-
कस्यैव कपाठस्तेकदशे पुरोडाशस्यैकस्य समाप्तेन कोऽपि पुरोडाशश्चतुष्कपाठः
सिद्ध्येत् । तस्मात्प्रतिपुरोडाशं कपाठचतुष्टयमेदः ॥

इति श्रीमरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवेत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

या वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा यत॒व्या त॒नूस्त॒येम॒म-
र॒ह॒सो भु॒ञ्च॒तं या वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा स॒ह॒स्या
र॒क्ष॒स्या तेज॒स्या त॒नूस्त॒येम॒मर॒ह॒सो भु॒ञ्च॒तं यो
वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णाव॒ग्नौ आ॒म॒स्तं वा॒मेते॒नाव॒ यजे
यो वा॒मिन्द्रा॑वरु॒णा द्वि॒पासुं प॒शुषु॒ अतु॑ष्पात्सु
गो॒ष्ठे गृ॒हेष्व॒प्स्वोष॑धीषु वनस्पतिषु आ॒म॒स्तं
वा॒मेते॒नाव॒ यज॒ इन्द्रो॒ वा प॒त॒स्य॑ (१) इन्द्रि-
येणार्प कामति वरुण एनं वरुणपाशेन गृह-
णाति यः पाप्मना गृहीतो भवति यः पाप्मना

(पाप्मना गृहीतस्वेष्टिषाभिः)

गृहीतः स्यात्तस्मा एतामैन्द्रावरुणीं पयस्यां
 निर्वपेदिन्द्रं एवास्मिन्निन्द्रियं दधाति वरुण
 एनं वरुणपाशान्मुञ्चति पयस्यां भवति पयो
 हि वा एतस्मादपक्रामत्यथैष पाप्मना गृहीतो
 यत्पयस्यां भवति पय एवास्मिन्तया दधाति
 पयस्यांयाम् (२) पुरोडाशमयं दधात्यात्म-
 न्वन्तमेवेनं करोत्यथो आयतनवन्तमेव चतुर्धा
 मूहति दिक्ष्वेव प्रति तिष्ठति पुनः समूहति
 दिग्भ्य एवास्मै भेषजं करोति समूह्य यति
 यथाऽऽबिद्धं निष्कृन्तति तादृगेव तथो वामि
 न्द्रावरुणावधौ सामस्तं वामितेनार्च यज इत्याहु
 इरिष्ट्या एवेनं पाति यो वामिन्द्रावरुणा द्वि-
 पात्स पशुषु सामस्तं वामितेनार्च यज इत्या
 हेतावतीर्षा आप ओषधयो वनस्पतयः प्रजाः
 पशव उपजीवनीयास्ता एवास्मै वरुणपाशा-
 न्मुञ्चति (३) ॥

(एतस्य पयस्यां पावि बहुविशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(पाप्मना गृहीतस्येष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे कृतीयपत्रादिके त्रयोदशोऽनुक्तः) ।

चतुष्केषां विधिना द्वादशे त्वध्वानिनः ।

अथ त्रयोदशे ऋज्ज्वा गृहीतस्येष्टिं विधित्सुरादौ मन्त्रान्पठति ।

कस्तः—‘ इन्द्रावरुणं पुरोडाशं निरुष्वेन्द्रावरुणीं पयस्वां निर्वपेद्वादस्वाचं-
कृत्य पयस्वायां पुरोडाशमवधात्येतयैव मच्छाद्याऽऽसादयत्वयास्मात्पविदिशं
पयस्वां व्यूहवि या वामिन्द्रावरुणा यत्तस्या तनूरित्येतैरेव पुनः समूहंति नुञ्ज-
मित्यस्य स्थानेऽनुकथिति मन्त्रान्तामन्त्रमति सैव पर्वस्थायाः पुरोडाशस्यावधति
यो वामिन्द्रावरुणावधौ काम इत्युक्तेभ्यः ’ इति ।

इह मथनस्य मूहन्मन्त्रस्य पाठस्तु—

या वामिनि । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोर्षां तनूर्यतन्वा पावान्मोचने मव-
त्नववी तथा तन्वा वजमानं पावान्मोचयतम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां
पाठस्तु—

या वामिति । तदस्येत्यत्र तनूरित्यस्य मन्त्राणां स्थानानुषङ्गः । तेजस्येत्यत्र
या वामित्यस्य भागस्यानुषङ्गः । रक्षस्येत्यनेभ्योर्भाविमोर्लुपङ्गः । सहो वजं
वदहंवीति सहस्या । रक्षो रक्षणं तदहंतीति रक्षस्या । वेजो रोचनशक्तित्वदहं-
तीति तेजस्या । उषहेमे प्रथममन्त्रस्य पाठस्तु—

यो वामिति । हे इन्द्रावरुणावधौ वां युवयोर्षां कामः पापविशेषो युव-
योर्होमार्थं वक्षी यजमानेन योऽपराधः कृतस्तत्पराधं मुक्थोः संबन्धिनैरेन
होमेनावयजे विनाशयामि । द्वितीयादीनां सप्तानां मन्त्राणां पाठस्तु—

यो वामिति । द्विपास्तु पशुष्वित्यत्र सामस्तं वामित्याद्युच्चरमाणस्यानुषङ्गः ।
वनस्पतिषु साम इत्यत्र यो वामित्यादेः प्रथमभागस्यानुषङ्गः । × चतुष्पात्स्वि-
त्यादिषु पशुषु पूर्वोत्तरभागयोरनुषङ्गः । हे इन्द्रावरुणौ युवयोः संबन्धी यो
यजमानस्तस्य द्विपास्तु पशुषु मनुष्यादित्येषु यः कामः पापविशेषस्तं पापविशेषं
युवयोः संबन्धिनैरेन कर्मणा विनाशयामि । एवं सर्वत्र योग्यम् । अथोष्टिं विधत्ते—

× चतुष्पात्स्विति मन्त्रे तु चतुष्पात्स्वित्यन्तरं पशुष्विति पदस्याप्यनुषङ्गो शेषः ।

(याम्यन्तः कुर्यात्तद्योतेतिविधिः)

रन्द्रो वा इति । यः पापमुद्गीत एवदीयेनेन्द्रियेण सहेद्योऽजगच्छति,
वरुणो रोगेणेन माधवे, जनः पाप्मना गृहीतस्थ तदुभयविषयेभिः । यस्मि
ममवाग्मिना यस्या । तां वशंसति—

ययस्येति । ययःशब्देन क्षीरादिसात्विकाहारजनितभक्ष्या कृतं पुण्यमुपल-
क्ष्यते । तत्पुण्यानुष्ठानमेवैतस्माद्यजमानाच्छयकामपि तदानीमेव पाप्मना गृहीतो
भवति । यद्यज इति यस्या भवेत्तर्हस्मिन् यजमाने तया ययस्ययाऽऽहारोपल-
क्षितं पुण्यमाहितं भवति । अथापान्त्रं कंचिद्वशविक्षेपं विधत्ते—

ययस्यायामिति । शरीरसदृशस्य कठिनस्य पुरोडाशस्य प्रक्षेपेणेन यज-
मानमात्मन्त्वं दृढशरीरोपेतं करोति । सति हि पात्रे तज्जन्यरोगेण शरीरस्या-
दाढ्यम् । किञ्च ययस्योपासनेन यजमानमप्यायतन्मत्त्वं गृह्यामादिस्वाचा-
रदम्भं [करोति] । या यामिन्मन्त्रकृष्येत्यादिमन्त्रैर्हविषो विभक्तं विधत्ते—

यतुर्धेति । विभक्तस्यैकीभावं विधत्ते—

पुनरिति । मिश्रितयोः पुरोडाशसमिक्षयोः सहावदानं विधत्ते—

समूखावेति । यथा लोके वैरिणा मुक्तमाविर्जं स्वशरीरे बाष्पादिकं सौंद-
र्यादिना निष्कृष्टं क्षिपति बाह्वेव तत्समूखावदानं संकथ्यते । उपहोमे मध्यम-
मन्त्रं व्याचष्टे—

यो यामिति । होमाधारेष्मौ कृतेन सामेणापराधेन दुरिद्धिर्मयि यय-
राधमयय इत्युक्त्या तस्या दुरिष्टेः सकाशादेन यजमानं रक्षति ।

अवशिष्टानां मन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

यो यामिन्द्रेति । पशुञ्च सामस्तं यामिष्येवमनुवक्ष्यते योजयित्वा यवर्धितः ।
मापुवर्धयिषमयोग्यता अवापराः पञ्च पदार्थाः । यज पशुशब्देन विषादध्वपुषा-
द्वयं गृह्यते । गृह्णा + अत्रोपलक्ष्यते । या इत्यन्तः अयसीक्षणीयास्ताः तयो
अपि यजमानार्थं वरुणवाशादुपलक्ष्यमाययति । अथ त्रिविधोऽन्तर्मन्त्रः—

* पुरोडाशास्पेति शेषः । + अचिना कोटोपलक्षणमभिहितम् ।

१ क. ज्ञा. य. ज. "स्याया आया" । २ क. य. "मानेऽन्तापलक्ष्यानुष्ठानमादिक-
पाशाद्वयमवति । या । ३ क. य. च. "रीराजि" । ४ क. स. य. य. पूतेन । ५ क. "नो-
या ।

“ यावानिति यतुयन्मैवतुषां व्यूहमे इविः ।

यो वामित्यष्टभिर्मन्त्रैरुपहोमं उदीरिताः ॥

दिशास्त्वित्यादिना मन्त्रभेदः सप्तविधो भवेत् ।

अथोद्देशोऽनुवाकः ॥ अस्मिन्मन्त्रा इदं दश कीर्तिताः ॥ ११ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयत्रैलिरियसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

अथोद्देशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके तृतीयप्रपाठके अथोद्देशोऽनुवाकः) ।

स प्र॒त्न॒व॒ज्जि का॒व्ये॒न्द्रं॑ यो वि॒श्वत॒स्परी॒न्द्रं॑
नरः । त्वं नः सोम वि॒श्वतो॒ रक्षो॑ राज॒भवा॒-
यतः । न रि॒ष्ये॒त्त्वाव॒तः सखा॑ । या ते
वामा॒नि दि॒वि या पृथि॒व्यां या पर्व॑ते॒ष्वोष॑-
धी॒ष्ण॒न्तु । तेभि॑र्नो वि॒श्वेः सु॒मना॑ अहे॒द॒म्राज॑-
न्त॒सोम॑ प्र॒ति ह॒व्या गु॑भाय । अ॒ग्नी॒षोमा॑ सवे॒-
द॒सा स॒हृती॑ वन॒तं गिरः॑ । संदे॒व॒त्रा व॑भूव॒युः ।
युव॑म् (१) ए॒तानि॑ दि॒वि रौच॑नान्य॒ग्निश्च॑
सोम॑ स॒कृत् अ॒ध॒स॒त् । युव॑ः सि॒न्धुः र॒मि॒श॒स्ते-
र॒व॒याद॒ग्नी॒षोमा॑वमु॒ञ्चत॑ गु॒भी॒तान् । अ॒ग्नि॒षो-
मा॒वि॒यः क॒ मे ज॑णु॒त वृ॑षणा॒ इव॑म् । प्र॒ति
सु॒क्तानि॑ इ॒र्य॒तं भ॑व॒तं दा॒तृषे॑ म॒र्यः । आ॒ऽन्यं
दि॒वो मा॑त॒रि॒श्वा ज॒ग्रा॒म॒ध्ना॒द॒न्यं परि॑ श्ये॒नो

(काम्बयाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अग्नेः । अग्नीषोमा ब्रह्मणा वावृधानोरुं यज्ञाय
 अक्रथुरु लोकम् । अग्नीषोमा हविषः प्रस्थि-
 तस्य वीतम् (२) हर्यंतं वृषणा जुषेधाम् ।
 सुशर्माणा स्ववसा हि भुतमथा घत्तं यजमा-
 नाय शं योः । आ प्यायस्व सं ते । गणार्नी
 त्वा गणपतिः* हवामहे कविं कवीनामुपमश्व-
 वस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
 नः । हृण्वन्नृतिभिः सीद सादनम् । स इज्जनैन
 स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना
 नृभिः । देवानां यः पितरमाविधासति (३)
 अन्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् । स सुष्टुभा
 स ऋकता गणैनं बलं* रुरोज फलिग* रवेण ।
 बृहस्पतिरुल्लिया हव्यसूदः कनिष्कदहावश-
 तीरुदाजत् । मरुतो यद्ध वो दिवो या वः
 शर्म । अर्यमाऽऽयाति वृषभस्तुर्विष्मान्वाता
 वसनां पुरुहूतो अर्हन् । सहस्राक्षो गोत्रभिद्वर्ज-
 षाहुस्मासु देवो द्रविणं दधातु । ये तेऽर्यम-
 न्बहवो देवयानाः पन्थानः (४) राजन्विव
 आचरन्ति । तेभिर्नो देव महि शर्म यच्छ
 शं न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे । बुध्नादग्रमङ्गि-
 रोभिर्गुणानो वि पर्वतस्य ह*हितान्यैरत् ।
 रुजद्रोधा*सि कृत्रिमाण्येषा* सोमस्यं ता मह
 इन्द्रश्चकार । बुध्नादग्रेण वि मिमाय मानैर्व-

(काव्यभाष्यपुराणेनुवाक्यानिघातम्)

जेण स्नान्यवृणन्नदीनाम् । वृथाऽऽजृत्पाथिभि-
 र्दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार (५)
 प्र यो जह्ने विद्वाः अस्य बन्धुं विश्वानि देवो
 जनिमा विवाक्ति । ब्रह्म ब्रह्मण जज्जभार-
 मध्यान्नीचादुच्चा स्वधयाऽमि प्र तस्थौ । महा-
 न्मही अस्तममद्वि जातो याः सद्यः पार्थिवं
 च रजः । स बुध्नादाह जनुषाऽभ्यग्रं बृहस्प-
 तिर्देवता यस्य सआद् । बुध्नाद्यो अग्रमभ्य-
 त्योजसा बृहस्पतिमा विवासान्ति देवाः ।
 भिनद्धलं वि पुरो ददेरीति कर्निकवत्सुवरपो
 जिगाय (६) ।

(युवं वीतमाविधासति पन्थानो दीर्घयायैः सोमस्य ता मद इन्द्र-
 चकार देवा नव च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यो देवा वै सृत्योर्देवा वै सत्रमासतार्यन्ते प्रजापतेस्तयस्त्रिंशत्प्रजा-
 पतिर्देवेभ्योऽश्वाघे देवासुरास्तान्बभूवोऽसि यन्नवमैर्दक्षि वै प्रजापतिर्बभू-
 वाय मा बामिन्द्रावरुणा स यन्नवचतुर्दश ॥ १४ ॥

आदित्येभ्यस्त्वष्टरस्यै दानकामा एवाव रुन्धेऽग्निं वै स

प्रत्नवत्स्वर्पश्चाशत् ॥ १५ ॥

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(काम्यवाच्यापुरोनुवाक्यामिवानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे तृतीयमपाठके कतुर्दशोऽनुवाकः) ।

विहिता पापिनस्त्रिष्टिरनुवाके नवोदशे ।

अथास्मिन्नन्तिमे कतुर्दशेऽनुवाके काम्यवाच्या[पुरोनुवाक्या] उप्यन्ते ।

तत्र त्रिष्टिरिका येन यज्ञविष्टेष्टिस्तृतीयानुवाके समान्नाता, तस्यां यज्यमदि-
क्षीमपोहविषोः क्रमेण याच्यानुवाक्या[नां] प्रवीकं (कानि) दर्शयति—

स प्रत्यवन्निति । स प्रत्यवन्नवीयसेत्यनुवाक्या । नि काम्या केवस इति
याच्या । एतदुभयमाग्नेये हविषि ब्रह्मवम् । तच्च द्विरप्यगर्भं आतो हेस्वस्मि-
ननुवाके व्याख्यातम् । इन्द्रं वो विश्वस्परित्यनुवाक्या । इन्द्रं नरो नेमवि-
तेति याच्या । एतदुभयमेन्द्रे हविषि ब्रह्मवम् । तच्च मध्यमकाण्डस्य ब्रह्मपा-
ठके व्याख्यातम् । अथ सौम्यस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

त्वं नः सोमेति । अयं पापयस्मदुपद्रवमिच्छन्नभायंस्तस्यात्पापसंशब्धिभ्यः
सर्वस्मान्नोऽभ्यान्ते सोम राजंस्त्वं रक्ष । त्वावतस्त्वाहवस्य ममोः त्वया कश्चि-
रक्षमर्थोऽपि त्वदनुग्रहाच्च रिप्येदस्मान्न हिनस्ति । तत्रैव याच्यामाह—

वा ते धामानीति । हे सोम राजंस्ते तव दिवि प्रथिष्यादितु च पदेषु
कानि धामानि स्थानानि सन्ति । यतिप्रदेशं प्रथमनुवाक्यां पञ्चम्यावृषिः ।
तेभिर्विधेस्तेः सर्वैः स्थानैर्मुक्तः शोभनमनस्कः कोधराहितः शम्भोऽस्वात्कं हव्या
हवींति प्रविशूभाय यतिगृहाण । यस्मिन्स्थाने त्वं स्थितस्तत आगत्य हविः स्वी
कुर्यित्यर्थः । “ अग्नीषोमीयमेकादशकपाठं निर्वपेयं कानो नोपनमेत् ” इत्यत्र
पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ गिरोऽस्मदीयाः स्तुदीर्घनतं भजतम् । कीदृशौ ।
सवेदसा समानज्ञानमुक्तौ । सहृती समानाज्ञानमुक्तौ, देवता देवेभ्यो मध्ये संभूय-
धुर्युवा संभूयैव सन्तौ न कदाचिदध्यन्योन्यं विमुक्तावित्यर्थः । तत्रैव याच्यामाह—

युषमेतानीति । हे सोम त्वमाग्निश्चेत्येतौ युषां सक्तू समानसंक्रयौ सन्तौ
दिवि एवानि रोचनानि नक्षत्रादीनि अधस्तमस्थापयदम् । हेऽग्नीषोमौ युषां
शुभीतार्त्तिसन्धु * नध्वोदकादिनिमित्तेनापूर्वात्पापवादेन पङ्कनदिरूपेण इहेन वीषेण

* रय्योदकादि । अगाधोदकादि । इति ख. पुस्तकस्ये पाठान्तरे ।

१ क. स. भ. च. “ष्का वि” । २ स. “वाचययोः प्र” । ३ क. च. “क्याप्र” । ४
क्यासु प्र” । ५. “क्यायाः प्र” ।

य गृह्णीतः सर्वा नदीरभिस्तस्मादपवादादवघातप्लाविद्वदोषाभ्यामुज्ज्वलं
मोक्षितवन्तौ । यद्यप्येतत्सर्वमीश्वरकृत्यं तथापि तद्रूपत्वेनैतौ स्तूयते । “ अग्नी-
षोमीममष्टाकपालं निर्वपेद्ब्रह्मसर्वसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्नीषोमाग्निमिति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां मे
मदीपनिभं हवमाह्वानं सुहृ शृणुतं, सूक्तानि अस्मदीयाणि प्रतिहर्यते मनसा प्रती-
शृङ्खणीतं, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मयः सुखं भवतं संपादयतम् । तथैव
वाच्यामाह—

आऽन्वं दिव इति । मातरिषा दामुरन्व्यं युवयोरेकमग्निं दिवो घृलोकस्था-
दादित्यादाजभाराऽऽहृतवान् । यथा चान्यत्र मन्त्र आम्नायते—“ आ इतो अ-
ग्निमरद्विवस्वतो वैधानरं मातरिषा परावतः ” इति । श्वेनो गायत्र्याः पक्षि
रूपावतारोऽन्वं युवयोरेकं सोममग्नेः परि पर्वतवदुन्नततमस्य घृलोकस्थोपरि अम-
न्नास्तोमरक्षकाणां तत्रत्यानां मन्थनं विन्दोदनं पराजयरूपं क्षोभं कृत्वा समानी-
कवानित्यर्थः । एतच्च “ कद्रुश्च वै सुपर्णी च ” इत्यस्मिन्नुवाके समाम्नातम् ।
हेऽग्नीषोमौ युवां ब्रह्मणा वावृधाना मन्त्रेण वर्षमानौ यज्ञार्थमुरुं लोकं विस्तीर्णं
स्थानं चक्रधरु कृतवन्ताविव । यजमानस्य फलभूतं लोकं संपादितवन्तावित्यर्थः ।
तथैव विकल्पितं वाच्यामाह—

अग्नीषोमेति । हेऽग्नीषोमौ वृषणा कामानां वर्षयितारौ युवां प्रस्थितस्य
समर्पितस्य हविषः सारं पीतं प्राप्नुतं हर्यते प्रतिशृङ्खणीतं जुषेथां सेवेथां, सुशर्मा-
न्ना शोभनसुखमुक्ती स्ववसा शोभनरक्षणोपेतौ भूतं भवतम् । हि यस्मादिवं तस्मा-
दधानन्तरं यजमानाय यजमानार्थं शं सुखं योः पुत्रादिभिर्भग्नं च भक्तं कुरुतम् ।

“ सोमाय वाजिने श्यामाकं चरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र वाच्यानुवाक्ययोः प्रतीके
दर्शयति—

आ प्यायस्येति । आ प्यायस्य सभेतु त इत्येषा पुरोनुवाक्या । सं ते
पवात्सीत्येषा वाच्या । एते जमे चतुर्थकाण्डस्य द्वितीयमपाठके “ मा नो हिंस्-
सीज्जनिता ” इत्यस्मिन्नुवाके समाम्नास्येते अवस्तवैव व्याख्यास्येदे ।

“ ब्राह्मणस्पत्यमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मसकामः ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यामिवावन्तम्)

गणानां त्वेति । अक्षणां अक्षणास्पते हे कृत्स्नमन्वयते गणानां गणपार्श्वे कृत्स्न-
देवगणस्वामिर्न त्वां हवामह आहवयामः । कीदृशं त्वां, कर्षिं कर्षीनां विदुषां
मध्ये प्रशस्तं विद्वांसम्, उपमश्वस्तममुपमानत्वेन मयः कीर्तियं स्वात्तानुषमश्वयाः,
सर्वगुणसंपन्नत्वेनायमेव सर्वेषां पदार्थानामुपमानमित्येतादृशी कीर्तिः, अतिशये-
नोपमश्वया उपमश्वस्तमस्तादृशं, राज्ञां मध्ये ज्येष्ठो ज्येष्ठराजस्तादृशम् । यथो-
क्तगुणोपेतत्वं नोऽस्माकमूतिभिः शालमैर्मिथिचभूतैर्युक्तः सन्तादनपेक्षिष्मन्कर्मवृत्त-
वेशनमासीद प्राप्नुहि । तत्रैव याज्यामाह—

स इज्जनेनेति । स इत्त एव यजमानो जनेन किंकरादिना युक्तं वाजपत्नं
भरते दधाति । स एव विशा करप्रदया यजया सहितं वाजं भरते । स एव वा-
हणादिजन्मना सहितं वाजं भरते । स एव पुत्रैः सहितं वाजं भरते । स एव
नृभिर्वन्धुभिः सहितानि धना व्रव्याणि भरते । यो यजमानः अज्यामनाः अज्यायुक्त-
मनस्को देवानां पितरं पाञ्चयितारं ब्रह्मणस्वति इविषा स्वकीयेनाऽऽविवाज्जति आ-
समन्ताद्दिशेभ्यो परित्तरति, स इज्जनेनेति पूर्ववान्वयः ।

अत्रैव विकल्पिता याज्यामाह । यद्वा अत्रैवोपहोममन्वयाह—

स सुदुभेति । स देवः सुदुभा शोभना स्तुभः सामावयवाः स्तोभा बल्य
मन्वगणस्य सोऽयं सुदुभेन सुदुभा, अकता, अको बहुविधा यरिपन्मन्वगणे स
काकांशेन अकता, रवेण ध्वनिमुक्तेन गणेन मन्त्रसमूहेन तुष्टः सन्करोन्म मन्त्र-
जेत्यन्वयः । कं बलं फालिगं फलमस्यास्तीति कञ्ची यजमानस्तं गच्छति प्राप्नो-
तीति फालिगस्तादृशं बलं प्रबलं प्रतिबन्धं करोज । इत्यसुदो इतिर्नोका क-
निकदवहो स्वावुतमे इविरिति कन्दनं कुर्वाणो बृहस्पतिर्वायवशतीः मरुदस्तमत्वेन
वत्साम्प्रति हन्वारवं कुर्वतीरुसिया गा उत्कर्षेणैतवीषमृहं यदि धेरवति । स
इत्यभ्यास आद्वार्यः । ‘एतामेव निषेधैः कामयेव अज्ञान्निष्ठं विनाशेधमिति
माकृती वाक्यानुवाक्ये कुर्यात्’ इति विहितयोः प्रतीके दर्शयति—

मकृतो यद्धेति । मकृतो यद् व इत्यनुवाक्या । वा वः स्रगेति आख्या ।
एतन्नोभयं मथमकाण्डस्य एज्जमप्रपादके व्याख्यातम् । ‘अर्वन्धो वक्तं निर्दरेरु-
वर्गकामः’ इति चतुर्थेऽनुवाके वादिहितं न च पुरोनुवाक्यामाह—

अर्थमाऽऽयातीति । 'असौ वा आदित्योऽर्थमा' इतिभुक्तेरर्थमशब्द आदित्यं ज्ञते । स चेन्द्राभेदोपचारेणेन्द्रार्थः स्तूयते । वृषभः कामानां वर्णयिता । तु-विष्णोर्नामहावजः । वसूनां धनानां दाता । पुरुषु बहुषु यशेषु हूत आहूतः । अ-हेन्त्वर्गे^१ दातुं योग्यः । सहस्राक्षत्वादिकं स्पष्टम् । तत्रैव याज्यामाह—

ये तेऽर्थमाजिति । हेऽर्थमन्त्रार्जस्ते त्वदीया देवमाना देवैर्गन्तुमर्हा ये बहवः पन्थान आ दिवः स्वर्गपर्यन्तं चरन्ति गच्छन्ति हे देव वोभिस्तैः पथिभिर्नोऽस्माकं महि शर्म महत्सुखं यच्छ, द्विपदे मनुष्याय नोऽस्माकं सुवन्धिने शमेधि सुखक-रो भव, चतुष्पदे गवादिस्तूपाय शमेधि । 'अर्थम्यो चरुं निर्वपेद्यः कामयेत दान-कामा मे प्रजाः स्युः'^२ 'अर्थम्यो चरुं निर्वपेद्यः कामयेत स्तस्ति जनवामियाम्' इत्य-मयोरपि एते एव याजानुवाक्ये । 'यो राजन्य आनुजावरः स्यात्तस्या एतमैन्द्रा-नुष्कमेकादशकपालं निर्वपेत्' इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

बुध्नादग्रमिति । बुध्नादग्रं कर्मोपक्रमादारभ्य समाप्तिपर्यन्तमङ्गिरोभिर्गृणानोऽ-ङ्गिरोनाजा मुनिना सदशैर्कृत्वाग्भिः स्तूयमान इन्द्रः पर्वतस्य पर्वतवत्सर्वाधारस्थ राशो दृष्टितानि समानैरन्यैः क्रियमाणान्द्रोहविशेषान्धैरद्विगतानकरोत् । किं कु-र्वन् । एषां समानानां कृत्रिमाणि चलात्संपादितानि रोधांसि श्रेष्ठ्यप्रतिबन्धका-भ्यवरोधनानि रुज्ज्जम्भयन् । कदैतत्सर्वमकरोदित्युच्यते । सोमस्य मदे सोम-धामसंबन्धनि मदे सतीन्द्रस्ता चकार तानि द्रोहनिवारणादीनि कृतवान् । तत्रैव याज्यामाह—

बुध्नादग्रणेति । इन्द्रो नदीनां बुध्नादग्रेण मूलादग्रपर्यन्तं मानद् (मैदं)^३ जै-र्विभिमाय विशेषेण निश्चितवान् । निश्चित्य च नदीनां स्वानि जलप्रवाहादार्था-मवकाशान्प्रति बज्जेणातृणज्जलप्रवाहनिरोधकपर्वतान्ध्वजेण हिंसितवान् । दीर्घ-याधैर्दीर्घाणां प्रवाहाणां गमनोपयुक्तैः पथिभिर्माणैर्युक्तानदीविशेषानसृजत् । नै-श्वात्स्थ भूयान्मयासः किंतु वृधा । यथा लोके नखैस्तुण्ण्छेदादिन्यर्थचेष्टा-मावासमन्तरेण जनाः कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः । सोमस्येत्यादि पूर्ववत् । नखास-म्भममाचेण महतीर्नदीः सृजत इन्द्रस्य श्रेष्ठ्यमापणे कः प्रयास इत्यभिप्रायः ।

१ क. म. च. "न्स्वर्गन्तुं यो" । २ क. "र्गे गन्तुं यो" । ३ स. "तादीन्व" । ४ ल. म. म. म. ।

(काम्यशास्त्रापुरोनुवाक्याभिधानम्)

“ यो ब्राह्मण आनुजावरः स्यात्तस्या एवं बार्हस्पत्यमानुपूर्वकं वस्त्रं निर्वपेत् ॥”

इत्यथ पुरोनुवाक्यामाह—

अथ यो जज्ञ इति । विद्वान्सर्वज्ञो यो बृहस्पतिरस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य बन्धुं समानानां मध्येऽनुकूलं प्रजज्ञे प्रकर्षेण जानाति । तदीयमभिज्ञत्वं कथं निश्चित इति चेदुच्यते । यतोऽयं देवो विश्वानि जनिमा सर्वेनां प्राणिनां सर्वाणि जन्मानि विवक्ति पुनः पुनः कथयति तस्मादभिज्ञत्वं निश्चियते । अतोऽभिज्ञो बृहस्पतिर्ब्राह्मणो वेदस्य मध्याग्निचादुद्धा मध्यमभागात्प्रथमभागादुत्तमभागाच्च ब्रह्म परिवृढं कर्मोच्चमारोह्युतवान् । स्वधयाऽमृतेन भैष्ठयमावणलक्षणेनाभि प्रवस्थौ, एनं यजमानमभिमुख्य दस्थानं कृतवान् । समानानां मध्ये भैष्ठ्यं दातुं यजमानसमीपे समागतवानित्यत्यर्थः । तत्रैव याव्यामाह—

मह्यममह्यीति । मह्यन्तामध्वेनाभिको बृहस्पतिर्मेही पौत्रे वृथिव्यन्तारिक्षे यां धुञ्जोर्कं सध मनुष्याणां गृहं पार्थिवं रजश्च जात उत्पत्तिमात्रेण व्यस्तमायद्भि-विधं स्तम्भितवान् । यद्यप्येतत्सर्वमभिरस्यैव कर्म तथाऽपि तदभेदेन बृहस्पतिः स्तुयते । यद्वा परमेश्वरानुग्रहादयमेव लोकत्रयादिकं स्वस्वध्यापारक्षममकरोत् । यस्य यजमानस्य सत्रादयथोक्तरीत्या साक्षात् प्राप्तो बृहस्पतिर्देवता त यज-मानो अनुषा जन्ममात्रेणैव बुध्नादग्रमभि आयुषोऽनुष्ठीयमानकर्मणो वा नूना-दारभ्य समाप्तिपर्यन्तमाह ध्यातवान् । ईदृशेन बृहस्पत्यनुग्रहेण धुञ्जो यजमानः सर्वथा भैष्ठ्यं प्राप्तोत्येवेत्याभिप्रायः ।

तत्रैव विकल्पितां याव्यामाह—

बुध्नाय इति । यो बृहस्पतिर्जगतो देहस्य कर्मणो वा बुध्नादारभ्यान्नमभ्यर्च-वसानमोजसा स्वयलेन प्राप्तोति तं बृहस्पतिमितरे देवा आदिवास्तन्ति आगत्य विशेषेण वासयन्ति परिवरन्तीत्यर्थः । बृहस्पतिर्वर्ले यजमानसंबन्धिनां मध्ये प्रमलं पुरुषं भिनद्धिमति प्रातिकूल्यान्निवारयति, पुरः समानानां पुराणि विशेषेण दर्शयति प्रातिकूल्यानिवारणाय पुनः पुनर्दारितवान् । कनिकददुत्साहेन शब्दं कुर्वन्, सुवः, तत्सदृशं भैष्ठ्यमपस्वत्साधनं सर्वं जलक्षेत्रादिकं जिगाव जितवान्यजमानार्थं संपादितवानित्यर्थः । अत्र विनियोगसंग्रहः—

(आहूय्यवत इष्टिविधिः)

५६ अक्षविभ्रज्यागे तु याव्याः स प्र निकेति च ।

इन्द्रविन्द्रं चैन्द्रयागे त्वं नः सौम्यचरौ तथा ॥

अग्नी कामपापकेऽग्नी अक्षवर्धस्तिनक्षयम् ।

आध्या सं ते चरौ सौम्ये गजा ग्रामपदे वयम् ॥

मरु यागे नाशकेहायवर्माऽऽयमणे चरौ ।

वृष्णोद्देन्द्रे न वास्तिसो माहंस्त्यानुषूकके ।

वृष्णवर्धस्तित(र)वोका अनुवाके चतुर्दशे ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाष्यीये वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे तृतीयप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापराबत्तारस्य श्रीमद्वाजापिराजवरमेश्वरस्य

श्रीश्रीरघुक्रमहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन भाषवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे छन्दोगजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

द्वितीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

इति ॐ ।

देवा मनुष्याः पितरस्तेऽन्यत आसन्नसुरा

रक्षांसि पिशाचास्तेऽन्यतस्तेषां देवानामृत

वदल्पं लोहितमकुर्वन्तद्रक्षांसि रात्रीभिरसु-

भ्रन्तान्सुन्धान्सृतानाभि व्यौच्छत्ते देवा अ-

विदुर्यो वै नोऽयं म्रियते रक्षांसि वा इमं

(आतृष्यत इष्टिविधिः)

नन्तीति ते रक्षाः स्युषामन्त्रयन्त तान्यब्रुवन्
 वृणामहे यत्(१) अमुराञ्जयाम तजः सहामदिति
 ततो वै देवा अमुरानजयन्तेऽमुराञ्जित्वा रक्षाः
 स्युषानुदन्त तानि रक्षाः स्युनृतमकर्तेति सम-
 न्तं देवान्पर्यविशन्ते देवा अभार्वनाथन्त तेषाम्-
 ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपज्मये
 विबाधवतेऽग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते नि-
 र्वपन्यान्वेव पुरस्ताद्रक्षाः१मि (२) आसन्तानि
 तेन प्राणुदन्त यदग्नये विबाधवते याम्येवाभि-
 तो रक्षाः स्यासन्तानि तेन व्यबाधन्त यदग्नये
 प्रतीकवते यान्येव पश्वाद्रक्षाः स्यासन्तानि ते-
 नापानुदन्त ततो देवा अभवन्पराऽमुरा यो आ-
 तृष्यवाम्नस्यात्स स्पर्धमान एतयेष्ट्या यजे-
 ताम्ये प्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेज्मये
 विबाधवते(३) अग्नये प्रतीकवते यदग्नये प्रवते
 निर्वपति य एवास्माच्छ्रेयाम्प्रातृष्यस्तं तेन प्र-
 णुदते यदग्नये विबाधवते य एवैनैन सहस्रं ते-
 न वि बाधते यदग्नये प्रतीकवते य एवास्मा-
 त्पापीयान्स्ते तेनाप नुदते प्र श्रेयाः१सं आतृष्यं
 नुदतेऽति सहस्रं कामति नैनं पापीयानाप्नोति य
 एवं विद्वानेतयेष्ट्या यजते (४) ॥

(भ्रातृव्यवत इष्टिविधिः)

(पुण्यभ्यै यत्पुरस्ताद्भक्षांसि वषेदग्नये विबाधयत एवं चत्वारि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्विलं जगत् ।

निर्भये तमहं बन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके द्वितीये च तृतीये चैष्ठयः क्रमान् ।

प्रोक्तास्तत्रावशिष्टास्तु वक्ष्यन्तेऽस्मिन्चतुर्थके ॥

चतुर्थस्य प्रथमानुवाके भ्रातृव्यवतः स्पर्धमानस्य विहृष्विकां कांविदिष्टिं विधातुं प्रस्तौति—

देवा मनुष्या इति । देवानामसुरादीनां च सैन्यद्वयं युद्धाय संनद्धमासीत् । असुराणां रक्षसां चास्त्येवान्तरजातिभेदः । तदीये युद्धे स्वल्पप्रहारेण देवानां शरीरे यल्लोहित-
मितरेऽकुर्वन्तल्लोहितस्थानं रक्षांसि प्रदिदिन रात्रिष्वगत्य केनचिद्विषादिप्रयोगेणा-
सुम्नन्तुभिर्वा कृतवन्तः । तदानीमेव देन क्षोभेण देवा म्रियन्ते । तान्मृतानभिल-
क्ष्य पश्चाद्ब्यौच्छद्वात्रिः प्रमार्तं मातवती । ततो देवा रक्षसां कृत्यमिदमित्यवगत्य
रक्षांस्त्युपामन्वयन्तोत्कोचं प्रतिश्रुत्य स्वार्थीनानि कृतवन्तः । ततो रक्षांसि विज-
यफले मार्गं संप्राप्य स्वसैन्यान्निर्गत्य देवसैन्ये प्रविष्टानि । ततो देवा असुरा-
ञ्जित्वा रक्षांस्त्यपनोदिवन्तः । तानि रक्षांसि देवा अनुवमकुर्वन्निवि निश्चित्य
महर्तुं परितो वेष्टनमकुर्वन् । तदानीं देवा अग्नौ स्वकार्यसिद्धिमयाचन्त । याचि-
त्वा विहृष्विकामिष्टिं निरवपन् । तत्र प्रथमस्य हविषः प्रवानग्निर्देवता, याज्या-
पुरोनुवाक्ययोः प्रथायमग्निर्भरतस्येत्यादिकयोः भुतः प्रशब्दो यस्याग्रेरस्ति सोऽयं
प्रवान् । द्वितीयस्य हविषो विबाधवानग्निर्देवता, वि पाजसा पृथुनेत्यस्मिन्मन्त्रे
श्रूयमाणो विबाधशब्दो यस्याग्रेरस्ति सोऽयं विबाधवान् । तृतीयस्य हविषः
प्रतीकवानग्निर्देवता, स त्वमग्ने प्रतीकेनेति मन्त्रे प्रतीकशब्दो यस्याग्रेरस्ति सोऽयं
प्रतीकवान् । तत्र प्रवतोऽग्रेरिष्ट्या पूर्वस्यां दिशि रक्षांसि प्रणोदिष्वन्तः ।

(आतृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

विषाभवतोऽमेरिष्ठ्या दक्षिणोत्तरयोः पार्श्वयो रक्षांसि विनाधितवन्तः । पक्षीक-
वतोऽमेरिष्ठ्या प्रतीच्यां दिशि रक्षांस्यपनोदितवन्तः । ततो देवा विजयिनोऽभ-
वन्सुराः पराजिता अभवन् । इष्टिं विधत्ते—

यो आतृव्यवानिति । विविधो हि आतृव्यः, प्रबलः समानबलो हीनब-
लश्चेति । तेषां त्रयाणां क्रमेण त्रिभिर्हविर्भिरपाकरणं भवति । वेदनं वदन्सति—

प्र अयांसमिति । आतृव्यं अयांसं प्रणुदते, सदृशमातिक्रामति, पापीयास्तु
न प्राप्नोत्येव ॥

इति श्रीमत्सामणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेद-

दीप्यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आ॒सन्ते दे॒वा अ॒ब्रुव॑न्त्यो
नो वी॒र्या॑वत्तमस्तमन् स॒मार॑भामहा इति त
इन्द्र॑मब्रुवन्त्वं वै नो वी॒र्या॑वत्तमोऽसि त्वामनु
स॒मार॑भामहा इति सोऽ॒भवी॑त्तिस्रो म॒ इमास्त॑-
नुवो वी॒र्या॑वतीस्ताः प्री॒णिता॑थासुरानभि
भवि॑ष्यथेति ता वै ब्रूहीत्य॒ब्रुव॑न्निप्रम॒होमु॑-
गियं वि॒मुधे॑यमिन्द्रियाव॑ती (१) इत्य॒ब्रवी॑त्त
इन्द्रा॑याऽहोमु॒चै पुरो॑डाशमेकादशकपालं निर॒-
व॑पन्निन्द्रा॒य वैमु॑धायेन्द्रा॒येन्द्रि॑याव॑न्ते यद्विन्द्रा॒-
याऽहोमु॒चै निर॑व॒पन्न॑हंस ए॒व तेना॑मुच्यन्त
यदिन्द्रा॒य वैमु॑धाय मृ॒ध ए॒व तेना॑पा॒न्नत॑ यदि-

(भ्रातृव्यवतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

न्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्नदधत
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपन्त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता इन्द्र आत्मन्ननु समारम्भ-
 यत भूत्यै (२) तां वाव देवा विजितिमुच-
 मामसुरैर्व्यजयन्त यो भ्रातृव्यवान्स्पात्स स्प-
 र्धमान एतयेष्ट्यां यजेतेन्द्रायाऽहोमुखं पुरोडा-
 शमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्राय वैमृधायेन्द्रा-
 येन्द्रियावतेऽहंसा वा एष गृहीतो यस्माच्छ्रे-
 यान्भ्रातृभ्यो यदिन्द्रायाऽहोमुखं निर्वपत्य-
 हंस एव तेन मुच्यते मृधा वा एषोऽभिषण्णो
 यस्मात्समानेष्वन्यः श्रेयानुत (३) अत्रा-
 तृभ्यो यदिन्द्राय वैमृधाय मृध एव तेनार्प हते
 यदिन्द्रायेन्द्रियावत इन्द्रियमेव तेनाऽऽत्मन्धत्ते
 त्रयस्त्रिंशत्कपालं पुरोडाशं निर्वपति त्रय-
 स्त्रिंशद्वै देवतास्ता एव यजमान आत्मन्ननु
 समारम्भयते भूत्यै सा वा एषा विजितिर्नामि-
 ष्टियं एवं विद्वामेतयेष्ट्या यजंत उत्तमामेव
 विजितिं भ्रातृव्येण विजयते (४) ॥

(इन्द्रियावती भूत्या उत्तैकानर्पणाशब्दः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(भ्रातृव्ययतो विजितिसंज्ञकेष्टिविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

आद्येऽनुवाके काम्येष्टिः स्पर्धमानस्य वर्णिता ।

अथ द्वितीये तस्यैव विजितिसंज्ञामिष्टं विधातुं मस्तीति—

देवासुरा इति । युद्धायोद्युक्ता देवाः परस्परमिदमब्रुवन्भोऽस्माकं मध्ये यो-
 तिशयेन वीर्यवांस्तमनुसृत्य वयं सर्वे समारभामहे सम्प्रयुद्धोपक्रमं कुर्व(र्ष) इति ।
 तदस्त इन्द्रमतिशयेन वीर्यवन्तं निश्चित्य तेनोक्तस्तीयास्तिस्रस्तनूहं विभिस्ताई-
 तवन्तः । तैश्च हविर्भिः क्रमेण पापविभोक्तं वैर्धेयघाते सामर्थ्यधारणं च कृतवन्तः । त्रिभ्यो-
 कादशकपालपुरोडाशेषु मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत्कपालः पुरोडाशः संपद्यते । तेन च
 त्रयस्त्रिंशत्तत्कपालाकांक्षेवानिन्द्र आत्माधीनाः करोति । तस्यैव योय संपद्यते । ततो
 देवा असुरैः सह युद्धार्थं तां पूर्वोक्तां पापविभोक्तशत्रुवधेन्द्रियधारणत्वाभ्युत्तमां
 विजितिं प्राप्नुवन् । विधत्ते—

यो भ्रातृव्यवानिति । पूर्वोक्तप्रवदादिविशेषणवद्भोमुगादिविशेषणानि याभ्यामु-
 वाक्यामतशब्दाभिप्रायेण वा स्वार्थपरत्वेन वा योजनीयानि । अंहोमुधे म भरेमा
 मनीषामित्यस्मिन्मन्त्रेऽस्थंहोमुधशब्दः । वि न इन्द्रो मुधो अहीत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति विमु-
 धशब्दः । इन्द्रियाणि शतक्रतो, इत्यस्मिन्मन्त्रेऽस्तीन्द्रियशब्दः । अर्थपरत्वं तु विस्पष्टम् ।
 पूर्वोक्तेषु प्रवदादिष्वपि यथोदितवत्त्वं शत्रुपिशाधवत्त्वं प्रेत्यक्रमवत्त्वं योज्यम् ।
 यस्माद्यजमानाद्भ्रातृव्यः श्रेयान्मदति स एव यजमानः पाप्मना गृहीतो भवति ।
 स च मध्यमहविता पापान्मुच्यते । समनेषु मध्ये यस्माद्यजमानाद्भ्यः श्रेया-
 न्भवति सोऽन्धो यद्यप्यन्नातृव्यस्तथाऽप्येवोऽश्रेयान्मजमानः श्रेयस्त्वर्ध(या)-
 नसंपादितवैरिर्वेन तेनान्येनाभिरण्णोऽभिभूतो भवति, तदीयश्रेयस्त्वमसहमानः
 सन्नहमभिभूतोऽस्मीति क्लिप्नोति । स तु द्वितीयेन हविषा मुचस्तादृशाञ्छत्रुव-
 द्भूते । तृतीयेन हविषेन्द्रियधारणं भवति । पूर्ववत्समुदितया त्रयस्त्रिंशत्तत्कपाला
 यजमानस्य सर्वा देवताः स्वाधीना भवन्ति । तच्च भूत्यै संपद्यते । इहेर्नामोव-
 दिश्य तद्देवं पशंसति—

१ स. च. ग्राह्यमुत्तवत्त्वं । २ क. घ. क. 'येव अं' । ३ घ. क. 'मजस' । ४ स.
 च. 'स्त्वि ते' ।

(आतृण्यतः स्पर्धमानस्य संवर्गेष्टिविधिः),

सा वा इति । विशेषेण जयन्त्यनमेति, विजितिः । एतदेदिता आतृण्येण सह
मुष्णा तां पूर्वोक्तां पापमोक्षादिरूपायुक्तमां विजितिं प्राप्नोति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमण्ड-
वीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

देवा॒सुराः संय॑त्ता आस॒न्तेषां गाय॑त्र्यो॒जो बल॑-
मिन्द्रि॒यं वीर्यं प्र॒जां प॒शून्संगृ॑ह्याऽऽदा॒याप॑क॒म्या-
तिष्ठ॑त्ते॒ऽमन्य॑न्त य॒तरा॒न्वा ह्यमु॑पाव॒त्स्यन्ति॑ त इ॒दं
भवि॑ष्यन्तीति तां व्य॒ह्वय॑न्त विश्व॑क॒र्मजि॑तिं दे॒वा
दा॒मत्य॑सुराः सा ना॒न्य॒तरा॑ऽश्व॒नोपा॑वर्तत ते दे॒वा
प॒तय॑क्षरप॒द्म्यो॒जोऽसि॑ स॒होऽसि॑ बल॑मसि (१)
आ॒जोऽसि॑ दे॒वानां धाम॑ ना॒मासि॑ विश्व॑मसि वि-
श्वायुः सर्व॑मसि सर्वा॑युरभिभू॒रिति॑ वाच॑ दे॒वा अमृ॑-
रा॒णामो॒जो बल॑मिन्द्रि॒यं वीर्यं प्र॒जां प॒शून्वृ॒जत॑ य-
द्गा॒यत्र्य॑प॒कम्या॑तिष्ठ॒त्तस्मा॑दितां गा॒यत्री॑ती॒ष्टिमाहुः॑
संव॑त्सरो वै गा॒यत्री संव॑त्सरो वै तद॑प॒कम्या॑तिष्ठ-
य॒देत॑यां दे॒वा अमृ॑रा॒णामो॒जो बल॑मिन्द्रि॒यं वीर्यं
(२) प्र॒जां प॒शून्वृ॒जत॑ तस्मा॑दितां संव॑र्गा इती॒ष्टि-
माहु॑र्यो आतृ॑ण्य॒बान्त॑स्यात्स स्पर्ध॑मान एत॑येष्ट्या य-
जेता॒ग्नये॑ संव॑र्गाय पुरो॒डाशं॑ म॒घाक॑पालं निर्वि॑पेत्त
ज्ञा॒तमा॑सं॒जमे॑तेन य॒ज्ञपा॑ऽमि भ॒शेवो॑ज ए॒व बल॑मि-
न्द्रि॒यं वीर्यं प्र॒जां प॒शून्आतृ॑ण्यस्य वृ॒द्धे भव॑त्यात्मना
परा॑ऽस्य आतृ॑ण्यो भवति (३) ।

(आतृष्यवतः स्पर्धमानस्य संघर्गेद्विविधिः)

(अक्षमस्तेतया देवा अक्षुराणामोजो बळेभिन्विद्यं वीर्यं पञ्चवत्वारिंशत्पञ्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीये विजयार्थेष्टिः प्रोक्ता विजिदिनाम(मि)का ।

अथ तृतीये प्रातृष्यवतः स्पर्धमानस्य संघर्गेद्वि विभिस्तुरादौ नदङ्गभूतं नर्णं पठितुं प्रस्तौति—

देवासुरा इति । ओजस्त्वगसृङ्मासादिभर्तुभ्यो जातोऽष्टमो धातुः । यथा च संप्रदायविद्विरुक्तम्—“ ओजो नामाष्टमी दृष्टा ” इति । बळे शरीरशक्तिः । इन्विद्यं दृष्ट्यादिपाठकम् । वीर्यमुत्साहः । प्रजाः पुत्रादिकाः । पञ्चवो गवादिकाः । देवासुरेषु युद्धार्थं गतेषु तद्दीयानोजःप्रभृतीन्पदार्थान्गायत्री संगृह्य तदुभयेभ्योऽप्यक्षं दूरे स्थितवती । तां दृष्ट्वा ते देवाऽसुराश्चैवमन्यन्त—उभयोर्बर्गयोर्बन्धे बकरान्यद्गर्गेस्थितानियं गायत्री प्राप्स्यति तद्गर्गेस्थिता इदं सर्वैर्धर्मं प्राप्स्यन्तीति । तदुभयेऽपि तां गायत्रीं विलक्षणेन राष्ट्रेनाऽऽहूतवन्तः । हे विश्वकर्माक्षिति देवानामाह्वानं, हे वाभीत्यसुराणामाह्वानं, विश्वानि कर्माणि यस्याः सा विश्वकर्मा तत्संबोधनं हे विश्वकर्माक्षिति । इभ्योति विरोधिनो हिनस्तीति वाभी तत्संबोधनं हे वाभीति । सा गायत्र्यन्यतरानुभयोर्द्वयोर्बन्धे कानपि पुरुषाभौह प्राप्नोत् । ततस्ते देवास्तस्याप्त्युपायवेनैतद्यजुरपश्यन् । तदिदं यजुः पठति—

ओजोऽसीति । अथ सर्वात्मकत्वेन गायत्री स्तुयते । ओजोवळे स्वात्मशक्तिः । तदः संहिष्णुत्वं धैर्यम् । प्राजो दीप्तिः । देवानां धाम स्वर्गः । नाभेन्द्रादिकम् । विधमचेतने कूर्तकं जगत् । विश्वायुः कूर्त्स्त्राण्युक्तम् । सर्वं चेतनरूपं कृत्स्नं जगत् । सर्वाण्यनुभवाणं यस्य चेतनस्य जगत्स्वतन्त्रांशुः । वैरिणोऽभिवर्तीत्याभिजुः । ययाम(जुर्म) न्यस्थार्थं(प्राप्ते) फलं दर्शयति—

इति चाचेति । अनेनवोकेन स्तुतिरूपेण मन्त्रेण गायत्री प्रस्ताव्य तत्प्रस्तावा-
दसुराणामोजादिवदकं विनाशय स्वयं नल्लब्धवन्तः । अथेष्टिं विचारुं प्रस्तौति—

१ क. “तृयेण स्व” । २ क. य. क. “वत्स्यर्ध” । ३ क. य. पं. “गुम्ह” । ४ क. “हमिति” । ५ क. य. क. “युद्धं ग” ।

यद्गायत्रीति । विधास्यमानाया इष्टेर्गायत्री संवर्ग इति नामवृत्तम् । यस्मा-
द्गायत्री सर्वभादायापक्रम्य स्थित्वा मन्त्रेण स्तुवा सती सर्वमानीतवती तस्यात्तेन
मन्त्रेण हविरभिभूय कियमाणेष्टिर्गायत्रीत्युच्यते । सा च गायत्री संवत्सररूपा ।
वहीयाक्षरेष्वर्धमासेषु च चतुर्विंशतिसंख्याकायाः समानत्वात् । अतः संवत्सर
एव तदानीं गायत्रीरूपेणापक्रम्यतिष्ठदिति संवत्सरात्मकत्वात्प्रशस्तेषमिष्टिः । यस्मा-
द्देवदेष्टया देवा असुराणां संबन्धोजन्मादिषट्कं वर्जितबन्वस्तस्मात्सम्पगुज्यते
विनाश्यतेऽमेनेति संवर्गनामकोऽयं यागः । इदानीं विधत्ते—

यो ब्रह्मव्यवानिति । संवर्गः सः रायं अयेति याज्यायां संवर्गशब्दप्र-
वाहेरिसंबन्धोजन्मादिषट्कं नहेतुत्वाच्चायमाभिः संवर्गः । पूर्वपठितमोजोऽसीत्यादि-
मन्त्रं विनियुहके—

तः कृतमिति । तं पुरोडाशं शतं पक्षमासन्नं वेद्याभासादितम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे .

द्वितीयसंविताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

बृधियोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयाहके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिः प्रजा असृजत ता अस्मात्सृष्टाः परा-
वीरायन्ता यत्रावसन्ततो गर्मुदुदतिष्ठन्ता बृहस्पति-
श्रान्ववैताः सोऽब्रवीद्बृहस्पतिरनयां त्वा प्रतिष्ठा-
न्यथ त्वा प्रजा उपावर्त्सन्तीति तं प्रति-
ष्ठतातो वै प्रजापतिं प्रजा उपावर्त्तन्त यः
प्रजाकामः स्यात्तस्मा एतं प्राजापत्यं गार्मुतं
चरुं निर्वपेत्प्रजापतिम् (१) एव स्वेन भाम-
धेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजां प्र जनयति
प्रजापतिः पशूनसृजत तेऽस्मात्सृष्टाः पराञ्च

(गार्मुतचक्रविधिः)

आयन्ते यत्रावसन्ततो गार्मुदतिष्ठसान्पूषा धान्य-
 वेताः सोऽमवीत्पूषाऽनया मा प्र तिष्ठार्थं त्वा
 पशव उपावत्स्यन्तीति मां प्र तिष्ठेति सोमोऽ-
 मवीन्मम वै (२) अरुहपच्यमित्युमौ वां प्र
 तिष्ठानीत्यमवीत्तौ प्रार्तिष्ठत्तौ वै प्रजापतिं पशव
 उपावर्तन्त यः पशुकामः स्यात्तस्मा एतः सोमा-
 पोष्णं गार्मुतं चरुं निर्वपेत्सोमापुष्पणाविधेः स्वने
 भामधेयेनोप धावति तावेवास्मै पशून् जनयतः
 सोमो वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता सोम
 एवास्मै रेतो दधाति पूषा पशून् जनयति (३) ।

(वपेत्प्रजापतिं वै दधाति पूषा वीणिं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

स्पर्धमानस्य विहिता संवर्गेऽस्मिन्तीयके ।

अथ चतुर्थे गार्मुते चरुं विधातुं मस्तौति-

प्रजापतिरिति । ताः पराङ्मुखस्त्वेनापगताः प्रजा यत्र देशे निवासं कुर्व-
 नत्यस्तत्र देशे भाण्डक्षालनादिनिष्कासपामेन ततो देशाद्गर्मुतसंज्ञकमरुष्टपच्यपर-
 ण्यमुद्वृत्तं धान्यमुदतिष्ठत्तदानीं बृहस्पतिश्च प्रजापतिश्च ताः प्रजा अनुगतवन्तौ ।
 अथ अकारादभान्नातोऽपि प्रकृतः प्रजापतिः समुच्छ्रियते । तदा प्रजापतिं पवि
 बृहस्पतिरेवमब्रवीत् । अनया गार्मुतधान्यरूपमा त्वां प्रतिष्ठानि धान्यवत्त्वेन पवि-
 द्धितं करोमि, ततो धान्यवत्त्वं त्वां सदर्थिन्यः प्रजा उपगमिष्यन्तीमुक्त्वा तं
 प्रजापतिं मतिं प्रतिष्ठितवान् । ततो धान्यवत्त्वं प्रजापतिं धान्यार्थिन्यः पञ्च
 उपगताः । विधत्ते-

यः प्रजाकाम इति । अथ पशुकामस्य सोमापौष्णं गार्भतं चरुं विधातुं प्रसूयि—

प्रजापतिरिति । पशुनिवासस्थानेऽपि भक्षितपुण्यशेषगोमयादिपानेन गर्भतं जल्पतिः । तथा गर्भदा प्रजापतिः वृषणं सोमं च प्रतिहाप्य पशूनामवान् । अथोद्वि विचक्षे—यः पशुकाम इति ॥

इति भीमस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

वैतरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अमे गोभिर्न आ गह्निर्वो पुष्ट्या जुषस्व
नः । इन्द्रो धर्ता गृहेषु नः । सविता यः संह-
स्त्रियः स नो गृहेषु रारणत् । आ पुषा पत्वा
वष्ट । धाता ददातु नो रयिमीशानो जगत्-
स्पतिः । स नः पूर्णेन वावन्त् । त्वष्टा यो
वृषभो वृषा स नो गृहेषु रारणत् । सहस्रेणा-
युतेन च । येन देवा अमृतम् (१) दीर्घं
अवो दिव्येरयन्त । रायस्पोष स्वमस्मभ्यं
गंवी कुलिम जीवन् आ युवस्व । अभिर्गृह-
पतिः सोमो विश्ववर्निः सविता सुमेधाः
स्वाहा । अग्ने गृहपते यस्ते भृत्यो भागस्तेन
सह ओज आक्रममाणा य धेहि श्रेष्ठर्चात्पथो
मा योषं भूधां भूयास्तस्व स्वाहा (५) ॥

(विभावाग्रस्योपहोममन्त्रः)

(अमृतपद्याविशेषः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयैर्निरियसंहितायां द्वितीयऋके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥५॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

प्रजापश्चर्धिनोऽसकश्चतुर्थे गार्ग्यवचनः ।

अथ व्यवहितेन पद्येन विद्याधामं विधित्पुरादौ पञ्चमेनानुवाकेनोपहोममन्त्रा-
व्यवहति ।

कल्पः—‘ विद्याधोर्णमासे विद्यामिष्टिं निर्वपेदग्नेयादीनि सतामे गोभिर्न आ
गहीत्येतेनानुवाकेनोपहोमाः ’ इति । तत्र पद्यममन्त्रपाठस्तु—

अग्ने गोभिरिति । हेऽग्ने गोभिः सह नोऽस्मान्मत्स्यागसागच्छ । हे इन्द्रो
पशुपुच्छा नोऽस्माकञ्जवस्व धीषाम । इन्द्रो नोऽस्माकं गृहेषु धर्मा पशूनां धार-
विता भवतु ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—सवितेति । पशूनां सहस्रं यस्यास्त्यसौ सहस्रिभः ।
तादृशो धः सविता नोऽस्माकं गृहेषु रारणञ्जुधं रमताम् । पशुपोककथ वेप
आगच्छतु । वस्तु धनमपि आगच्छतु । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

धातेति । सर्वस्य विधाता जगतः पाठक ईश्वरो नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वृदातु ।
स ईश्वरो नोऽस्मान्पूर्णेन धनेन वावनञ्जुधं भजतु रक्षतु । चतुर्थमन्त्रपाठस्तु—

त्वष्टा य इति । यस्त्वष्टा वृषभः भेष्टो वृषा कामानां वर्णिता सोऽस्माकं
गृहेषु पशूनां सहस्रेषामुतेन च सह रारणञ्जुधं रमताम् । पञ्चममन्त्रपाठस्तु—

येन देवा इति । हे रायस्त्वोऽयं धनप्रापक येन त्वया देवा अमृतं पीवूर्णं
दीर्घं सुवूर्णं श्रवः कीर्तिहेतुमुत्तमन्नं दिव्यैरुद्यन्त स्थापितवन्तः, तादृशास्त्वमन्त्र-
दर्थं गवां कुल्यि संघं जीवसे जीवनार्थमायुवस्वाऽऽनीय मिश्रय । षष्ठमन्त्रपाठस्तु—

अभिर्गृहपतिरिति । अभिरस्मद्गृहस्याभिपतिः । सोमो विश्वं वनते भजत
इति विश्वधनिः । सविता शोभना मेधा यस्येति सुमेधाः । इत्येव्य इदं स्वाहुत-
यस्तु । सप्तममन्त्रपाठस्तु—अग्ने गृहपत इति ।

(चित्रायागविधिः)

हे गृहपदेऽग्रे वृत्तमर्हतीति धृत्यो धरते भागस्तेन सह ओजोऽष्टमधातुरूपं
शरीरसारमाक्रममाणायानुतिष्ठते यजमानाय धेहि स्थापय । यजमानोऽहं श्रेष्ठश्चा-
त्यथः श्रेष्ठानां मार्गकर्तृणां संवन्धिनोऽस्मादनुष्ठानमार्गान्वा शेषं विमुक्तो मा
भूवं, मुखां यजमानानां मध्ये शिरोववृत्तमो मूयासं, तुभ्यमिदं स्वाहुतमस्तु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“ अग्रे गोभिस्तूपहोमाश्चित्रायागे हि सप्त ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थमपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थमपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रया यजेत पशुकाम इयं वै चित्रा यद्वा
अस्यां विश्वं भूतमग्निं प्रजायते तेनेयं चित्रा य
एवं विद्वाश्चित्रया पशुकामो यजेते प्र
प्रजया पशुभिर्मिथुनैजयिते प्रैवाऽऽग्नेयेन वाप-
यति रेतः सौम्येव दधाति रेतं एव हितं त्वष्टा
रूपाणि वि करोति सारस्वतौ भवत एतद्वै
देव्यं मिथुनं देव्यमेवासौमं (१) मिथुनं
मध्यतो दधाति पुष्ट्यै प्रजननाय सिनीवास्त्यै
चरुर्मवति वाग्वै सिनीवाली पुष्टिः सल्लु वै
वाक्पुष्टिमेव वाचमुपैत्यैन्द्र उन्नमो भवति
तेनैव तन्मिथुनं सप्तैतानि हवीर्षि भवन्ति
सप्त आस्याः पशवः सप्ताऽऽरण्याः सप्त छन्दा-
स्त्युभयस्यावर्तुदध्या अथैता आहुतीर्जुहोत्येते वै

(चित्रायामविधिः)

देवाः पुष्टिपतयस्त एवास्मिन्पुष्टिं पृथति
पुष्याति प्रजया पद्माभिरथो यदेता आहुतीर्जु-
होति प्रतिष्ठित्यै (२) ॥

(अस्मै च एव द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेषष्ठोऽनुवाकः) ।

चित्रायामस्थोपहोममन्त्राः पञ्चम ईरिताः ।

अथ षष्ठे तं यागं विधत्ते—चित्रया यजेतेति । चित्रेति यागस्य नामधेयम् ।
सा च चित्रा भूमिस्वरूपा । यस्मात्कारणादस्यां भूमौ सर्वं प्राणिजातमाधिक्ये-
नोत्पद्यते तेन चित्रपाण्युत्पादनेनेयं भूमिचित्रा । तद्वद्विचित्रमजापशुहेतुत्वाद्या-
नोऽपि चित्रेत्युच्यते ।

चित्रायाः स्वरूपभूतान्ततः यागविशेषाभिविधातुं तद्विधिं क्रमेणोक्तमस्ति—

प्रेषाऽऽमेयेनेति । अत्राऽऽमेये हविषा प्रवापयति प्रकर्षेण पशून्प्राप्तिर्बीजं
मक्षिपति । सौम्येन हविषा जीह्वादिबीजेषु गोमयमिव प्रजादिबीजेषु शेषकं
रेतो धारयति । तृतीयहविषवता एषां च हितं रेतो नानाविधरूपाकारेण वि-
करोति । अतः सरस्वतीदेवताकः सरस्वदेवताकश्चेत्भूमौ सारस्वतौ भवतः ।
एतच्च द्वयं स्त्रीपुरुषरूपत्वाद्देवतासंबन्धि मिथुनम् । तस्य हविषा मध्येऽनुष्णमेन
मज्जानार्थं दैव्यं मिथुनं गृह्ममध्ये संपादितवान्भवति । तच्चोत्पन्नानां मज्जानां
पशूनां च पुष्ट्यै संपद्यते, प्रजानां पशूनां च प्रजननायोत्पत्तये संपद्यते । तच्च
सिनीवात्यै चरुः कर्तव्यः । सिनीवात्या वाक्त्वमर्थवादान्तरे ब्रह्मम् । वाचः पुष्टि-
हेतुत्वं सभामध्ये पण्डितेष्ववलोक्यते । तस्मादनेन चरुणा पुष्टिहेतुं वाचं या-
प्नोति । ऐन्द्रो यागधरमः कर्तव्यः । तेनैवेन्द्रस्य पुरुषत्वेन सिनीवात्याः स्त्री-
त्वेन च तदुभयं मिलित्वा मिथुनं भवति । अत्र द्रव्यविशेषाः शास्त्रान्तरे ब्रह्म्याः ।

पाठमाप्तां हविःसंख्यां पशंसति—

१ स. च. "हा निहि" । २ स. च. ततः । ३ क. ब. क. च. "तः स्त्री स" । ४ क.
ब. क. च. "ताका स" ।

(चित्रायागविधिः)

समेतानिति । गोपुरुषाश्वाणाविगर्दभोष्ट्रा ग्राम्याः । द्विखुरभापदपाक्षिसरी-
सृपहस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽरण्याः । गायन्मुष्णिगनुष्टुब्बहृतीपङ्क्तिविष्टुब्जगत्य-
रुद्धान्ति । उभयस्य पशुसंघस्य च्छन्दःसंघस्य च ।

अग्रे गोभिर्न आ गृहीत्यादिभिर्मन्त्रैरुपहोमान्विधत्ते—

अथेता इति । एते वै मन्त्रोक्ता अग्नीन्द्रादयः ।

अत्र भीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ यच्चित्रया यजेतेति तद्गुणो नाम वा भवेत् ।

चित्रस्त्रीत्वगुणो रुद्धेरग्नीषोमीयके पशौ ॥

इयोर्विधौ वाक्यभेदो वैशिष्ट्ये गौरवं ततः ।

स्यान्नाम पृष्टाभ्यवाहिष्यवशनेषु वृत्तथा ” ॥

“ चित्रया यजेत पशुकामः ” इत्याम्नायते । तच्च चित्राशब्दो नोद्भिच्छ-
ब्दवद्यौगिकः, किंतु रुद्ध्या चित्रस्त्रीत्वमाभिधत्ते । ततो न पूर्वन्धाद्येन नामत्वम् ।
तथा सत्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र यजेतेत्यनेन पदेनानुद्य-
तस्मिन्पशौ चित्रस्त्रीत्वगुणो विधीयत इति प्राप्ते रूपः—चित्रत्वं स्त्रीत्वं चेति
इत्येतौ गुणौ । तयोर्विधौविधाने वाक्यं भिद्येत । तथा चोक्तम्—

“ प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।

अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहुवोऽप्येकव्यत्यतः ॥ ” इति ।

अथ वाक्यभेदपरिहाराय गुणद्वयविशिष्टपशुद्रव्यरूपं कर्म विधीयते तदा
गौरवं स्यात् । तस्माच्चित्राशब्दः पूर्ववद्यजिसामानाधिकरण्येन यागनामधेयं
भवति । चित्रत्वं च तस्य विलक्षणद्रव्यद्वारेणोपपद्यते । दधि मधु घृतमापो
शामास्तण्डुलास्तस्तंसृष्टं प्राजापत्यमिति दध्यादीनि विचित्राणि प्रदेयद्रव्याणि
पञ्चाज्ञातानि । तदेतच्चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवाक्यम् । यागस्वरूपभूतयो-
र्दध्यादिद्रव्यप्राजापतिदेवतयोरोपदिश्यमानत्वात् । उत्पन्नस्य तस्य यागस्य
चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यम् । एवं सति प्रकृतार्थो लभ्येत ।

(चित्राथामविधिः)

अग्नीषोमीयेपशुनुवादेन गुणविधाने पशुकृतानामपशुकृतपशुक्रिये प्रसज्येयाशाम् । लिङ्-
प्रत्ययस्य चानुवाद्वाङ्गीकारान्मुख्यविध्यर्थो वाध्येत । तस्माच्चित्रादं कर्म-
नामधेयम् । यथा चित्राशब्दे नामधेयत्वं तथा बहिष्पदमानशब्द आज्यशब्दे
पुष्टशब्दे च तत्तत्कर्मनामधेयत्वं योजनीयम् ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

‘चित्रया पशवोऽमुष्मिन्नेव स्तुर्नियता न वा ।

आद्यः स्वर्गेण तुल्यत्वाद्देहस्थोत्पादकत्वतः ॥

चित्रोत्पत्तौ तु नियमो न श्रुतो नापि कल्पकम् ।

पुंसपशुत्पादिनो(नाऽ)पेते प्रतिबन्धे भवेत्फलम् ॥

काम्यकर्मध्येवं श्रूयते—‘चित्रया यजेत पशुकाम वेन्द्राग्रमेकादशकर्णा-
निर्वेपेत्प्रजाकामः’ इति । तत्र यथा स्वर्गफलस्याऽऽमुष्मिकत्वं नियतम्, एवं
पश्वादिकलस्यापि । यदि स्वर्गहेतुर्ज्योतिष्ठोमो देहान्तरस्थोत्पादकः, तर्हि चित्रा-
दिरपि तथाऽस्त्विति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । अस्मिन्देहे स्वर्गस्य भोक्तुमशक्य-
त्वादभुताऽप्यन्यदेहोत्पत्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । चित्रया त्वन्यदेहोऽवरममुत्पाद्यत
इति नियमो न श्रुतो नापि किञ्चित्तस्य कल्पकमस्ति । अनेनापि देहेन पश्वादि-
कलस्य भोक्तुं शक्यत्वात् । अस्मिन्देहे प्रतिग्रहादिदृष्टोपायमन्तरेण पश्वाद्या-
नादैर्धं चित्रादिकलमाप्नुष्मिकमेवेति चेन्न । प्रतिग्रहदेः प्रतिबन्धनिवृत्तावप्यु-
क्तत्वात् । तस्मादसति प्रतिबन्धे फलमैहिकं सति त्वामुष्मिकम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

‘स्त्रीपुंसदेवकौ सारस्वती तद्धर्मगः क्रमः ।

नास्त्यस्ति वाऽथ नास्त्येव तन्नियामकवर्जनात् ॥

यावदानुवाक्यापठेन स्त्रीमाथर्म्यं हि मुख्ययोः ।

मुख्यार्थत्वेन धर्माणां स्यान्मुख्यक्रमतः क्रमः ॥

चित्राथगे सत्त्वानां इविषां मध्ये चतुर्थपञ्चमे इत्थमाज्जायेते—‘सारस्वती
भवत एतद्वै देव्यं मिथुनम्’ इति । सारस्वती च सरस्वांश्चेति विगुह्य तमाप्ते
कृते पुमान्स्त्वयेतिसूत्रेणैकशेषात्सरस्वन्वाविति भवति । तौ देवते षयोर्माण-
योस्तौ सारस्वती यामौ । एतच्च मिथुनमिति वाक्यशेषादवगम्यते । तयोर्मा-

नयोर्निर्वापादयो धर्माभ्योदकपापाः । तत्र स्वेच्छया स्त्रीयागस्य पुंयागस्य वा
 मध्यमं निर्वापः कार्यः । कुतः । अत्यर्थपाठप्रयुक्तिस्थानानामन्यतमस्य मिथ्याम-
 कस्माभावादिति प्राप्ते । ब्रूमः—द्वौषकाण्डे स्त्रीदेवतायाः पूर्वं याग्यानुवाक्ये
 आजाते—‘ प णो देवी सरस्वती ’ ‘ आ नो दिवः ’ इति । पश्चात्पुंदेव-
 तायाः ‘ पीपिवास्तस् सरस्वतः ’ ‘ ये ते सरस्व कर्मयः ’ इति । अनेन
 याग्यानुवाक्याक्रमेण मुख्ययोर्द्वयोर्मागयोर्मध्ये स्त्रीयागस्य प्राथम्यमवगम्यते ।
 एतो धर्माणां मुख्ययागार्थत्वात्मुख्यक्रमेणैव क्रमे नियते सति स्त्रीयागस्यैव
 मध्यमं निर्वापः कार्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे रुष्णयजुर्वे-
 दीपकैचिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

मा॒रुत॑म॒सि म॒रुता॑मो॒जोऽपां॑ धा॒रं भिन्धि॑-
 र॒मय॑त म॒रुतः॑ श्ये॒नमा॑यि॒नं म॒नोज॑वसं वृष॒णः
 सुवृ॑क्तिम् । येन॒ शर्धं॑ उ॒ग्रम॑वसुष्टमेति॒ तद॑श्वि॒ना
 परि॑ धत्तः स्व॒स्ति । पु॒रोवा॑तो वर्षा॒ज्जिन्व॑रावृ-
 त्स्वाहा॒ वाता॑वद्वर्ष॒ज्ज्वा॑रावृत्स्वाहा । स्तन॑यन्वर्ष-
 भीम॑रावृत्स्वाहा॒ऽनश्न॑यवस्फूर्जन्दि॒द्युद्वर्ष॑न्त्येव-
 रावृ॑त्स्वाहा॒ऽतिरा॑ग्रं वर्ष॒न्पूति॑रावृत् (१) स्वा-
 हा॒ ब॒हु ह्या॑यमवृषादिति॒ अ॒तरा॑वृत्स्वाहा॒ऽऽ-
 तप॑ति॒ वर्षा॑न्वि॒राडा॑वृत्स्वाहा॒ऽवस्फूर्ज॑न्दि॒द्युद्वर्ष॑-
 न्भूत॑रावृत्स्वाहा॒ मान्दा॑ वा॒शाः शु॒न्ध्यूर॑जि॒राः ।
 ज्योति॑ष्मतीस्तम॒स्वरी॑रुन्दतीः सु॒फेनाः ।
 मि॒त्रभू॑तः क्ष॒त्रभू॑तः सु॒राष्ट्रा इ॒ह मा॑ऽवत ।

(कारीरीष्टिविधिः)

बृष्णो अश्वस्य संदानमासि वृष्ट्यै त्वोषं नस्या-
मि (२) ॥

(पुरीरावृद्धिचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

पशुकामस्य चित्राख्यो यागः षष्ठे निरूपितः ।

अथ सप्तममारभ्य दशमान्तैश्चतुर्धिरनुवाकैः कारीरीष्टिः प्रतिपाद्यते । तत्र
तावत्सप्तमेऽनुवाके केचिन्मन्त्राः पठ्यन्ते ।

कल्पः—‘ कारीर्यां वृष्टिकापो यजेताग्नीन्वाधामाप्तेणाऽऽहवनीयं दक्षि-
न्वाऽतिक्रम्य यजमानो मारुतमसि मरुतामोज इति कृष्णं वातः कृष्णतूर्धं परि-
धत्ते ’ इति । पाठस्तु—

मारुतमसीति । हे कृष्णवातस्त्वं मरुतसंघं धत्सि, वज्रे मक्षिष्यस्य कृष्ण-
इव्यदिशस्य जलस्य मरुद्भिः शोषणीयत्वात् । अत एव मरुतामोजो बलवति,
मेघेषु प्रतिबलानामपां धारामक्षिष्य प्रतिबन्धरूपं मेघं भिन्धि ।

कल्पः—‘ रमयत मरुतः श्वेनवायिनमिति पश्चाद्वातं प्रतिपीडति पुरोवातमेव
जनयति ’ इति । प्रतिपीडति प्रतिबध्नाति । पाठस्तु—

रमयतेति । हे मरुतः श्वेनं श्वेनवत्प्रबलमिति पुरोवातं रमयत कीदृशम् ।
कीदृशम् । आयिनवागच्छन्तं, मनोजवत्सं मनस इव जवो वेगो यस्य तादृशं,
बृषणमुदकस्य वर्षमितारं, सुवृत्तिं सुष्ठु पाप्मात्यवातस्य वर्जमितारम् । येन
पुरोवातेनावसुष्टं मेघेभ्यो मोचितं जलमुग्रं तीव्रधारात्वं भूत्वा शर्भः क्षीर्णम-
तिशोषेण हिसितमेति प्राप्नोति । तादृशं पुरोवातं रमयतेति पूर्वान्वयः ।
हेऽश्विनौ देवमिषजौ तज्जलं स्वस्ति क्षेमकरं यथा भवति तथा परितो धार-
यतम् ।

कल्पः—‘ पुरोवातो वर्षन्जित्यष्टौ वातनामानि हृत्वा ’ इति । पाठस्तु—

पुरोवात इति । यः पुरोवातो वर्षन्वृष्टिं पवर्तयञ्जिन्वः प्रजाः प्रीणयन्वा-
वृदाकर्तृतां, तस्मै स्वाहुतमस्तु । वातावत्यवातेन पुनः अगस्तीवधारायुक्तः स्तन-
यन्मर्जन्मीमो मर्जनाधिक्येन भयंकर इव, अनशानि प्राणवातकोऽश्वानिर्यथा न

(कारीरीष्टिविधिः)

पतति तथाऽवस्कूर्जन्वयसेचनेन शब्दयन्, दिष्टुदिष्टुलक्षणोऽन्येन प्रकाशनेन युक्तः, स्वेनो वर्षधारया सस्यक्षेत्रादेर्दण्डिकः, अविरात्रं रात्रिमतीत्य दिवारात्रमित्यर्थः । पूर्वमर्हीतलं पूरयिता । अयं वातो बहु यथा भवति तथाऽवृषाऽवर्षयत्किञ्चेति श्रुतो जनेषु ख्यातः । आतपति आतपे स्थिते सति विराड्विशेषेण राजमानः । अवस्कूर्जन्दिष्टुदिति शब्दौ व्याख्यातौ । आदरार्थं पुनर्वचनम् । इत्थंभूतो बधोकमुणैर्मुक्तेः सन्सर्वलोकधारणक्षम इत्यर्थः ।

कल्पः—‘ अन्तर्वेदि कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्यं तस्मिन्वस्त्रं-
एतच्छून्करीरत्नकृत्वा मान्दा वाशा इति कृष्णमधुषा संयुज्य तिस्रः पिण्डीः कृत्वा
मुष्करपलाशैः संवेष्ट्य ’ इति । पाठस्तु—

मान्दा वाशा इति । मान्दादीन्येकादशाणां नामानि संयुज्यन्तामि ।
वाशयो हे आतो ययूमिहास्मिन्कर्मणि मामवत फलप्रदानेन रक्षत । मान्दा इर्ष-
हेतवः । वाशाः शब्देन वर्षणजन्येन युक्ताः । शुम्भूः शुद्धिहेतवः । आशिराः
प्रवाहत्वेण गमनशीलाः । ज्योतिष्मतीः शुक्लरूपमुक्ताः । तमस्वरीः सूर्यप्रका-
शाच्छादनेन तमो यथा भवति तथा स्वरन्त्यो गच्छन्त्यः । उन्दतीर्भूमिं क्लेद-
मत्यः । सुफेना जलप्रवाहवाहुल्येन बहुफेनयुक्ताः । जगन्मित्रभूता ओषधी-
र्विम्रति पोषयन्तीति मित्रभूतः । क्षत्रं देशाधिपतिं राजानं सुवृष्टिजन्यसंतोषेण
विम्रति पोषयन्तीति क्षत्रभूतः । सुहृ क्षोभनं सस्येन संपूर्णं राहं यातां ताः
सुराष्ट्राः ।

कल्पः—‘ समुद्यम्य कृष्णाजिनस्यान्तौ वृष्णो अश्वस्य संदानमसीति कृष्णेन
दाओपनस्यति ’ इति । पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्येति । हे रज्जो त्वं वृष्णोऽश्वस्य सेचनसमर्थस्याश्वरूपस्यै-
वाश्व कृष्णाजिनस्य संदानं दृढबन्धनसाधनमस्ति । अतो वृष्टिसिद्धयर्थमेव
संदानेन हे कृष्णाजिन त्वामुपनस्यामि बध्नामि । अत्र विनियोगसंग्रहः—

‘ कारीर्यां मारुते कृष्णं स्वामी धारयते पटम् ।

रमेति पश्चिमं वातं पुरोवातं करोति हि ॥

पुरोऽष्टावाहुतीकृत्वा मान्दाः संयौति सक्तकम् ।

वृष्णः संनस्यते सक्तं मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ” ॥

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या अग्ने सोम सूर्य । देवाः शर्म-
ण्या मित्रावरुणाऽर्यमन् । देवाः सपीतयोऽपीं
नपादाशुहेमन् । उद्रो दत्तोदधिं भिन्त दिवः
पर्जन्यादन्तरिक्षारपृथिव्यास्ततो नो बृष्टचाऽ-
वत । दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोद-
वाहेन । पृथिवी यद्वयुन्दन्ति । आ यं नरः
सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमञ्चूषयुः । वि
पर्जन्याः सृजन्ति रोदसी अनु धम्बना यन्ति
(१) बृष्टयः । उद्गिरयथा मरुतः समुद्रतो
यूर्यं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः । न वो दस्त्रा
उप दस्यन्ति धेनवः शर्म यातामनु रथा अवृ-
त्सत । सृजा वृष्टिं दिव आऽजिः समुद्रं पृण ।
अब्जा अंसि प्रयमजा बलमसि समुद्रियम् ।
उध्ममय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नमः । उद्रनो
दिव्यस्य नो देहीशानो वि सृजा हतिम् । ये
देवा दिविभागा येऽन्तरिक्षभागा ये पृथिवि-
भागाः । त इमं यज्ञमवन्तु त इदं क्षेत्रमा
विंशन्तु त इदं क्षेत्रमनु वि विंशन्तु (२) ॥

(यन्ति देवा विश्वतिम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायः द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

प्रोच्याङ्गमन्त्राः कारीर्यां सममे समुदीरिताः ।

अथावशिष्टमन्त्रा अष्टमे वर्ण्यन्ते ।

कल्पः—‘उत्करे मार्गिणि विगधमनोवस्थितं मदति[वि]च्छदींषीत्यर्थो
(दिष्कमथो) देवा वसव्या इति पूर्वस्थां गद्यायां कृष्णाजिनमावन्नीयादहो-
रात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेद्देवाः शर्मण्या इति
मध्यमायामावन्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षेत्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न
वर्षेद्देवाः सपीतय इति जघन्यायामावन्नीयादहोरात्रावसक्तं भवति यदि वर्षे-
त्पिण्डीरेव जुहुयाद्यदि न वर्षेच्छ्वोभूते धामच्छदादीनि वीणि हवींषि निर्वपति
इति । पाठस्तु—

देवा वसव्या इति । अत्रोद्गो दत्तेत्येष प्रयाणां मन्त्राणां शेषत्वेनानुपगम्यते ।
हे देवा उद्गो दत्तोदकानि मयच्छत । कीदृशा देवाः, वसव्याः प्रजानां वासयि-
तारः । क एते देवा इत्युच्यते—अग्रे सोम सूर्पेति । एवमादिका हे देवा इति
पूर्वशान्वयः । उदकदाने क उपाय इति तदुच्यते—उदधिं भिन्त, उदकं धीय-
तेऽस्मिन्नित्युदधिर्मेवस्तं विदारयत । केभ्यो निमित्तेभ्यः, दिक्षोऽन्तरिक्षात्पृथिव्याः
लोकत्रयं निमितीकृत्येत्यर्थः । ततो मेवविदारणादूर्ध्वं पर्जन्यादागतया वृष्ट्या
नोऽस्मान्नवत रक्षत । द्वितीयमन्त्रे तु मिश्रावरुणार्थमन्नित्येवमादयो हे देवाः शर्मण्याः
सुखमदा इति व्याख्येयम् । तृतीयमन्त्रे त्वपां नपादुदकानामविनाशयितराशुहे-
मच्छीमगत इत्येवमादयो हे देवाः सपीतयः समाना वीतिः सोमपानं येषां वे
दादृशा इति व्याख्येयम् ।

कल्पः—‘उपहोमकाले दिवा चित्तमः कृषवन्तीति प्रतिपन्नं पिण्डीरावन्नावि
भुहोतीत्येके ’ इति ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

तत्र प्रथममन्त्रपाठस्तु—

दिवा चित्तम इति । यदा देवाः पृथिवीं विशेषेण क्लेदयन्ति तदानीमुदकं बहता पर्जन्येन दिवाऽपि तमः कृण्वन्ति किमुत रात्रौ । द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

आ यमिति । नरो मनुष्या ऋत्विजः सुदानवः सुष्टु हविषो दातारो वदा-
शुषे हविर्दत्तवते यजमानाय यजमानार्थं यं कोशमुदकधारकं मेघं दिवः सकाशा-
दात्तुष्यसुः समन्ताच्छायायितवन्तः प्रसारितवन्त इत्यर्थः । त मेघः पूर्वमेकीऽदि
पर्जन्या बहवो मेघा भूत्वा रोदसी अनु छावापृथिव्यावनलक्ष्य विविधां वृद्धिं
सृजन्ति । बहुपर्जन्यभावाभिप्रायेण बहुवचनम् । ताश्च वृद्धयो धन्वना मरुभूमादु-
दकरहितायां यन्ति पवर्तन्ते । तृतीयमन्त्रपाठस्तु—

उदीरयथा इति । हे मरुतो यूयं समुद्रसदृशाग्नेमेघाद्बुद्धिमुदीरयथोत्पादयत ।
ततः पुरीषिणः पांसुयुक्तान्भूमदेशान्ववर्षथाऽऽह्वावयथ । हे दत्ता भूमिद्योषमुपक्ष-
पयितारो मरुतो वो युष्माकं धेनवो धेनुसदृशा मेघा नोपदस्यन्ति नैवोपक्षीयन्ते ।
किं कुर्वतां युष्माकं, युष्मं यातां जगदनुग्रहस्त्वपिदं मङ्गलकार्यं पाप्नु-
वताम् । किं व, इतरेषां देवानां रथा अन्ववृत्सत भवदीयान् रथाननुवर्तन्तां, वृद्धिं
दातुमस्मदीये कर्मणि रथानारुह्य युष्मासु समागच्छतस्तु पुष्टतः सर्वेऽप्यग्रे देवा
रथानारुह्य समागच्छन्तिवत्यर्थः ।

कल्पः—“ उरकरे कृष्णामामपक्कां स्थालीमद्भिः पूरयति सृजा वृष्टिमिति, यद्वि-
मिधेत वर्धियतीति विद्यात् ” इति । पाठस्तु—

सृजा वृष्टिमिति । हे मरुत्संघ दिवः सकाशाद्वृद्धिं सृज । अद्भिः समुद्र-
सदृशं धृष्टिदाहमन्तरेणाऽऽवपेन शुष्कमिमं कुम्भमापूय सपन्ताम्पूरय ।

कल्पः—“ अनञ्जपस्तम्भेन शङ्कौ वा कृष्णाऽविर्बद्धा भवत्यञ्जा असीति वा
मोक्षति ” इति । पाठस्तु—

अञ्जा असीति । हेऽवेऽञ्जा उदकाञ्जाताऽसि मातृपितृकादेतोरूपेण
परिणतादुत्पन्नाऽसि । किं व, प्रथमजा असि सुवर्मानुप्रसारितादादित्यावरकतपो-

१ स. च. °ति । दिवा चिद्दिनेऽपि तमो दुर्दिनान्वकारं कृण्वन्ति कुर्वन्ति पर्जन्येन
मेघेनोदकपतिपूर्णेन मरुतः पृथिवीं यदा व्युन्दन्ति क्लेदयन्ति मेघा वा वृष्टयोदकप्रवाहस्व
दुर्दिनं कुर्वन्तु । भूक्लेदनार्थं यं । २ स. च. हविषां । ३ स. प. च. °नार्थं । ४ स.
°ष्णासं । ५ क. च. क. च. °ति तामभिकन्देत् ” इ° ।

(कारीरीष्टिमन्त्राः)

माणात्प्रथममपहृतादुत्पन्नाऽसि । “ वस्य यत्प्रथमं तमोऽपामन्ता कृष्णाऽऽविरम-
वत् ” इति श्रुतेः । समुद्रियं समुद्रसदृशमेव संबन्धि बलं बृहन्नुत्पादनसामर्थ्यमस्ति ।
त्वय्याक्रमन्दन्त्यां वृष्टिर्भविष्यतीति ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ।

कल्पः—“ उत्करे वर्षाद्ब्रह्मन्वं प्रतिष्ठाप्योन्नम्य पृथिवीमिति वर्षांतां
बुहोति ” इति । वर्षाद्ब्रह्मः पुनर्नवा । पाठस्तु—

उन्नम्येति । हे पुनर्नवे पृथिवीमुन्नाम्योत्कर्षेण क्लेदय, तदर्थं दिव्यं दिवि
भवमिदं नभ आकाशवद्भ्यामं मेघमण्डलं भिन्वि विदारय । विदार्य च दिव्यस्व
दिवि भवस्योद्गम उदकस्य वर्षणं नोऽस्मभ्यं देहि । पुनर्नवाया ओषध्या उत्पादक
हे देव त्वमीशानः सन्दर्शितं विसृजोदकपूर्णदतिसमानं मेघं वर्षणाय विसृष्टद्वारे
कुरु ।

कलाः—“ ये देवा दिविभागा इत्युपर्षाहवनीये कृष्णाजिनमव धूनोत्पूर्यर्षादि-
बाहिष्ठाद्विशसनम् ” इति ।

पाठस्तु—ये देवा इति । लोकत्रयभाजो ये देवास्ते प्रथमं यज्ञं प्राविश्य तस्य-
निष्पादकं क्षेत्रं सामान्येनाऽऽविश्य ततः प्रतिकेद्रमनु च विशेषेण विशन्तु ।

अथ विभिषोगसंग्रहः—

वृष्टिप्रदायां कारीर्यां देवा इत्यादिकैस्त्रिभिः ।

दिनत्रये चर्मबन्धः शकटस्थे छदिस्रये ॥

उद्ग्नो वृत्तेति वाक्यं तु त्रयाणां शेष इष्यते ।

दिवात्रिभिः सक्तुहोमः सृजेत्युत्तरसंस्थिताम् ॥

स्थासीमद्भिः पूरयित्वा स्रग्जाः प्रोक्षत्यार्विं स्थिताम् ।

उन्नं पुनर्नवाहोमो ये चर्माग्नौ तु धूयते ॥

अष्टमे त्वनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके-

होमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(कार्त्तिकीष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

मा॒रु॒तमा॑सि॒ म॒रु॒ता॒मोज॑ इति॒ कृ॒ष्णं॑ वा॒सः
 कृ॒ष्णतूर्धं॑ परि॒ घत्त॑ ए॒तद्वै वृ॒ष्ट्यै॑ रू॒प* स॒रूप॑
 ए॒ष भू॒त्वा प॒र्जन्यं॑ व॒र्षय॑ति र॒मय॑त म॒रुतः॑
 ह्ये॒नमा॑यि॒नमि॑ति प॒श्चाद्वा॑तं प्र॒ति मी॑वति पु॒रो-
 वा॒तमे॒व ज॑नयति व॒र्षस्या॑व॒रुद्ध॑चै वा॒तना॒भानि॑
 जु॒होति वा॒युर्वै वृ॒ष्ट्या ई॒शे वा॒युमे॒व स्वे॒न
 मा॒मधे॒येनो॑ष॒ धा॒वति॒ स ए॒षास्मै॑ प॒र्जन्यं॑ व॒र्ष-
 य॒त्यष्टी॑ (१) जु॒होति॒ चत॑स्रो वै दि॒शश्च॑त-
 सोऽवा॒न्तर॑दि॒शा दि॒ग्भ्य ए॒ष वृ॒ष्टि* सं प्र॑
 ऋ॒याव॑यति कृ॒ष्णाजि॑ने सं यौ॒ति ह॒विरे॒वाक॑र-
 स्तवै॒दि सं यौ॒त्यव॑रुद्धचै॒ यती॑ना॒मघ॑मानाना*
 शी॒र्षाणि॑ प॒राऽप॑त॒मे ख॒र्जुरा॑ अ॒मव॑न्तेवा* र॒सं
 ऊ॒र्ध्वोऽप॑त॒भानि॑ क॒रीरा॑ण्यम॒वन्त॑सौ॒म्यानि॑ वै
 क॒रीरा॑णि सौ॒म्या खलु॒ वा आ॑हु॒तिर्दिवो॑ वृ॒ष्टि
 ऋ॒याव॑यति य॒त्क॒रीरा॑णि भ॒वन्ति॑ (२) सौ॒म्य-
 ये॒वाऽऽहु॑त्या दि॒वो वृ॒ष्टि॒मव॑ रु॒धे मधु॑षा सं
 यौ॒त्यपां॑ वा ए॒ष ओष॑धीना* र॒सो य॒न्मध्व॑द्भ्य
 ए॒वोष॑धी॒भ्यो व॒र्षत्यथो॑ अ॒द्भ्य ए॒वोष॑धी॒भ्यो
 वृ॒ष्टिं नि॑ नयति मा॒न्वा वा॒शा इति॑ सं यौ॒ति
 ना॒मधे॒यैरे॒वेना॑ अ॒कृ॒तैत्यथो॑ यथा॒ ब्र॒याद॑सा॒वे-
 ही॒त्येव॑मे॒वेना॑ ना॒मधे॒यैरा॑ (३) ऋ॒याव॑यति

(कारीरिष्टिमन्त्रव्याख्यानम्)

वृष्णो अश्वस्य संदानमसि वृष्ट्यै त्वोप
 मस्यामीत्याह वृषा वा अश्वो वृषा पर्जन्यः
 कृष्ण इव खलु वै भुत्वा वर्षन्ति रूपेणैवैनं
 समर्धयति वर्षस्पावुरुद्धयै ॥ ४ ॥

(अष्टौ भवन्ति नामधेयैरैकान्तविश्वं यच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

कारीर्युत्तरभागस्था मन्त्रा अष्टम ईरिताः ।

अथ नवमे पूर्वभागस्थाः सप्तमानुवाकोक्तमन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

तत्र यजमानस्य वस्त्रपरिधानं विधत्ते-

भारुतमसीति । तृषा वस्त्रस्य दशास्ताः कृष्णा यस्य तत्कृष्णतृषम् । जल-
 पूरितैर्मघैरादित्यमकाशे सर्वत आवृते सति वृष्टेः स्वरूपं कृष्णं भासि । यजमा-
 नोऽपि कृष्णवस्त्रमावरणो वृष्टिसमानरूपः सन्पर्जन्यं वर्षमितुं प्रमुर्भवति ।

मन्वान्तरं विनियुक्ते-

रमयतेति । पतिमीवति पतिवध्नाति ।

पुरोवातो वर्षेभिरित्यादिमन्त्राणां विनियोगं दर्शयति-

वातनामान्तीति । जिव्यरुग्गरित्यादीनि वायोर्नामानि तदुद्देशेन होमे सति
 यो वायुर्वृष्टेरीधरः स वृष्टः सन्वर्धयति ।

पाठमात्रां मन्त्रसंख्यां प्रशंसति-

अष्टौ जुहोतीति । मान्दा वाशा इति मन्त्रेण सूक्तानां संयोजनं यदिवास्थे
 तस्याऽऽधारं विधत्ते-

कृष्णाजिने इति । प्रकृतौ कृष्णाजिने इविःस्वरूपान्नीहीनवदन्ति तण्डु-

(करीराणि विधातुं मस्तौति)

लान्घिनदि च । अतोऽप्यापि कृष्णाजिने संयवने वा हविः कथं भवति । देश-
विशेषं विधत्ते—

अन्तर्वेदीति । वेदेर्वेदिः संयवने यज्ञभूमिपविश्य हविर्नोदरुष्यते ।

करीराणि विधातुं मस्तौति—

यतनिामिति । पारमहंस्यत्वं चतुर्थाभिर्मात्राणां येषां यतीनां मुखे नत्वा-
त्मपतिपादको वेदान्तशब्दो नास्ति तान्यतीनिन्द्र आरण्येभ्यः भ्यः प्रायच्छत् ।
तथा कौपीनकिमाल्लणोपनिषदीन्द्रस्य प्रतिज्ञा समाप्तायते—‘ अरुंमुत्त्वान्यती-
न्तालावुकैभ्यः प्रायच्छत् ’ इति । पतिनस्वात्तेषां यथात्वं मुक्तम् । तथा
च स्मर्यते—

‘ नित्यकर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।

वर्तमानस्तु संन्यासी यतरयेव न संशयः ’ ॥ इति ।

तेषां च सालावुकैर्मर्षणं बहकाण्डे समाप्तायते—‘ इन्द्रो यतीन्सालावुकैभ्यः
प्रायच्छत्साम्दक्षिणत उत्तरवेद्या आदन् ’ इति । वेदान्तश्रवणवाञ्छां विना
नित्यकर्म परित्यक्तवतां भवतामपीदृशी गतिरिति दर्शयितुं वेदितृमीमे भक्षणम् ।
सालावुकैरयमानानां यतीनां यानि शीर्षाणि कपालस्थानि भूमावपतन्, यानि
सर्ज्वरवृक्षत्वेनोदभवन् । ये तालाभिधाना महासर्ज्वरास्तेषां फलानि शिरःकपाल-
सदृशानि लक्ष्यन्ते । तेषां फलानां रस ऊर्ध्वमुत्क्रम्य भूमावपतत् । पतिरवा च
सोमलतासदृशीनां लतानां सोमप्रतिनिधिभूतानामङ्कुरत्वापि करीरशब्दवाच्या-
न्यभवन् । अत एव सोमाङ्कुरसदृशत्वात्सौम्यानि करीराणि, तदाङ्कुरिण्य सौम्या
सती दिवः सकाशोद्बुद्धिं मस्यावपति ।

“अग्नी मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते बुद्धिः” ॥ इति स्मृतेः ।

सक्तूनां प्रकृतिद्रव्यं विधत्ते—यत्कररीराणिति ।

संयवनसाधनं माक्षिकद्रव्यं विधत्ते—

मधुषा समिति । माक्षिका हि नानाविधेभ्यः पुष्पेभ्यो रसानादाय मधु

१ स. ‘वे ह’ । २ क. घ. ङ. ‘ज्ञासमाज्जाये—’ अ’ । ३ क. घ. ङ. च. ‘
‘च्छत्’ इ’ । ४ स. च. ‘णमेव सा’ ।

कुर्वन्ति । तेषां च रसानामोषधिजन्यत्वाद्भवत्वाच्चोभयसारत्वम् । मन्त्रेण संय-
जनं विधत्ते—

मान्वा वाङ्मा हति । मान्वादीन्वर्षा नामानि तैरेना अभिमुखत्वेन प्राप्नोति ।
किं च, हे देवदत्त समागच्छेति यथा लोके ब्रूयादेवमेवेना अपः स्वनामभिरात्पा-
ययति । कृष्णाजिनबन्धनमन्त्रं ध्याचष्टे—

कृष्णो अश्वस्येति । यथाऽथो वृषा सेचनसमर्थं एवं पर्जन्योऽपि सेचनव-
र्षाः सैश्वर्यपूर्णो(रणे)न कृष्ण एव भूत्वा पश्चाद्भवति । अतः कृष्णेन रण्णु-
क्रेमेनैवं पर्जन्यं समृद्धं करोति । तच्च वर्षस्यावरोधाय संपद्यते ॥

इति भीमत्ताम्यणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्चमे-

द्वीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपठादके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयादके चतुर्थपठादके दशमोऽनुवाकः) ।

देवा वसव्या देवाः शर्मण्या देवाः सपी-
तय इत्या वध्नाति देवताभिरेवान्वहं वृष्टिभि-
च्छति यदि वर्षेत्तावत्येव होतव्यं यदि न
वर्षेच्छ्वो भूते हविर्निर्वपेदहोरात्रे वै मित्रावरु-
णावहोरात्राभ्यां सलु वै पर्जन्यो वर्षति नक्तं
वा हि दिवा वा वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन
मागधेयेनोष धावति तावेवास्मै (१) अहो-
रात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयतोऽग्नये धामच्छेदे पुरो-
वाशमष्टाकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं
सौर्यमेककपालमग्निवा इतो वृष्टिमुदीरयति

(कारीर्युत्तरभागस्थमन्त्रव्याख्यानम्)

मरुतः सृष्टा नयन्ति यदा सलु वा असावा-
दित्यो न्यहराश्मिभिः पर्यावर्ततेऽयं वर्षति
यामच्छादिव सलु वै भुत्वा वर्षत्येता वै देवता
वृष्ट्या ईशते ता एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
वति ताः (२) एवास्मै पञ्चम्यं वर्षयन्मुता-
वर्षेभ्यन्वर्षत्येव सृजा वृष्टिं दिव आऽग्निः
समुद्रं पुणेत्याहेमाश्चैवामुश्वापः समर्षयत्यथो
आभिरैवामूरच्छैत्यञ्जा आसि प्रथमजा बलमसि
समुद्रियमित्याह यथायजुरेवैतद्वृक्षम्वय पृथि-
वीमिति वर्षाक्षां जुहोत्येषा वा ओषधीनां
वृष्टिर्वनिस्तयेव वृष्टिमा ऋषावयति ये देवा
दिविभागा इति कृष्णाजिनमव धूनोतीम
एवास्मै श्लोकाः प्रीता अभीष्टा भवन्ति (१) ॥

(अस्मै धावति ता वा एकविंशतिभ्यः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाठके
चतुर्थपपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

वाच्याङ्गमन्त्राः कारीर्या व्याख्याता नवमे स्फुटम् ।

अथोत्तरभागस्थमन्त्रा दशमे व्याख्यायन्ते ।

तत्र त्रिषु दिनेषु क्रमेण च्छादित्वये सकृन्मन्त्रार्थं यन्वादित्रिषुङ्के-

देवा इति । तत्तन्मन्त्रोक्ताभिर्देवताभिरनुगृहीतः प्रविदिषं वृष्टिमिच्छति ।

एव वर्षावर्षपक्षयोर्व्यवस्थया सकुहोमे पुरोडाशनिर्वापं च विषये-

(कारीर्युत्तरभागस्यमन्त्रव्याख्यानम्)

यदि वर्षेदिति । तावत्येव सक्तबन्धने कृते सति वर्षणपक्षे पुरोडाशनिर्वापमन्त्र-
रेण पिण्डीर्जुह्यात् । प्रथमदिने वृष्टौ सत्यां पिण्डप्रयहोमेनैव कर्मसमाप्तिः ।
यथा द्वितीयतृतीययोर्दिनयोः । पिण्वापि दिनेषु बृहद्यभावे चतुर्थदिने पुरोडाशनि-
र्वापं कुर्यात् ।

अहोरात्रवत्तत्त्वं भवतीति यदत्र सूत्रकारेणात्यन्तसंयोगवाचिनीं द्वितीयां प्रमु-
ख्येननाहोरात्रयोर्निस्तरे बन्धनं यदुक्तं तद्विधिमर्थवादेनोचयति—

अहोरात्रे इति । अह्नः सूर्यमकाशयुक्तत्वान्मिवत्वम् । रात्रेरन्धकारेण छीनं
(गाऽऽवरक)त्वाद्वरुणत्वम् । पर्जन्यश्चाहोरात्र्यामन्तरेण वर्धितुं न क्षमः । कुतः ।
कालान्तरस्याभावात् । तथा सति रात्रौ दिवसे वा सर्वदा वर्धिष्यतीति ज्ञातुम-
शक्यत्वाच्चिरन्तरं बन्धनीयम् । तेन तुष्टौ मित्रावरुणौ वर्षयतः ।

हविर्निर्धेदिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशेषतः प्रपञ्चयति—

अग्नय इति । धामा इ यत्ते अजरेति याज्यानुवाक्ययोर्धामशब्दोपेतत्वा-
ज्जामच्छदग्निः । तदर्थस्तु धामान्यस्मद्गृहादीन्बन्धकारापादिकया वृष्ट्याऽऽच्छा-
दयतीति धामच्छत्तस्मै निर्वापः । अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिरितिस्मृत्यनुसारेणाग्निरस्मा-
ल्लोकादाहुत्यादित्यद्वारा वृष्टिमुत्पादयति । सृष्टामुत्पादितां तां वृष्टिं मरुतो यश्च
तश्च मयन्ति । यस्मिन्कालेऽसावादित्यो न्यग्भूतैस्त्वि वै राक्षसाभिः परित आवर्ततेऽवि-
शयेन संतापं करोति तदा पर्जन्यद्वारा वर्षति । वर्षन्त धामानि गृहादीन्याच्छा-
दयन्निव बहुलभेद्युक्तो भूत्वा वर्षति । तथा सत्यधर्मरुत आदित्य इत्येता एव
देवता वृष्टिनियमनाय समर्थाः । ताश्च हविर्भिस्तुष्टा यजमानार्थं वर्षयन्ति ।
यद्यपि पर्जन्यः स्वयमेवावर्धिष्यन्निव पूर्वं स्थितस्तथाऽप्येताभिर्देवताभिः प्रेरितः
क्षणमात्रेण पुरोडासादिसामग्रीं संपाद्य सर्वथा वर्षत्येव ।

आमस्थाडीपूरणमन्त्रं व्याचष्टे—

सृजा वृष्टिमिति । अग्निः पूजेत्यनेनेमा भूलोकस्था अपः संपर्धयति ।
सृजा वृष्टिमित्यनेनापः स्वर्गस्था अपः संपर्धयति । किंचाऽऽग्निरेव भूलोकस्थाभिर-
द्भिरमूर्च्छतेति स्वर्गस्था अपः प्राप्नुं गच्छति ।

कृष्णाविमोक्षणमन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अञ्जना इति । पुनर्नवायां होमं विधत्ते—

(त्रैधातवीष्टिविधिः)

उल्लम्भयेति । एषा वै पुनर्नवैवौषधीनां सर्वासां मध्ये दृष्टिवनिर्दृष्टिभाक् ।
वर्षदौ बहुलतरसमुद्भवात् । मन्त्रान्तरं विनियुङ्क्ते—

ये देवा इति । दिवि भागा अन्तरिक्षभागाः पृथिविभागा इत्युक्तत्वात्ते काः
मीताः सन्तो यजमानायाभीष्टपदा भवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थपपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थपपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

सर्वाणि छन्दास्स्येतस्यामिष्टत्रामनूच्या-
नरियाङ्गुलिष्ठुभो वा एतद्दीर्यं यत्ककुटुष्णिहा
अगत्यै यदुष्णिहककुभावन्वाह तेनैव सर्वाणि
छन्दास्स्येव रुन्धे गायत्री वा एषा यदुष्णिहा
यानि चत्वार्यध्यक्षराणि चतुष्पाद एव ते
पशवो यथा पुरोडाशे पुरोडाशाऽध्येवमेव
तद्यद्व्यध्यक्षराणि यज्जगत्या (१ परिद-
ध्यादन्तं यज्ञं गमयेत्त्रिष्टुभा परि दधातीन्द्रियं
वे वीर्यं त्रिष्टुगिन्द्रिय एव वीर्यं यज्ञं प्रति-
ष्ठापयति नान्तं गमयत्यग्ने श्री ते वाजिना
श्री षधस्थेति त्रिवर्या परि दधाति सरूपत्वाय
सर्वो वा एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं कामायका-
माय प्र युज्यते सर्वेभ्यो हि कामेभ्यो यज्ञः
प्रयुज्यते त्रैधातवीर्येन यजेताभिचरन्सर्वो वै
(२) एष यज्ञो यत्रैधातवीर्यं सर्वेणैवैनं

यज्ञेनाभि चरति स्तृणुत एवैनमेतयैव यजेता-
 भिचर्यमाणः सर्वो वा एष यज्ञो यज्ञैधातवीयः
 सर्वेणैव यज्ञेन यजते नैनमभिचरन्स्तृणुत
 एतयैव यजेत सहस्रेण यक्ष्यमाणः प्रजात-
 मेवैनद्ददात्येतयैव यजेत सहस्रेणेजानोऽन्तं
 वा एष पशूनां गच्छति (३) यः सहस्रेण
 यजते प्रजापतिः खलु वै पशून्सृजत ताः-
 स्त्रैधातवीयेनैवासृजत य एवं विद्वास्त्रैधातवी-
 येन पशुकामो यजते यस्मादेव योनेः प्रजा-
 पतिः पशून्सृजत तस्मादेवेनान्सृजत उपैन-
 मुत्तरः सहस्रं नमति देवताभ्यो वा एष आ
 वृश्च्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजते त्रैधात-
 वीयेन यजेत सर्वो वा एष यज्ञः (४) यत्रै-
 धातवीयः सर्वेणैव यज्ञेन यजते न देवताभ्य
 आ वृश्च्यते द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति
 ते त्रयश्वतृष्कपालास्त्रिष्वमुद्धत्वाय त्रयः पुरो-
 डाशा भवन्ति त्रय इमे लोका एषां लोका-
 नामाख्या उत्तरउत्तरो ज्यायान्भवत्येवमिब
 हीमे लोका यवमयो मध्य एतद्वा अन्तरि-
 क्षस्य रूपः समृद्धयै सर्वेषामभिगमयज्जवं
 यत्यछम्बद्कारः हिरण्यं ददाति तेज एव
 (५) अर्घं रुन्धे तार्घ्यं ददाति पशून्वाधं
 रुन्धे धेनुं ददात्याशिर्ष एवाधं रुन्धे साम्नो वा

(त्रैधातवीयेष्टिविधेः)

एष वर्णो यद्धिरण्यं यजुषां तार्प्यमुक्थामदानं
येनुरेतानेष सर्वान्वणानिष कथ्ये (६) ॥

(जगत्याऽभिचरन्तसर्वो वै शच्छन्ति पृथक्तेज एव विशशन्ते) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्नके
चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अनुवाके तु दशमे काशीरीष्टिः समाविता ।

अथैकादशे त्रैधातवीयेष्टिर्विधीयते । तथाऽऽशौ सामिधेनीषु द्वे धान्ये विधत्ते—

सर्वाणि छन्दोऽस्तीति । एतस्यां त्रैधातवीयेष्टौ सामिधेनीरूपेण सर्वाण्यपि
छन्दोऽस्यनुवक्तव्यानीत्यभिधा आहुः । तत्तु सर्वच्छन्दोनुवचनं कथं वद
इति तदुच्यते—ककुच्छन्वस्त्रिष्टुभः सारम्, उष्णिक्छन्दो जगत्याः सारम् ।
अतस्तदुभयानुवचनेन सर्वच्छन्दोनुवचनं संपद्यते । य सो अग्ने तवोविमिरिशेवा
ककुत्तदीयेषु त्रिषु पादेषु मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । य होने पूर्व्वं यच
इत्येवोष्णिक्क्षदीयेषु त्रिषु पादेष्वन्तिमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । एतदुभयवचनेन
त्रिष्टुभजगत्योर्लाभेऽपि गायत्र्या अलामशङ्क्यं वारमितुमन्तर्भावं दर्शयति—

गायत्री वा इति । उष्णिक्छन्दसोऽष्टाद्विंशत्यक्षराणि । तत्र चतुर्विंशत्य-
क्षरैर्गायत्र्यन्तर्भूता । धान्यभिकाक्षराणि चत्वारि सन्ति ते चतुर्धातव्यस्वरूपा
एव । पूर्व्वस्मिन्प्रपाठके त्रिधातविष्टौ पुरोडाशस्योपरि पुरोडाशान्वरस्यापार्श्वं
विहितम् । एवमत्रापि विधास्यते । एवं सति यथा पुरोडाशोऽभ्युपगम्यः पुरो-
डाशः स्थाप्यते, एवमेवोष्णिक्छन्दोऽष्टाद्विंशत्यक्षराणि गायत्रीछन्दोऽक्षरसंख्याया अवि-
काक्षराणि चत्वार्येति यत्तद्वगन्तव्यम् । अतः पुरोडाशसाम्यामाक्षराधिक्यं

(त्रैधातवीयष्टिविधिः)

शुक्रमित्यभिप्रायः । + प्रकृतौ द्वे कधावुक्ते आ जुहोत दुवस्मतेति गायत्री
सामिधेनी, त्वं वरुण इति जगती भवति, ते अपवदितुं त्रिष्टुभं विधत्ते—

यज्जगत्येति । ऋषिणच्छन्दसो जगतीवीर्यत्वेन निरूपितत्वात्तदेवात्र जगतीशब्देन
विवक्ष्यते । तस्मिंश्चोष्णिक्छन्दसि गायत्र्यन्तर्भावेऽस्योक्तत्वात्तद्विहितलक्षणया जगती-
शब्दो गायत्री भूते । तथा सति प्रकृतिवद्गायत्र्या परिधानं यथादेवात्र जगतीपरि-
धानमिति विवक्षितत्वात्तत्र नात्र इत्युच्यते । अथवा शास्त्रान्तरानुसारेण मुख्ययैव
जगत्याऽत्र मार्गं परिधानं दूष्यते । तत्परिधाने हि यज्ञं नाशितवान्भवति । अथ
त्रिष्टुभा परिदध्यात्सामिधेनीः समापयेदित्यर्थः । त्रिष्टुभ इन्द्रियसामर्थ्यरूपत्वाच्च
सामर्थ्ये प्रतिष्ठापितवान्भवति । ततो यज्ञं न नाशयति । तां त्रिष्टुभं दर्शयति—

अग्ने त्री त इति । त्रिशब्दां बहवो यस्यां सन्धीति त्रिवती । तेषां तृती-
यकाश्वस्य द्वितीयपराशके सामान्नास्यमानत्वाच्चैव व्याख्यास्यते । यथाऽस्वा-
मुचि-त्रिशब्दस्तथा त्रैधातवीयकर्मणामन्यपि त्रिशब्दोऽस्तीति तात्पर्यम् ।
सर्वकामसाधनत्वेन यागे विधत्ते—

सर्वो वा इति । सर्वेषु यज्ञेषु यानि च्छदांसि प्रयोक्तव्यानि तानि सर्वा-
ण्यचोष्णिक्कुङ्कुमावेवावर्ध्यानीत्युक्तम् । अतोऽयं सर्वयज्ञस्वरूपत्वाद्यस्य यः
कामोऽस्ति तेन तदर्थं प्रयोक्तव्यः । यस्माज्ज्योतिष्टोमादिरस्त्रिलो यज्ञः सर्वका-
मार्थं प्रयुज्यते तस्मात्सर्वयज्ञस्वरूपस्यास्य सर्वकामार्थत्वं युक्तम् ।

सामान्येन सर्वकामार्थत्वं विधाय विशेषतोऽभिचारहेतुत्वं विधत्ते—

त्रैधातवीयेनेति । अभिचारपरिहारार्थत्वं विधत्ते—

एतयैवेति । एतयैव त्रैधातवीयेत्येव ।

सहस्रदक्षिणाकस्य ज्योतिर्विश्वज्योतिरप्तेऽर्पाममहाव्रतादेरनुष्ठानसिद्धिं प्रति
साधनत्वं विधत्ते—

एतयैवेति । यस्तु सहस्रदक्षिणाकेन यागेन यष्टुमसमर्थः सन्नहं तेन यस्य
इति काययते सोऽयमेतयेष्टया यजेत पश्चात्तत्र प्रजातं प्रभूतं बहुविधं तद्वत्
दातुं शक्नो भवत्येव । ततस्तादृशकर्मानुष्ठानं सिध्यति ।

+ प्रकृतावा जुहोत दुवस्मतेति गायत्री सामिधेनीषु परिधानीया भवति, तन्मपवदितु-
मिति तै० । इति स. पुस्तके पाठान्तरम् ।

(त्रैधातवीयेष्टिविधिः)

अथ सहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवत उपरितनबहुविधयज्ञसाधनव्ययार्थं विधत्ते—
एतयैवेति । यः पुमानोसहस्रदक्षिणाकेन यागेनेष्टवान्भवति स एव पशूना-
मवसानं प्राप्नोति । तेनोत्तरकतूननुष्ठातुममर्थो भवति । अतस्तत्तामर्थ्याय पशु-
कामः सन्, आपतिवदेतेनेष्ट्वा पशुपतेरस्मादेव यागात्पशून्प्राप्नोति । तदुत्तरकतु-
दातव्यं गोसहस्रमेनं यजमानं प्राप्नोति । यज्ञं संकल्पयाननुष्ठातुः संकल्पभ्रंशप-
रिहारार्थं विधत्ते—

देवताभ्यो वा इति । आवृत्त्यभ्यं सर्वथा विच्छेदो देवताद्रोह इति यावत् ।

अस्मिन्कर्मणि द्रव्यं विधत्ते—

द्वादशकपाल इति । समूहाकारेण गणनायां द्वादशकपालत्वेऽप्यनुष्ठाने
वितंरुपाकाश्चतुष्कपालाः कर्तव्याः । तथा वितंरुपया यजमानस्य त्रिवारं तद्वृ-
क्षार्थं संपद्यते । पुरोडाशसंख्यां प्रशंसति—

अयः पुरोडाशा इति । पूर्वप्रपाठकोक्तत्रिधाताविध एमाण्यैवैव्यं विधत्ते—

उत्तरउत्तर इति । षोडशमातं व्रीहिमपत्यमपवदिन्तुं यवमयं विधत्ते—

यवमयो मध्य इति । भूलोकवर्तिनो मनुष्याः । स्वर्गलोकवर्तिनः सूर्यवध्वा-
दपथ विस्पष्टमुपलभ्यन्त इत्यस्ति तयोरेकविधत्वम् । अन्तरिक्षवर्तिनस्तु वक्षग-
न्धर्वादयो गोपलभ्यन्त इति वैलक्षण्यम् । एवं यवमयस्येतरैस्तत्संख्यादन्तरिक्ष-
पथम् । तच्च तमुच्ये संपद्यते । त्रिधातुवर्तिष्वपि पुरोडाशेषु तत्तदेव ह्यस्त्वर्थो-
नाद्वार्त्तं विधत्ते—

सर्वेषामिति । यवुकं सूत्रकारेण—“ हिरण्यं तार्प्यं धेनेुरिति इक्षिणा ”
इति, तदेतद्विधत्ते—

हिरण्यमिति । हिरण्यस्य तेजस्वितात्तद्दानेन तेजःप्राप्तिः । तार्प्यस्य कृता-
कवत्तात्तद्दानेन पशुप्राप्तिः । धेनोः कामधेनुत्वसाध्यात्तद्दानेनाऽऽशिषां प्राप्तिः ।
सर्वं तेजः सामस्यं ह शश्वदित्याम्नातद्विरण्यस्य सामधर्मात्त्वम् । यजुर्वेदं
क्षत्रियस्याऽऽहुर्वोनिमित्याम्नातत्वात्तार्प्यस्य च राजसूये क्षत्रियेण परिहितत्वादी-
दृशं संबन्धमभिधेयं तार्प्यं यजुषां वर्णः स्वरूपमित्युच्यते । उच्येः शक्तेर्देव-
तानां जायमाना मदा यास्वुक्ष ता क्रथ उच्यामदास्तातां नवप्रसूतधेनुवहर्णहे-
तुत्वाज्ज्वा क्रग्वर्णत्वम् । उक्तद्रव्यत्रयदानेनोक्तान्वर्णांप्राप्नोति ।

(वैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रवृक्षिण्योर्विविः)

अत्र मीमांसा ।

षष्ठाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ असमाप्यं समाप्यं वा कामं कामे निवर्तिते ।

आद्यः प्रयोजनाभावादन्त्यो निन्दादिसंश्रवात् ॥ ”

“ चित्रया यजेत षडुक्कामः, कारीर्या वृष्टिकामो यजेत ” इत्यादिषु काम-
धेरितेन पुरुषेण कर्मोपकान्तम् । तस्य च समाप्तेः प्रागेव केनचिन्निमित्तेन तत्क-
ल्पमाप्तौ दोषदर्शनेन वा कामो निवर्तते तदानीं कर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च समा-
पनीयमिति चेन्नैवम् । प्रकान्तस्य कर्मणोऽसमाप्तौ निन्दाप्रायश्चित्तयोः अवणान् ।
विवृत्यम्प्यो वा एव आवृत्त्यते यो यक्ष्य इत्युक्त्वा न यजेत वैधातवीयेन यजेत
इति वदुमयं भवत् । तस्मात्समापनीयम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्वष्टां ह॒तपु॒त्रो वी॒न्द्रः सोम॑माऽह॒रत्तास्मि॒-
जिन्द्र॑ उप॒हव॑मैच्छ॒त तं नोपा॑ह्वय॒त पु॒त्रं मेऽव॒-
धीरि॑ति॒ स यज्ञ॑वेश॒सं कृ॒त्वा प्रा॑स॒ह्य सोम॑म॒-
पि॒वत्ता॑स्य॒ यद॑त्य॒शिष्य॑त॒ तत्त्वष्टा॑ऽऽह॒वनी॑यमु॒प॒-
प्रा॒वर्त॑य॒त्स्वाहे॑न्द्र॒शत्रु॑र्व॒धस्वेति॑ स याव॑दु॒र्ध्वः
प॒रावि॑ध्यति॒ ताव॑ति॒ स्वय॑मे॒व व्य॑र॒मत॑ यदि॒
वा ताव॑त्प्र॒वण॑म् (१) आ॒सीद्य॑दि॒ वा ताव॑-
दध्य॒ग्नेरा॑सी॒त्स संभ॑व॒जग्नि॑षोमा॒वमि॑ सम॒भव॑त्स
इ॒षुमा॑त्रमि॒षुमा॑त्रं वि॒ष्वङ्क॑व॒धंत॑ स इ॒माँल्लो॒का-
न॑वृ॒णोद्य॑दि॒माँल्लो॒कान॑वृ॒णोत्त॑द्वृ॒त्रस्य॑ वृ॒त्रत्वं त-
स्मा॑दि॒न्द्रोऽवि॑भेद॒पि त्वष्टा॑ तस्मै॒ त्वष्टा॑ व॒ज्रम॑-
सिञ्च॑त्तपो॒ वे स व॒ज्रं आ॑सीत्ति॒मृय॑न्तुं॒ नाश॑क्नो-

(त्रैधातवीयप्रथमोद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकरवसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

दध वै तर्हि विष्णुः (२) अन्या देवताऽऽसी-
त्सोऽब्रवीद्विष्णवेहीदमा हरिष्यावो येनायमि-
दमिति स विष्णुस्त्रेधाऽऽस्मानं वि न्यधत्त
पृथिव्यां तृतीयमन्तरिक्षे तृतीयं दिवि तृतीय-
मभिपर्यावर्तादयविभेद्यत्पृथिव्यां तृतीयमासी-
त्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्र-
वीन्मा मे प्र हारस्ति वा इदम् (३) मयि
वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्त-
प्रत्यंगृह्णादधा मेति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्त-
द्विष्णुः प्रत्यंगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधा-
त्विति यदन्तरिक्षे तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुद-
यच्छद्विष्ण्वनुस्थितः सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार-
स्ति वा इदम् (४) मयि वीर्यं तत्ते प्र
दास्यामीति तदस्मै प्रार्थच्छत्तप्रत्यंगृह्णादद्वि-
मऽधा इति तद्विष्णवेऽति प्रार्थच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यंगृह्णादस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति यद्वि-
वि तृतीयमासीत्तेनेन्द्रो वज्रमुदयच्छद्विष्ण्वनुस्थितः
सोऽब्रवीन्मा मे प्र हार्येनाहम् (५) इदम-
स्मि तत्ते प्र दास्यामीति त्वीह इत्यब्रवीत्संधां
तु सं दधावहे त्वामेव प्र विंशानीति यन्मां
प्रविशेः किं मा भुजा इत्यब्रवीत्त्वामेवेषीय
तव भोगाय त्वां प्र विशेयमित्यब्रवीत्तं वृत्रः
प्राविशद्दुदरं वै वृत्रः क्षुत्खलु वै मनुष्यस्य

(त्रैधातवीयद्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

भ्रातृभ्यो यः (६) एवं वेद हन्ति क्षुधं
भ्रातृभ्यं तदस्मै प्रायच्छत्प्रत्यगृह्णात्त्रिमांऽ-
धा इति तद्विष्णवेऽति प्रायच्छत्तद्विष्णुः
प्रत्यगृह्णादस्मास्विन्द्रे इन्द्रियं दधात्विति यच्चिः
प्रायच्छत्त्रि. प्रत्यगृह्णात्त्रिधातोस्त्रिधातुत्वं य-
द्विष्णुरन्वतिष्ठत विष्णवेऽति प्रायच्छत्तस्मादे-
न्द्रावैष्णवः हविर्भवति यद्वा इदं किं च तदस्मै
तत्प्रायच्छद्वचः सामानि यजूंषि सहस्रं वा
अस्मै तत्प्रायच्छत्तस्मात्सहस्रदक्षिणम् (७) ॥

(प्रथमं विष्णुवा इदमिदमहं यो भवत्येकविंशतिथः) ।

इति छान्दोग्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

त्रैधातवीयेतद्द्रव्ये एकादश उद्धारिते ।

अथ द्वादशे तस्य द्रव्यस्येन्द्राविष्णुदेवताकत्वं सहस्रदक्षिणां च विधास्यन्नादौ
कर्मनाम्नि त्रिधातुत्वसंपादनामोपाख्यानं दर्शयति—

त्वष्टा हतपुत्र इति । विधिरूपनाम्नस्त्वष्टपुत्रस्येन्द्रेण कृतो वध उपरितन-
मपाठकस्य प्रथमानुवाके स्पष्टी भविष्यति । स च हतपुत्रस्त्वष्टा कोपादिभिर-
हितं सोमयागं कर्तुमुद्यतः । तस्मिन्यागे मामाह्वयेत्येवमिन्द्रोऽब्रवीत् । स तु
त्वष्टा तं पुत्रं मेऽवधीरित्यब्रवीत् । तमिन्द्रं नोपाह्वयत । स चेन्द्रो यज्ञस्य विधातं
कृत्वा बलात्कारेण सोमं पीतवान् ।

अथ त्वष्टारमिचारहोमेनेन्द्रवधहेतोः पुरुषस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्य यदिति । तस्येन्द्रेण बलात्पीतस्य सोमस्य संबन्धि रसत्त्वं यदल्पमस्य-
शिष्यत तद्गृहीत्वा त्वष्टाऽभिचारं कर्तुमाहवनीयमुपेत्य होमेनार्घिं देयुत्वादनाथं मनु-
समकरोत् । तस्मिन्होमे मन्त्रमिममुच्चारितवान्स्वाहेन्द्रशत्रुवर्धस्वेति । तस्मायमर्घ्यः—

(चैवातवीथि द्रव्योद्देशेनेन्द्राविष्णुदेवताकत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

हेऽग्ने तुभ्यमिदं स्वाहुतं, पुनरिन्द्रस्य श्रातयिता कश्चित्पुरुषो भूत्वा बर्ध-
स्वेति । सोऽग्निर्वायता कालेनोर्ध्वज्वालात्पुत्रो भूत्वा पराभूतमिन्द्रं कर्तुं विभ्या-
मीत्युद्यतो भवति तावति काले वह्निः स्वयमेव विरतोऽभूज्वाला शान्तेत्यर्थः ।
तत्र मन्त्रगतस्वरापराधो निमित्तम् । तथा हि, इन्द्रस्य श्रातयितेन्द्रात्पुत्ररिति
विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्यान्तोदानत्वेन भवितव्यम् । आद्युदात्तस्त्वयं शब्दः
प्रयुक्तः । स च बहुव्रीहितां श्रोतयति । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति
पूर्वपदाद्युदात्तव्यविधानात् । सति बहुव्रीहाविन्दः श्रातयिता यस्येत्यर्थो भवति ।
सोऽयं मन्त्रगतः स्वरापराधः । अपराधाभावे सत्युज्जतया ज्वालाया यजमानस्य
कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वन्नतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसि-
द्ध्यभावः सूच्यते । यद्यत्र कार्यसिद्ध्यभावसूचनायामिन्द्रो (मेः) प्रवणमन्न-
तमासीत्, यदि वा कार्यसिद्धेः सूचनार्थमग्निज्वा(ग्नेर्ज्वा)लयाधिका वृद्धिरभूत्,
तद्यथा तथा वा तिष्ठतु । स त्वामिन्द्रः पुरुषरूपेण संभवन्नेदानीमिन्द्राविष्णु-
समुत्पन्नो होमाधाराङ्गाराभिमानिनमग्निदेवं ह्यमानरसाभिमानिनं सोमदेवं च
स्वमुखे मक्षिष्योभयोः पार्श्वयोर्द्वयोर्धोदन्तपङ्क्तिभ्यां दृष्टवानित्यर्थः । एतन्नो-
परितनमपाठके ' तावज्जुतामभिसंदष्टौ दे त्वः ' इत्यत्र स्पष्टी भविष्यति ।
एतत्स्योत्पन्नस्य पुरुषस्य वृत्रत्वं दर्शयति—

स इषुमात्रमिति । इषुपातो यावति देवो भवति तावन्तं देवं सर्वास्तु दिक्षु
व्याप्य प्रतिदिनमयमवर्धत, तेन सर्वलोकावरणादस्य वृत्तत्वम् । अथास्य वृत्तस्य
वधाय साधनभूतस्य वज्रस्योत्पत्तिं दर्शयति—

तस्मादिति । तस्मात्सर्वलोकावरकाद्वृत्रादिन्द्रोऽग्निमेत् । यथेन्द्रस्तथा त्वहाऽ-
प्यग्निमेत् । अथपि लोकेष्वनेनाऽऽवृत्तेषु त्वष्टुरिन्द्रस्य चोभयोः समान एव
स्थानाभावः । ततस्त्वष्टा तं वृत्रं हन्तुं तेनेन्द्रेण सह यैत्रीं कृत्वा तस्मा इन्द्राव
वज्रमसिञ्चत्, अस्वरूपत्वायाभिपन्वितेन जलेन तदीयं वज्रं प्रक्षाल्य तस्मै
दत्तवानित्यर्थः । सोऽयमिन्द्रसंबन्धी वज्रोऽभिपन्विततत्वात्तत्पौरुष एवाऽऽसीत् ।
तत्पौरुषस्य तस्य वज्रस्योद्यमनाय विष्णुसहकार्येपेक्षाविन्दस्य दर्शयति—

तमुद्यमन्तमिति । येनेन्द्र उद्यमने शक्नो नाभूत्तदानीं तस्येन्द्रस्य पुरतो
विष्णुर्नाम काचिद्देवताऽऽसीत् विष्णुमेवं प्रार्थितवान्वृत्रस्य वीर्यं स्मृत्वा मथमाप-
न्नस्य मम हस्तो वज्रमुद्यन्तु न प्रभवति । येन वीर्येणायं वृत्र इदं जगद्व्यापवान्,

(वैशाखीयब्रह्मणेहोमेन्द्रविष्णुदेवताकृत्वसहस्रदक्षिणयोर्विधिः)

सादृशं वीर्यमावागुभावस्माद्वचादाहरिष्यावः । अतो हे विष्णो मम सहकारित्वमागच्छेति । धीमत्स्य विष्णोः साहाय्याचरणप्रकारं दर्शयति—

स विष्णुरिति । विष्णुर्गतिर्भयं संपाद्य रक्षणाय लोकत्रये स्थापितवान् । यस्मादस्य वृत्रस्याभिपर्षावतात्सर्वादिभ्याः, परिष्ठाया वृद्धेरयमिन्द्रोऽग्निमेतस्मादिन्द्रभीतिनिवारणाय मूर्तित्रयस्थापनं युक्तमित्यभिप्रायः । मूर्तित्रयस्थापनादूर्ध्वं प्रवृत्तमिन्द्रव्यापारं दर्शयति—

यत्पृथिन्यामिति । विष्णुना स्वकीयवक्ष्यमागद्व्यापेक्षया तृतीयं शरीरं पृथिव्यां यत्स्थापितमासीत्तेन युक्तः स इन्द्रस्तस्य विष्णोः पृष्ठतः स्थितस्त्वं वक्ष्यमुदयच्छत् । तदानीं स वृत्रो भीतः सन्निन्द्रमिदमब्रवीत्—हे इन्द्र मे शरीरं मा ग्रहारीति वा इदं किंचिन्मयि धीर्यं पृथिवीव्यापिक्षमं तत्तर्हि तुभ्यं दास्यामीत्युक्त्वा तदिन्द्राय दत्तवान् । स चेन्द्रस्तत्त्वी चकार । स्वीकृत्य च मां धारयेति ब्रुवन्विष्णवे तद्वीर्यमत्यादरेण प्रायच्छत् । स च विष्णुरस्मासु मध्येऽयमिन्द्रो वीर्यं धारयत्वितिमेत्येन्द्रार्थं तद्वीर्यं ग्रहणमुक्त्वा । ईदृशमिन्द्रकृत्यं द्वितीयपर्याये दर्शयति—

यदन्तरिक्ष इति । हे विष्णो पूर्वं सकृद्वीर्यग्रहणेन मां धारितवानसि, तदपेक्ष्य द्विर्मां धारयेति ब्रुवन्वीर्यं प्रायच्छत् । तृतीयपर्याये तस्येन्द्रस्य कृत्यं दर्शयति—

यद्विचरति । येन वीर्येणाहमिदं जगद्व्याप्तवानस्मि तत्तर्हि ते प्रदास्वामीत्युक्तं इन्द्रोऽङ्गनी चकार । अङ्गनीकारार्थेऽयं स्वीशब्दः । अस्तु तथेयर्थः । तस्य भीर्यस्य प्रदानात्प्रागेवेन्नवृत्रयोः सार्धं दर्शयति—

संधां तु सामिति । तुशब्दो वक्तव्यशेषसद्भावद्योतनार्थः । तत्सर्वं वीर्यं तुभ्यं दास्यामीति (भि) किंचिन्मच्छेषं वक्तव्यमस्ति । तावदुभौ संधानं करवाव । कीदृशं संधानमिति तदुच्यते—हे इन्द्र त्वामेवार्हं प्रविशानीति । तत्र इन्द्र एवमब्रवीद्यदि त्वं मां पविशेस्तदा किं ममेव मोक्षयस इति । ततो वृत्र इवमब्रवीत्तदा त्वां मोक्षये, किंतु त्वामिन्द्रोऽग्निराग्निपाटवेन प्रकाशयेयं दीपयेयं, तत्र तत्र बहुविधानमोगायोगयुज्येत । ततस्त्वां प्रविशामीत्युक्त्वा तमिन्द्रं वृत्रः प्राविशत् । पविष्टश्च वृत्रो बह्वन्पूरणक्षयप्रवकाशस्त्वमुदरमभवत् । लोकेऽपि मनुष्य

(ऐन्द्रावार्हस्पत्यचरुवितिः)

स्थोदरे वर्तमाना क्षुदेवात्मन्तबाधकत्वात्सहजो भ्रातृव्यः । एतदेतन्स्य क्षुद्वपचातः
फलम् । तस्य वृत्रस्य पवेशात्पूर्वं द्युलोकगतवीर्यदानं यदस्ति तद्विदानीं दर्शयति—

तदस्मा इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । इदानीं त्रिधातुनिर्वचनं दर्शयति—

यन्निः प्रेति । वृत्रस्य त्रिवारप्रदानेनैन्द्रस्य त्रिवारप्रतिग्रहेण च वीर्यरूपस्य
पुरोहाशस्य हविषस्त्रिधा भिन्नस्य त्रिधातुनाम संपन्नम् । त्रयो धातवश्चतुष्कपा-
लरूपा भेदा यस्य द्वादशकपालपुरोहाशस्य तौऽर्थं त्रिधातुः । त्रिसंख्यातस्य ह-
विषो व्यासकृद्दत्ता विधत्ते—

यद्विष्णुरिति । यस्माद्विष्णुरनुकूलयेन स्थितस्तस्मै च विष्णवेऽपमित्रोऽ-
त्यादरेण पापच्छरास्माद्व्यासक्तयोरिन्द्रविष्णवोस्तत्र देवतात्वम् । त्रिवारं पशं
तद्वीर्यरूपं हविर्वेदत्रयरूपेण पशंसति—

यद्वा इदमिति । अत्र च या हिरण्यदक्षिणा पूर्वमुक्ता तस्याः संख्यावि-
धिमुच्यति—

सहस्रमिति । यस्यात्सहस्रभेदभिन्नां वीर्यं दत्तत्वात्तस्मात्सहस्रदक्षिणाकमिदं
कर्म ब्रह्मण्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लुण्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके अयद्वशोऽनुवाकः) ,

देवा वै राजन्याज्जायमानादधिभयुस्तमन्त-
रेव सन्तं दाम्नाऽपौम्भन्त वा एषोऽपौब्धो
जायते यद्राजन्वो यद्वा एषोऽनपौब्धो जायेत
युजान्मन्त्रश्चर्यं कामयेत राजन्मनपौब्धो जा-
येत युजान्मन्त्रश्चरेदिति तस्मा एतमैन्द्रावार्ह-
स्परयं चरुं निर्वपेदैन्द्रो वै राजन्वो ब्रह्म बृह-
स्पतिर्ब्रह्मणैवैनं दाम्नोऽपौम्भनान्मुञ्चति हिर-

(ऐन्द्राबाह्स्पत्यचरुविधिः)

अथ दाम दक्षिणा साक्षादेवेन दाम्नोऽपोऽम्भ-

नाम्मुञ्चति (१) ॥

(एनं द्वादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

वैधातवीययागस्य द्वादशो देवतेरिषा ।

अथ त्रयोदशोऽनुवाक ऐन्द्राबाह्स्पत्य चरुं विधातुं प्रस्तौति-

देवा वा इति । राजन्यस्याप्रतिबद्धशक्तिकत्वेनेतरवैरिवदेवानपि हनिष्यतीति मत्वा देवा मीताः सन्तो गर्भमध्य एव स्थितं सन्तं राजन्यं शक्तिप्रतिबन्धक-
काणेन दाम्नाऽपगतशक्तिको यथा भवति तथोम्भञ्जशक्तिप्रतिबन्धं पूरितवन्तः ।
अत एव सर्वत्र लोके राजन्यः प्रतिबद्धशक्तिक एव जायते । यद्यप्रतिबद्धशक्ति-
को जायेत गर्भनिर्गमनमास्थ्य वैरिणो मारयेन्नैव लोके चरेत् । इदानीं विधत्ते ।

यं कामयेतेति । यं राजन्यं मत्पद्भ्युरेवं कामयेत देवैरप्रतिबद्धशक्तिकोऽयं
जायतां सर्वत्र निवारकान्वैरिणो मारयेव चरास्त्विति तस्येयमिति । देवेभ्यश्चस्य
क्षत्रियत्वं बृहदारण्यके समाम्नातम्-“ यान्वेतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः
सोमो रुद्रः ” इति । तस्माभ्यनुष्येषु राजन्य ऐन्द्रः । “ ब्रह्म वै देवानां बृह-
स्पतिः ” इत्यस्य श्रवणाद्बृहस्पतेर्ब्राह्मणजातित्वम् । अत ऐन्द्राबाह्स्पत्यचरो
निरुक्ते सत्येनैन्द्रं राजन्यं ब्रह्मणा बृहस्पतिसामर्थ्येन दैविकाऋक्तिप्रतिबन्धा-
न्मोचयति । अत्रोचितां दक्षिणां विधत्ते-

हिरण्यमयमिति । दाम रज्जुः । च-यके दामनि दत्ते सति नृत्पक्षत एव
बन्धमोक्षो भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(आय्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयाष्टके चतुर्थप्रपाठके सतुर्दशोऽनुवाकः) ।

नवोनवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरुप-
सामेत्यग्ने । भागं देवेभ्यो वि दधात्यायन्प्र
चन्द्रमास्तिरति दीर्घमायुः । यमादित्या अ-
ह्नामाप्याययन्ति यमक्षितमक्षितयः पिबन्ति ।
तेन नो राजा वरुणो बृहस्पतिरा प्याययन्तु
भुवनस्य मोषाः । प्राच्यां दिशि त्वमिन्द्रामि
राजोतोदीच्यां बृत्रहवृत्रहाऽसि । यन्न यन्ति
ओत्यास्तत् (१) जितं ते दक्षिणतो वृषभ
एधि हव्यः । इन्द्रो जयाति न परा जयाता
अधिराजो राजसु राजयानि । विश्वा हि
भूयाः पूतना अभिष्टीरूपसद्यो नमस्यो यथाऽ-
सत् । अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवः पृथि-
व्याः पर्यन्तरिक्षात् । स्वराडिन्द्रो इम आ
विश्वमूर्तः स्वरिरमशो ववक्षे रणाय । अभि त्वा
हूर नोनमोऽवृग्धा इव धेनवः । ईशानसु
(२) अस्य जगतः सुवर्हशमीशानमिन्द्र
तत्पुषः । त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य
कारवः । त्वां धुत्रेभिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां
काष्ठास्वर्वतः । त्ववद्याव इन्द्र ते शत* शतं
भूमिरुत स्युः । न त्वां वञ्चिन्तसहस्र* सूर्या
अनु न जातमष्ट रोदसी । पिबा सोममिन्द्र
मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हव्यंश्चाद्रिः (३)

सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा । रेवतीनिः सध-
माद् इन्द्रं सन्तु तुविवाजाः । क्षुभन्तो याभि-
मदेम । उदग्ने कुचयस्तथ वि ज्योतिषोदु त्यं
जातवेदसः सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव
सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षण । चित्रं देवाना-
मुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।
आऽघ्रा यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा
जगतस्तस्थुषः (४) च । विश्वे देवा क्रता-
वृथ क्रतुभिर्हवनश्चतः । जुषन्तां युज्यं पर्यः ।
विश्वे देवाः शृणुतेमः हवं मे ये अन्तरिक्षे य
उभ यवि ह । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा
आसथास्मिन्वाह्विषा दधध्वम् (५) ।

(वदीशानमदिस्तस्थुषस्त्रिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्निके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

देवा भनुष्या देवासुरा अन्नवन्देवासुरास्तेषां गायत्री प्रजापतिस्ता यत्राग्ने
गोभिर्धिवर्या मारुतं देवा वसव्या अग्ने मारुतं देवा वसव्या देवाः शर्मणाः
सर्वाणि त्वष्टा हतप्रजो देवा वै राजन्वाजवोनवश्चतुर्दश ॥ १४ ॥

देवा भनुष्याः प्रजां पशन्देवा वसव्याः परिदध्वादि-

दधस्म्यष्टावत्वारिंशच् ॥ ४८ ॥

हरिं ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाह्निके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(याज्यानुवाक्याभिधानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशे चरुः प्रोक्तः शक्तिस्तम्भनिवारकः ।

इत्थं काम्येष्टयः समाप्ताः । अध्यान्तिमानुवाके चतुर्दशे याज्यानुवाक्या वक्तव्याः । तत्र “ यः पापयक्षमगृहीतः स्यात्तस्मा एतमादित्यं वरुं निर्वपेत् ” इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—नवो नव इति ।

आदित्यस्य चन्द्रदीप्तिकारणत्वाच्चन्द्रभिदेनाऽऽदित्य इह स्तूयते । चन्द्रमा व्यामनः प्रतिदिनमुदयं मच्छन्नवो नवो भवति । शुक्लप्रतिपद्येककलायुक्तः । द्वितीयायां कलाद्वययुक्तः, इत्येवं कलाबुद्धिक्षयाभ्यां पततिदिनं नूतनत्वम् । चन्द्रवर्दी(चन्द्रा)प्तिकारणमभूत् । (अभूत्) आदित्योऽपि प्रतिदिनं नूतनो भवति । स्वस्त्ये बुद्धिक्षयाभावेऽपि दक्षिणोत्तरगतिभ्यां नूतनत्वम् । स चाह्नां केतुभिर्ह, तस्मिन्नुदिते सत्यहरिदमिति ज्ञायमानत्वात् । उपसां प्रमातकालानामग्न उपक्रमे प्राच्यामुदयमेति, तदनुरोधेन मातरसिंहोन्नादीनां प्रवृत्तेर्देवेष्वो भागं विदधाति । तादृशश्चन्द्रकलाबुद्धिक्षयहेतुरादित्य इह कर्मण्यागच्छन्दीर्घमायुः प्रतिरति पक्वयेण ददातु । तत्रैव याज्यामाह—

यमादित्या इति । यं चन्द्रमसमंशं स्थिरभूतैककलाभावादिष्टमादित्या शुक्लपक्षे प्रतिदिन्येकैककलाप्रदानेनाऽऽप्याययन्ति । किंच, यमक्षितं पौर्णमास्यामक्षीणचन्द्रं कृष्णपक्षे प्रतिदिनं वृद्ध्यादयो देवाः स्वयमक्षितयः क्षयरहिवाः पिबन्ति, एकैकां कलामपक्षयन्ति । अत एव सोमोत्पत्तौ स्मर्यते—“ पयसां पिबते वृद्धिः ” इति । ज्योतिःशालप्रक्रियया त्वादित्यरश्मय एव स्वयमक्षितय एवैकैकां कलां पिबन्त्याच्छादयन्ति । तेन चन्द्रेणामृते(तमये)न राजा दीप्यमान आदित्यो वरुणो बृहस्पतिरित्येवमादयो भुवनस्य गोप्तास्तौ देवा नोऽस्मान्निर्गन्तस्तान्तेर्गं निवार्याऽऽप्याययन्तु ।

“ यं कामयेताज्जादः स्थादिति तस्मा एतं त्रिधातुं निर्वपेदिन्द्राय राज्ञे पुरो-
हाशमेकादशकपालमिन्द्रायाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे ” इत्यत्र राजेन्द्रहविषः पुरो-
नुवाक्यास्त्वा स्वरादिन्द्रहविषो याज्यारूपाभुमयाकारामृचं पठति—

प्राच्यामिति । हे इन्द्र त्वं प्राच्यां दिशि राजाऽभितिरसि । अपि च, हे वृषहव्य-
वीर्या वृषहा वैरिघातकोऽसि । किंच, सोत्या नद्यो यत्र यन्ति तत्सर्वं ते जितम् ।

गच्छी हि सर्वांस्तु दिक्षु पवहन्ति । अतः सर्वत्र तव विजय इत्यर्थः । किञ्च, एवं वृषभः कामानां वर्षयिता इव्यो होमयोग्यः सन्दक्षिणत एध्याहवर्णयस्य दक्षिणभागे स्थितो भव । तत्र स्थित्वा हि प्रतिक्रिमिहर्विर्दीयते । राजेन्द्रहविषो याज्या, अधिराजेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

इन्द्र इति । इन्द्रः सर्वत्र जयत्येव न तु कापि पराजयते, सर्वेषु राजस्वधिको राजा भूत्वा सर्वानन्यान्राजयाति अराक्षामपि राज्यप्रदानेन राजत्वं संपादयति । किञ्च, सर्वेषां राज्ञामुपसद्यः शरण्यो नमस्कारार्हश्च यथाऽऽसद्येन प्रकारेणासि तथा विश्वाः पृतनाः परकीयसेना अभिष्टीरभिभवितुं समर्थो भूयाः । अधिराजेन्द्रहविषो याज्या, स्वराहिन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अस्येदेवेति । इदेवेत्युभयं मिलित्वाऽवधारणे वर्तते । अभि च न तु चेत्पादिवन्निपाततमु दापस्यैकार्थत्वम् । प्ररिरिच इत्यत्र मशब्दोऽतिशब्दार्थं वर्तते । अस्येदेवास्येन्द्रस्यैव महित्वं महिमा परितो दिवः पुष्टिष्व्या अन्तरिक्षाच्च प्ररिरिचे सर्वतो लोकत्रयमतिरिच्य वर्तत इत्यर्थः । किञ्चेन्द्रो रणाय युद्धार्थमावबक्ष आभिमुख्येन वहति सेनां प्रापयति । कीदृश इन्द्रः, स्वराद् स्वयमेव राजा न तु परतन्त्रः । दमे गृहे विश्वगूर्तो विश्वानि सर्वाण्य युधानि गूर्तान्पुष्टतानि येनासौ विश्वगूर्तः । युद्धार्थं त्वस्या निर्गन्तुं गृहेऽप्युद्यत युध एव वर्तते, किमु वक्तव्यं रणभूमावित्यर्थः । स्वरितुं परकीयसेनानामुपरि गन्तुं शीलमस्येति स्वरिः । अमनोऽमाद्रोगात्क्षुद्रूपादन्नदानेन वापत इत्यमत्रः ।

‘ य इन्द्रियकामो वीर्यकामः स्यात्तमेतया सर्वपृष्ठया याजयेत् ’ इत्यत्र शर्थेतरेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्या, रैक्तेन्द्रहविषो याज्येत्युभयरूपामृचं पठति—

अभि त्वेति । अदुग्धा धेनवो यथा वत्सान्प्रस्थादरेण हम्भारवं कुर्वन्ति तथा शूरेन्द्र त्वामभितो नोनुपः पुनः पुनः स्तुमः । कीदृशं त्वाम्, अस्य जगतो अङ्गमस्य प्राणिजातस्येशानं तस्थुषः स्थावरस्थापीशानं सुवर्दं स्वर्गस्थ मदर्थयितारम् ।

शर्थेतरेन्द्रहविषो याज्या, बर्हिन्तेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयरूपामृचं पठति—

त्वा मिच्छीति । हे इन्द्र कारवः कर्तारो वयं त्वामिच्छामेव हवामव आह्वयामः ।

किंनिमित्तं, वाजस्य साताञ्जस्य कननिमितम् । अत एव साताविति तदस्यस्तत्तत्

(याज्यानुवाक्यानिधानम्)

छन्दोगा अधीयते । वृत्रेषु वैरिषु मासेषु सत्यार्तिं सन्मार्गपालकं त्वामाह्वयामः । नरो मनुष्या वचं कष्टासु सर्वासु दिक्षु अवतः सत्रुतेनागतान्वाह्वा त्वामाह्वयामः । हि यस्मादेवं तस्मादीर्यदानेनास्यान्वाहयेत्यर्थः ।

वाहेतेन्द्रहविषो याज्या, वैरुतेन्द्रहविषः पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं पठति—

यद्याव इति । हे इन्द्र यद्यपि शतं द्यावः स्युर्धुलोकाः शतसंख्याका भवेयुः, अपि च भूमयोऽपि शतसंख्याका भवेयुः, तथाऽपि शतसंख्याकैरवान्तरविशेषैर्धुके ते द्यावापृथिव्यौ जातं त्वामनु नाह जातमात्रं त्वामैश्वर्येणानुकर्तुं न स्यान्नुतो न रुक्नुत इत्यर्थः । तथा यद्यपि सूर्याः सहस्रसंख्याकाः स्युस्त्वयाऽपि हे वाजिंस्तेजसा त्वामनुकर्तुं न क्षमन्व इत्यभिप्रायः । वैरुतेन्द्रस्य याज्या, वैराजेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं कदा चनस्तरिरसीत्येषा नात्राऽऽस्माता किंतु शास्त्रान्तर-यथाऽह्म्याहर्तव्या । सा च प्रथमकाण्ड एक व्याख्याता ।

वैराजेन्द्रस्य याज्या, शाक्रेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं पठति—

पिवा सोममिति । हे इन्द्र त्वं सोमं पिब । स च पीतः सोमस्त्वा मन्दवृत्वां हर्षयतु । हरिनामके अथा यस्याः सौ हर्षयः, हे हर्षय ते त्वदर्थमत्रिरुपांशुसवनादिरूपः पाषाणो यं सोमं सुषावाभिषुतवांस्त्वं(स्तं) पिबेति पूर्वत्रान्वयः । कीदृशोऽग्निः, सोतुरभिषोतुर्कृत्स्विजो बाहुभ्यां सुयतः सुष्ठु निष्पतितः । अत एव नावां न त्वंवाचीनो नियमनरहितः सोमं यत्र तत्र पातयित्वा बिनाशयति तादृशं सोमं पीत्वा वीर्यं देहीत्यभिप्रायः । शाक्रेन्द्रस्य याज्या, वैरुतेन्द्रस्य पुरोनुवाक्येत्युभयत्पामृचं पठति—

रेवतीर्न इति । रेवत्यो चनवत्यः, सधमादोऽस्माभिः सह मादयन्त्यो हर्षयुकाः, तुविवाणा बहवन्मोपेता आपो नोऽस्माकं स्वाभिनीन्वे तन्वु अस्याकं तु स्वाय तिष्ठन्तु । याभिरग्निः सह वधं क्षुमन्तः शब्दयन्त इन्द्रं स्तुवन्तो मदेव हव्याम ।

‘वधक्षुष्कायः स्यात्तस्मा एतामिष्टं निर्वेदप्रये भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपा-
३२ सौम्यं चरुमग्रे भ्राजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालम् इत्यत्राऽऽग्रे कर्मणि या-
ज्यानुवाक्ययोः प्रतीके दर्शयति—

उदमे शुचय इति । उदमे शुचयस्तत्र शुका इत्येषा पुरोनुवाक्या । सा च प्रथमकाण्डस्य तृतीयपपाठके व्याख्याता । वि श्योतिषा बृहता भात्यग्निरित्येषा याज्या । सा तु प्रथमकाण्डस्य द्वितीयपपाठके व्याख्याता । सौम्ये कर्मणि पुरोनुवाक्यायाः प्रतीकं दर्शयति—

उदु त्यमिति । सेयं प्रथमकाण्डस्य चतुर्थपपाठके व्याख्याता । तत्रैव व्याख्यामाह—

सप्त त्वेति । हे सूर्य देव त्वां सप्त हरितोऽश्वा रथे वहन्ति । कीदृशं त्वां, शोषिष्केशं शोर्चीणि दीप्यमानाः केशस्थानीया रश्मयो यस्य तादृशम् । हे विचक्षणेति सूर्यविशेषणम् । तत्रैव विकल्पितां याज्यामाह—

चित्रं देवानामिति । चित्रं रक्तश्वेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मीनामनीकं सैन्यसदृशं मण्डलमुदगादुदेति । कीदृशं, भिषादिदेवोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य प्राणि-
जातस्येन्द्रियाभिष्ठातृत्वाच्चक्षुःस्थानीयम् । तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगदो जङ्गमस्य वरधुपः स्थावरस्य चाऽऽत्मा । स लोकत्रयमाप्ताः सर्वतः पूरितवान् । ‘वैश्वदेवी-
स्तामहर्षीं निर्वपेद्भ्यामकामः’ इत्यत्र पुरोनुवाक्यामाह—

विश्वे देवा इति । विश्वे देवा युष्मं योग्यं पयः क्षीरवत्सारभूतं हविर्जुष-
न्ताम् । कीदृशा देवाः, ऋतावृष ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारः, ऋतु-
भिर्हवनभृतस्तैस्तैर्ऋतुभिरुपलक्षिते कर्मण्याह्वानस्य श्रोतारः । तत्रैव याज्यामाह—

विश्वे देवा इति । हे विश्वे देवा मे मदीयमिदं हवमाह्वानं शृणुत । मे सूर्यमन्तरिक्षे स्थान्तरिक्षलोके स्थिता मे चोष समीपे पृथिव्यां स्थिता मे च अवि-
ष्टुलोके स्थ मे चाग्निजिह्वा अग्निरेव जिह्वा येषां तेऽग्निजिह्वा अग्निदारेण हविषः स्वीकर्तार उत वाऽप्येऽपि वा यजज्ञा यज्ञव्यास्ते सर्वेऽपि अस्मिन्बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं हृष्टा भवन्त यजमानं हर्षयध्वम् । अत्र विनियोग-
संग्रहः—

“आदित्येष्टौ नवोद्वे तु प्राच्यामित्यादिकं त्रय(चाष्टक)म् ।

राजादिगुणकेन्द्रस्य पुरोडाशसमूहके ॥

आग्नेय उदविज्योद्वे उदु त्यं जातवेदसम् ।

(अग्नीषोमीयहविर्विध्युपोवृषातः)

सप्त चित्रं त्रयं सौर्यं सामग्रहण्या उ(मु)मे इमे ।

विश्वे देवा इति प्रोक्ता मन्वाः सप्तदशैव हि ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधव्याये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुनर्थाभूतरो देवादिद्विधातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमदिद्विधातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीधरिब्रह्ममहाराजस्याऽऽज्ञापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहि-

ताभाष्ये द्वितीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः पुरोहितो वेवानामा-
सीत्स्वस्त्रीयोऽसुराणां तस्य त्रीणि शीर्षाण्या-
सन्सोमपानं सुरापानमज्जादनं स प्रत्यक्षं
देवेभ्यो भागं वदत्परोक्षमसुरेभ्यः सर्वस्मै वै
प्रत्यक्षं भागं वदन्ति यस्मा एव परोक्षं
वदन्ति तस्य भाग उदितस्तस्मादिन्द्रोऽविभे-
दाहृद्वै राष्ट्रं वि पर्यावर्तयतीति तस्य वज्रमा-
दाय शीर्षाण्यच्छिनयत्सोमपानम् (१)
आसीत्स कपिञ्जलोऽभवद्यत्सुरापानं स कल-
विङ्गो यदज्जादनं स तित्तिरिस्तस्याञ्जलिना

ब्रह्महत्यामुपागृह्णात्ताः संवत्सरमविभस्तं भू-
 तान्यभ्यर्च्यकोशम्ब्रह्महन्ति स पृथिवीमुपासीद-
 दस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णाणेति साऽब्र-
 वीद्वरं वृणे स्वातात्परामविध्यन्ती मन्ये ततो
 मा परा भूवमिति पुरा ते (२) संवत्सरादपि
 रोहादिर्यब्रवीत्स्मात्पुरा संवत्सरात्पृथिव्यै
 स्वातमपि रोहति वारैवृतः सस्यै तृतीयं ब्रह्म-
 हत्यायै प्रत्यगृह्णात्तास्वः तमिरिणमभवत्तस्मा-
 दाहिताग्निः श्रद्धादेवः स्वकृत इरिणे नाव
 स्येद्ब्रह्महत्यायै ह्येष वर्णः स वनस्पतीनुपासी-
 ददस्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति तेऽ-
 ब्रुवन्वरं वृणामहे वृकणात् (३) पराभवि-
 ष्यन्तो मय्यामहे ततो मा परा भूमे-
 त्याब्रश्चनाद्भो भूयाः स उत्तिष्ठानित्यब्रवीत्त-
 स्मादाब्रश्चनाद्वृक्षाणां भूयाः स उत्तिष्ठन्ति
 वारैवृतः ह्येषां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृह्णन्तस
 निर्यासोऽभवत्तस्माद्भिर्यासस्य नाऽऽश्यं ब्रह्म-
 हत्यायै ह्येष वर्णोऽथो खलु य एव लोहि-
 तो यो वाऽऽब्रश्चनाद्भिर्येषन्ति तस्य नाऽऽश्यं
 (४) कामं मन्यस्य स स्त्रीषः सादमुपासीद-
 स्यै ब्रह्महत्यायै तृतीयं प्रति गृह्णीतेति ता
 अब्रुवन्वरं वृणामहा ऋत्विगात्प्रजां विन्दामहे

(अग्निषोमीयहविर्विद्युद्वशातः)

काममा विजनितोः सं भवमेति तस्मादस्वि-
यात्स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममा विजनितोः
सं भवन्ति वारैवृत० स्यासां तृतीयं ब्रह्महृत्यायै
प्रत्यंगृह्णन्त्या मलवद्वासा अभवत्तस्मान्मलव-
द्वाससा न सं वदेत् (५) न सहाऽऽसीति
नास्या अन्नमयाद्ब्रह्महृत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति-
मुख्यऽऽस्तेऽथो सत्त्वाद्दुरभ्यजनं वाव स्त्रिया
अन्नमभ्यजनमेव न प्रतिगृह्यं कार्ममन्यदिति
या मलवद्वाससः संभवन्ति यस्ततो जायते
सोऽभिज्ञस्तो यामरण्ये तस्यै स्तेनो या
पराचीं तस्यै ह्रीतमुख्यपमल्भो या ज्ञाति
तस्या अप्म मारुको या (६) अभ्यङ्क्ते
तस्यै दुश्कर्मा या प्रलिखते तस्यै सलतिरेप-
मारी याऽऽङ्क्ते तस्यै काणो या दूतो भाववे
तस्यै इयावद्व्या नरानि निहन्तते तस्यै
कुनखी या छणत्ति तस्यै क्लीबो या रज्जूर
सृजति तस्या उदन्धको या पणेंन पिबति
तस्या उन्मोद्धुको या सर्वेण पिबति तस्यै
सर्वस्तिष्ठो राजीवितं चरेदज्जलिना वा त्रिवे-
दसर्वेण वा पात्रेण प्रजायै गोपीथाय (७) ॥

(यत्सर्वेषामे ते वृक्षातस्य नाश्रयं वदेत् मारुको या सर्वेण वा जीर्णि ॥) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः) ।

(अथ प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशस्त्रं हृदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगत् ।

निर्मये नमः कस्येति ध्यायिष्ये महेश्वरम् ॥

द्वितीयाद्विदुष्यं शेषं भिन्नैः प्रपाठकैः ।

उक्ताः कण्ठ्येभ्यः काण्डे द्वितीये परतस्तु यत् ॥

आद्ये दक्षिणोऽध्यायस्य स्थानमभिरक्षम् ।

विधयो मन्त्रकः, बहवः प्रतिपादिताः ॥

तच्छेषावचनो वाच्यः व्याख्येया होत्रमन्त्रकाः ।

* अग्रेऽनुवाकः न च दक्षिणे पाठकद्वये ॥

प्रपाठके एकद्वयेभ्यः का द्वादश संस्थिताः ।

आध्यायिके पूर्वपाठके भाष्या उत्तमं हरिताः ॥

होत्रमन्त्रविधिराध्यायव्याख्यादिभ्यः मन्त्रैः ।

अग्नीषोमीयहविषं विधित्वाऽऽश्रयोद्देश्योः ॥

अथ द्वितीयानुवाके पूर्वोक्तं श्रीमत्सामय्याचार्यपुरोडाशं विधितुस्तदुपोद्घातत्वेन
प्रथमानुवाके काचित्शुद्धाधिक्यं भवति—

विश्वरूपो वै इति । विश्वं च बहुविधं विधायां विधायां मस्यासौ विश्वरूपः ।
विभिः शिरोमिरुपेतत्वाद्भिन्नरूपत्वम् । यो विश्वरूपनामकस्त्वष्टुः पुत्रः स देवानां
पुरोहितो न तु सतीत्युक्तं, अन्त्यजां तु भागिन्यः । स च तारिक्केन
शिरसा सोमं पिबति । २ मतेन च ज्ञानेन । तापसेन सुरां पिबति । स च यज्ञमण्ड-
पेषु यथा सर्वेषां श्रोत्रं गच्छति तथा भवति तथा देवेभ्यो हविर्भागो युक्त इति व-
द्वि । सर्वेषां परोक्षं यथा भवति तथा रहस्यं कतिभिः सहायं हविर्भागोऽसुरेभ्यो
युक्तोऽऽमृतानेवोद्दिष्टं यथा भवति एवं वदति । तथाभूत्विजा तस्मिन्परोक्षवादे
विश्वासं जल्पन्तः । तस्य परोक्षवादस्य हृदयपूर्वकत्वात् । लोकेऽपि तवायं माग
हवि सर्वेभ्ये पुरुषाभ्यं प्रतिमुपदिशति । तस्मिन्परोक्षवादे सर्वे वदन्ति । हृदयपूर्वकत्वाभा-

* अथ अत्रात्र इति स. पुस्तकस्थपाठान्तरम् ।

१ स "हृद" होत्राभिप्राय उच्यते ।

(अग्नीषोमीयहविर्विद्युपाद्भवाः)

बलवत्पुत्रा जलिष्ठन्तिविति वरः । वृक्षाभिर्गत्य घनीभूतो रसो निर्यासः । बल-
हत्यायाः स्वरूपवाचिर्न्यासस्य स्वरूपं न भोज्यं भवति । अपि च यक्षान्तर-
मस्ति । न सर्वोऽपि निर्यासो निषिद्धः, किंतु यो लोहितवर्णो यश्च च्छिन्नदन्तः
मदेशान्निर्गतस्तद्देशोभयं निषिद्धम् । अन्यस्य तु निर्यासस्य स्वस्वैपमारयमिच्छायां
सत्याभिधानं योग्यम् । त्रिषु बलहत्याभागेषु द्वयोः परिहारमुक्त्वा तृतीयस्याव-
शिष्टस्य परिहारं दर्शयति—

स स्त्रीषःसादमिति । स्त्रियः सम्पक्तीदन्ति विभ्रम्भेणोपविशन्ति यस्यां
समायामिति स्त्रीसमाविशेषः स्त्रीषःसादः । अतिक्रियादनुसंबन्धादीयात्प्रथमसंभो-
गादेव गर्भे जातेऽपि काममुद्दिष्याऽऽविजनितीरा मसवात्पुरुषेण संगच्छेमहि ।
गर्भोपश्रवः प्रत्यक्षमथ निषिद्धदिनकृतोऽस्पाकं वा भूदिति वरः ।

अत एव याज्ञवल्क्यस्मृतिः—

“यथाकामी भवेद्वाऽपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन्” इति ।

यो बलहत्यायास्तृतीयो भागः सा मलवद्वासा रजस्वला योविदमवत् ।
यस्मादिदं बलहत्याया रूपं शरीरे कञ्चुकवत्पीतमुच्यते तस्मात्तया सह
संभाषणं न कुर्यात् । तथा सहैकस्मिन्गृहे वासो न कर्तव्यः । तत्स्वामिकं
तत्स्पृष्टं वाऽर्थं नाश्रीयात् । अपि चाभिज्ञाः केचिदेवमाहुः—स्त्रियाः शुङ्गरोपयो-
गित्वेनाभ्यञ्जनमेवाश्रयार्थं, वदीयं तैलादिकमेव न गृह्णीयात् । तथा वा
स्वशरीराभ्यञ्जनं न कारयेत् । अन्यदन्नं सत्याभिच्छायां भोक्तव्यमिति ।
मसङ्गमवजस्वलावतामि विषये—

यां मलवद्वाससमिति । अभिशस्तो मिथ्यापवादयुक्तः । यामरूपे, मल-
वद्वाससः संभवन्तीत्यनुवर्तते । पराचीमुच्चारणभीत्या लज्जया वा पराङ्मुखीम् ।
सभायमवाङ्मुखो वक्तुमशक्तो ह्रीतमुरूपमलम् इत्युच्यते । मारुको भरणशीलः ।
दुश्चर्मा कुष्ठी । मल्लिखले भित्तौ चित्रादिकं करोति । स्वलतिः केशशून्यः ।
अपमारी दुर्परमयुक्तः । काणः कुण्ठिताक्षः । श्वावदन्मलिनदन्तः । लणचि
तुणादि च्छिनति । उद्वन्धुको रज्जुं बद्ध्वा भरणशीलः । सर्वेण बह्विधेन
धारावादिना । सर्वो वापवः । यस्मादुक्ता दोषा वर्तन्ते तस्मात्तत्पारेहाराय
रजस्वलावतं संभवादिवर्जनकत्वं नियममाचरेत् । भोजनेऽङ्गुलिरदन्धधारद्वादिवा
साधनमस्तु । वताचरणमुत्पश्यमानावाः प्रजाया रक्षणार्थं भवति ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादं विनितम्—

“न संबदेत् मलवद्वाससेत्यपि पूर्वम् ।

पुमर्थः स्यात्कतौ कापि संवादस्यापसक्तिः ॥”

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“मलवद्वाससा न संबदेत्” इति । अस्य निषेधस्य प्रकरणात्कवञ्जत्वमिति चेन्न । अपसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गात् । “यस्य बन्धोऽहम्पितृनालम्भुका भवति । तामपरुध्य यजेत” इति स्थस्वल्पाया मिःतारणाच्च कतौ संवादपसक्तिः । तस्मात्केवलपुरुषार्थस्यास्य प्रकरणादुत्कर्षः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदायतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रः सोमभाऽहूरसास्मि-
भिन्द्र उपहवमैच्छत तं नोपाह्वयत पुत्रं मेऽव-
धीरिति स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोमम-
पिवत्सस्य स यद्व्याक्षिप्यत तत्त्वष्टाऽऽहवर्नाय-
मुप प्रावर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति यदवर्तय-
त्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं यदवर्तयत्स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधस्वेति
तस्मादस्य (१) इन्द्रः शत्रुरभवत्स संभवं-
जमीषोमावभि समभवत्स इषुमात्रमिषुमात्रं
विश्वं कृत्ववर्धत स इमाँल्लोकानंबृणोऽयदिमाँल्लो-
कानंबृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वं तस्मादिन्द्रोऽविभेत्स
प्रजापतिमुपाधावच्छत्रमेऽजनीति तस्मै वज्रं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशस्मिन्निः)

सिक्त्वा प्रायश्छदेनेन अहीति तेनाभ्यायत
 तार्थज्ञतामग्नीषोमौ मा (२) अ हारावमन्तः
 स्व इति मम वै युवः स्थ इत्यब्रवीन्मामभ्ये-
 तमिति तौ भागधेयमैच्छेतां ताभ्यामेतमग्नी-
 षोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायश्छत्ता-
 तंज्ञतामभि संदष्टौ वै स्वो न शक्नुव एतस्मिन्नि
 स इन्द्र आत्मनः इतिरुरावर्जनयत्तच्छित्तर-
 ययोजन्म य एवं इतिरुरयोजन्म वेद (३)
 नैनः इतिरुरी हतः स्ताभ्यामेनमभ्यनयत्तस्मा-
 ञ्जज्जभ्यमानादग्नीषोमौ निरंकामतां प्राणा-
 पन्नौ वा एनं तदज्जहितां प्राणो वै दक्षोऽप्राणः
 कतस्तस्माज्जज्जभ्यमानो ब्रूयस्मर्षि दक्षकतू
 इति प्राणापन्नावेवाऽऽत्प्रमथ्ये स्पर्धमायुजेति स
 देवतां वृत्राभिर्हृष भार्जन् इतिः पूर्णमासे
 निरंकपद्ध्यन्ति वा एनं पूर्णमास आ (४)
 अमावास्यायां प्याययन्ति तस्माद्भार्जन्नी पूर्ण-
 मासेऽनुच्येने युधन्वती अमावास्यायां तत्सः-
 स्थाप्य भार्जन् इतिर्विजमादाय पुनरभ्यायत
 ते अंभूतां यावापृथिवी मा न हारावयोर्वै
 श्रित इति ते अंभूतां वरं वृणावृहै नक्षत्रविहि-
 ताऽहमसानीत्यसार्वभवीच्छिन्नविहिताऽहमितिर्ष
 तस्मादक्षत्रविहिताऽसौ चिन्नविहितेयं य एवं
 घ्रात्रापृथिव्योः (५) वरं वेदैवं वरौ गच्छति

(अग्निमीयपुरोडाशविधिः)

स आभ्यामेव प्रसृतं इन्द्रो वृजमहन्ते देवा
 वृजं हत्वाऽग्नीषोमावब्रुवन्हुयं नो वहतमिति
 तावद्भूतामपतेजसौ वै तथौ वृजं वै त्रयोस्तेज
 इति तैऽब्रुवन्क इदमच्छेतीति गौरित्यब्रुवन्गौ-
 र्वाव सर्वस्य मित्रमिति साऽब्रवीत् (६)
 वरं वृणो मय्येव सतोभयेन भुमजाध्वा इति
 तद्गौराऽहरत्तस्माद्गवि सतोभयेन भुजत एतद्वा-
 अमेस्तेजो यद्घृतमेतस्सोमस्य यत्पयो य एवं-
 मग्नीषोमयोस्तेजो वेद तेजस्येव भवति ब्रह्म
 वादिनो वदन्ति किंदेवस्यै पौर्णमासमिति
 प्राजापत्यमिति ब्रूयासेमच्छं ज्येष्ठं पुत्रं निरवा-
 साधयादिति तस्माज्ज्येष्ठं पुत्रं धनेन निरवसा-
 ययन्ति (७) ॥

(अथ स वेदाऽऽद्यावापृथिव्योरब्रवीदिति तस्माच्चत्वारि च)

इति सुष्मायजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके-
 पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

उपोद्धाते विश्वरूपवधः सम्यक्स्तपीरितः ।

अथ द्वितीयानुवाकेऽग्नीषोमियपुरोडाशं विधितुरादौ तस्योपोद्धातवस्त्व-विश्व-
 पक्वोद्धारयति—

त्वष्टी हतपुत्र इति । यस्मात्कारणादस्योत्पत्त्यर्थमाहुतिमवर्तयत्तस्यास्ती-
 रणाहर्तव्यत्वेतदर्थमिति व्युत्पत्त्या वृत्त्यं संपन्नम् । यस्मात्कारणात्पृथीतमातस्वरं

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

विसृज्य चतुर्ग्रीहिस्वरमुच्चारितवान्, तस्मात्कारणाद्भिन्दः शतधिता यस्येति
व्युत्पत्त्या वृत्रस्थास्फेन्द्रो वातकोऽभूत् । शेषं पूर्वपपाठके व्याख्यातम् ।

तस्य बधोपायं दर्शयति-

स प्रजापतिमिति । इन्द्रो मम कश्चिच्छुवृर्जाव इति वदन्प्रजापतिमसेव ।
तस्मा इन्द्राय स प्रजापतिर्वज्रं क्षिप्त्वा वृत्रमुद्दिश्य कृत्याभिमानितजलेन पोष्ये-
तेन अहीति वदन्प्राथच्छत् । अहि मारयेत्यर्थः । तेन वज्रेण सहितः स इन्द्र-
एनं वृत्रं हन्तुमभिलक्ष्माऽऽयताऽऽगतवान् ।

इत्थमुपोद्घातं तदुपयोगं चोक्त्याऽग्नीषोमीयपुरोडाशविधिमर्थवादेनोच्यते-

तावज्जुतामिति । हे इन्द्र मा प्रहाः, वृत्रं मा प्रहर । आबमन्तः स्वः,
आबायुभावेतस्य मुखे तिष्ठावः । तज्ज्ञात्वा स इन्द्रोऽज्जदीत्-भुवो मम स्थो वै
स्त्विति तस्मान्मामभ्येतं मामभिलक्ष्माऽऽगच्छतम् [इति] । ततोऽग्नीषोमी त्वस्त-
काशपाभनयोरावयोः किं भागवेषमिति पप्रच्छतुः । स चेन्द्रः पूर्णपासे योऽग्नी-
षोमीयपुरोडाशः स युवयोर्भाग इति दत्तवान् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालं
निर्दपेदिति विधिरत्र ब्रह्मव्यः । अग्नीषोमयोर्निर्गमनप्रकारं दर्शयति-

तावज्जुतामिति । वृत्रस्य मुखे इन्तपङ्क्तिभ्यामभितः सम्प्रवृत्तावेव वर्ता-
वहे । तस्मादागम्यं न शक्नुव इति उक्त इन्द्रस्तेयोराममनाय स्वात्मनः तका-
शाच्छितज्वरं तदनन्दरक्षावितेतापं चोपावृत्तादितवान् । तदानीं शीतकरशब्दाभि-
धेययोर्ज्वरतापयोर्जन्य समुत्पन्नम् । तज्जन्मवेदिनं न शीतकरौ हतो न मारयतः
ततः स इन्द्रस्ताभ्यां शीतकराभ्यामायुधसदृशाभ्यानेन वृत्रमभिलक्ष्य प्रवृत्ता-
भ्यामनयदेनं वृत्रं संयोजितवान् । तदा शीतज्वरसंतापाभ्यां जज्जम्भमानान्मु-
खविदारणं कुर्वतस्तस्मादब्रूवाद्अग्नीषोमी निर्गतौ ।

प्रसृज्जनम्भम्भम्भाद्य विनियुक्ते-

प्राणापानाविति । अग्नीषोमी यदा निर्गतौ तदानीं प्राणापानावेवेनं वृत्रं
स्यकवन्तौ । तयोश्च प्राणापानयोः क्रमेण दक्षः क्रतुरित्येव नामनी । यस्मात्का-
रणादिने तथेनभिनी तस्मात्कारणात्क्रतुकाले जज्जम्भमानो मुखविदारणार्थं प्राण-

(अग्नीषोमीयपुरोडाणविधिः)

विनामं कुर्वन्त्यजमानो पथि वक्षकतू इति सर्वं ब्रूयात् । तिष्ठेतामिति मन्त्र-
व्यशेषस्याप्याहारः । तेन मन्त्रपाठेन प्राणाधानविव स्वात्मनि स्थिरौ चरित-
वान्भवति । ततोऽपमृत्युपरिहारेण सर्वपापुः प्राप्नोति ।

अध्यानेन वृत्रवधमसङ्गेनाऽऽज्यभागमन्त्रयुगलयोः कालमेदेन व्यवस्थां विधत्ते—

स देवतेति । स इन्द्रोऽग्नीषोममस्ता वृत्रमुखे स्थिताः सर्वा देवता वृत्रा-
जिह्वं निःसार्य वृत्रहननहेतुभूतं हविराज्यभागद्वयरूपं पूर्णभागे संपादितवान् ।
लोकेश्वरेण वृत्रपादरणात्मकं वृत्रान्वकाररूपेणावस्थितं शत्रुं पूर्णिमादिने व्योस्नया
विनाशयन्ति । अभावास्यायां व्योत्सनाया अभावाद्वृत्ररूपमन्त्रकारमाप्याययन्ति
सर्वतो वर्धयन्ति । यस्यादेवं तस्माद्वृत्रहननशब्दलाञ्छिते कृचावाज्यभागयोः पूर्ण-
भागे पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये । बुधिधातुयुक्ते कृचाधमावास्यायां पुरोनुवाक्ये कर्तव्ये ।
अग्निर्वृत्राणि जह्वनत्त्व = राजोऽव वृत्रहेत्यनयोर्वृत्रहननप्रतीतेरेवे कचौ चार्वाच्यौ ।
कविर्दिपेण वावृधे वर्धयामो वचोविद इत्येते कचौ बुधिधातुयुक्तत्वाद्वृधन्त्वौ ।

मासङ्किर्कीमाज्यभागव्यवस्थां विधाय प्रकृतं वृत्रवधमकारं दर्शयति—

तत्संस्थाप्येति । स इन्द्रो वृत्रहननहेतुभूतमाज्यभागरूपं हविः संपूर्णं
कृत्वा पूर्ववद्वज्रपादाय पुनरपि वृत्रमभिलक्ष्य हन्तुमागतवान् । तदानीं छावापुधि-
व्याधिन्दमब्रूताम्—अयं वृत्रो भूमिपारम्भं दृष्टोकपयन्तं व्याप्याऽऽवपोराभितो
वर्तते । तस्मान्म(दस्म)दीयमेनं न ग्रहेति । तत इन्द्रस्यानङ्गिकारमवलोक्य महा-
रमभ्यनुज्ञातुमुत्कोचस्तेन वरं व्रतवत्यौ । नक्षत्रैर्विहिताऽलंकृता स्यामिति दिवो वरः ।
मनुष्यपशुवृक्षनगनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रेण विहिताऽलंकृता स्यामिति पृथिव्या
वरः । तेन वरेण ते तथैव स्याताम् । एतद्वराभिज्ञोऽपि स्वाभीष्टं वरं प्राप्नोति ।
ततः स इन्द्रो छावापुधिवीभ्यामनुज्ञातो वृत्रं हतवान् ।

अथाविहितस्याग्नीषोमीयपुरोडासस्य देवौ प्रशंसति—

ते देवा इति । इन्द्रयुक्ताः पार्श्ववर्तिनः सर्वे देवा वृत्रं हत्वा तन्मुखाग्निः—
सुतावग्नीषोमौ प्रवि हव्यमस्मदर्धे बहतमित्यब्रुवन् । तदस्त्वावग्नीषोमौ तान्देवान्म-
त्वेवमब्रूताम्—तथैव तथैव वृत्रेण चिरं देशनादपगततेजस्कावेव संपन्नौ, स्वभो-
स्तथाविधयोस्तेजः सामर्थ्यं वृत्र एव स्थितमिति । ते देवा अनुबन्धनस्वरं को
नामेदं तेज आप्तुं गच्छतीति । तत्र बुद्धिमन्तो गोः सर्वमित्रत्वेन वैराभावाद्देवेव

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

पुनश्चरिते गत्वा तेजः समानेष्वतीत्युक्तवन्तः । साऽपि गौरात्मो वश्वेन वश्ये-
कमप्येत्य-अतस्तेः संबन्धिः घृतपयोऽस्य तेजो वृत्रशरीरादानेष्वपि, आनीतं च
तन्मय्येव सर्वदा तिष्ठतु, मध्येन स्थितेन तेजोमयेन तदा तदा स्वीकृतेन भोजनो
निर्वर्तयेध्वमिति । तमिधं वरं लब्ध्वा तत्तेजो गौरान्तमत् । तस्माद्वरवृत्तवाह्योऽपि
निरन्तरं मयि तिष्ठत्येव तेजसा घृतपयोऽस्तेजोमयेन तदा तदा स्वीकृतेन सर्वे
भोजनो निष्पादयन्ति । तत्र यद्ब्रुतमेतद्वाग्नेस्तेजो यत्तदेव सोमस्य तेजस्तद्ब्रु-
मभ्यर्चयेन्म तेजस्वी भवतीति ।

तदिदमग्नीषोमीयपुरोडाशस्त्वं पौर्णमासकर्म प्रजापतिसंमन्त्रित्वेनेन्द्रतंभन्धि-
त्वेन च प्रशंसति-

ब्रह्मवादिता इति । नात्र प्रजापतेर्हीनभोक्तृत्वेन पौर्णमासदेवतात्वं, किंतु
तत्कर्मसमष्टत्वेन । तच्च पूर्वकाण्ड उदाहृतम्-“ प्रजापतिर्यज्ञानतुजतामिहोत्रं
वाग्निहोत्रं च पौर्णमासी चोक्त्यं च ” इत्यादि । स च प्रजापतिस्तेन पौर्ण-
मासकर्मणा स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं निरवासाययानिःशेषवित्तदानेन स्थिरनि-
वास्तमकरात् । एतदपि पूर्वकाण्ड एव स्पष्टमुदाहृतम्-“ तेनेन्द्रं निरवासाययत्ते-
नेन्द्रः परमां काष्ठामगच्छत् ” इति । यथा प्रजापतिर्यज्ञान्ततर्जं तथेन्द्रोऽप्य-
ग्नीषोमीं ब्रुवान्निःसारं ताभ्यामिमं पुरोडाशं वृत्तवानिति अस्ति प्रजापतेरिदे-
न्द्रस्थीति संबन्धः । यस्मात्प्रजापतिरिन्द्रं निरवासाययत्तस्मात्त्रोकोऽपि ज्येष्ठं पुत्रं
धमेन निरवासाययति निःशेषमायुषोऽवसानं धनेन युक्तो यथा पान्नोति तथा
कुर्वन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

ब्रह्मवादायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ अग्निषोमीयः अग्नेयात्पूर्वो नो वाऽस्तु, पूर्वताः ।

ब्राह्मणकामतेहोमैव मन्त्रकमचक्रवत् ।

स्मृतिवज्रादमुक्तं मन्वाणां स्मारकवत् ।

शंभुत्वं ब्राह्मणस्यास्ति विधिनाऽपि कृतार्थता ” ॥

अग्नीषोमीययागस्तौत्तरायणब्राह्मणे पञ्चमपवादके द्वितीयानुवाके समाप्ताः-

“ वाग्मयेतमग्नीषोमीयवेकादशकपाठं पूर्णमासे पारयच्छत् ” इति । आग्नेयवा-

(अग्निषोमीयपुरोडाशविधिः)

गुस्तु पञ्चमपाठके तृतीयानुवाक आम्नातः—“यदग्नेपोऽष्टाकपातोऽभावात्स्यापां च
पौर्णमास्यां चाभ्युतो भवति ” इति । तत्रानुष्ठानेत्यत्र नाक्षणीकविध्यधीनत्वाद-
ग्निषोमीयस्यै प्रथममनुष्ठानमिति प्राप्ते ज्ञमः—मन्त्रकाण्डे पूर्वं पठिता अभिव-
मन्त्राः । तथा हि—होत्रकाण्डे आज्यमागमन्वानुवाकापुस्तस्मिन्नुवाके प्रथम-
गोमर्मुर्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते । ततः “ प्रभापते न त्वैः
कानि ” इत्यादिके प्राजापत्ये । ततोऽग्निषोमा त्वेदसेत्यादिके अग्निषोमीये ।
आभ्यर्चककाण्डेऽग्रे जुष्टं निर्वागम्यग्निषोमाभ्यामित्वाग्नेयः पूर्वमन्त्राः । तत्र-
मन्त्रकाण्डेऽप्यग्रे हं देवयज्ययाऽन्नादो भूयासमित्याम्नात्वा पश्चादग्निषोमासेर्हं
देवयज्यया भूवहा भूयासमित्याम्नापते । मन्त्रकपञ्चमवतः । मन्त्रैः स्मृत्या
पश्चादनुष्ठयत्वात् । नाक्षणं त्वपान्तपदार्थविधिनाऽपि चरितार्थम् । अतोऽनुष्ठान-
स्मरणमिदं त्वजन्मन्वान्वाधितुं नाक्षमिति मन्त्रकमेणाऽग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठानम् ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे विनितम्—

“ अज्जम्भमानमन्त्रोक्तिः सुतो धर्मः कस्तोरुव ।

वाक्यमादाद्यः सक्रियया द्वितीयस्त्वविरुद्ध्या ” ॥

इत्थं पूर्णमासपकरणो ज्ञायते—“ माणो वै दक्षोऽमासः मनुस्त्वस्याज्जम्भमानो
ज्जम्भामि दक्षकृत् इति माणस्यानावेवाऽऽत्यन्ते त्वर्वाभ्युत्सि ” इति । अज्ज-
नामेन विदारितमुखः पुरुषो अज्जम्भमानः, तस्य वाक्यामन्त्रोक्तिः प्रतीयते ।
वाक्यं च पकरणाद्वर्तीयः । तस्मात्केवलं पुंश्र्व इति चेन्नैवम् । कदाचपि अज्ज-
म्भमानपुरुषसंभवेन वाक्यपकरणयोर्विरोधाभावि तत्पुमान्मां कृत्युक्पुरुषसंस्का-
रस्त्वर्वाणमाव ।

तत्रैव प्रथमपादे विनितम्—

“ वार्वच्च्यौ पौर्णमासे स्तो वृधन्वत्यौ तु दशंगे ।

इति प्रधानशेषत्वमुक्तं किंवा व्यवस्थितिः ॥

क्रमेण प्राविता पैन्वाश्चत्वारोऽप्याज्यभागयोः ।

कमाद्वाक्यं बलीयोऽष्ट एषां दशादिशेषता ॥

न मुखे सोम इकोऽस्ति माऽऽधत्स्वादिकालयोः ।

इशादिरव्यवस्थित्या प्राप्तौ वाक्याद्व्यवस्थितिः ॥ ”

१ क. घ. ऊ. “मत्योक्त” । २ क. घ. ऊ. “स्य पूर्वस्थे प्रा” । ३ ल. ख.
“त्याग्नेयस्य म” । ४ क. घ. ऊ. ख. “त्वाभ्युत्सि” । ५ क. घ. ऊ. “मुता स्मिन्वाच्य” ।
६ क. घ. ऊ. मन्त्राः भुत्वा नोऽप्या” ।

(अग्नीषोमीयपुरोडाशविधिः)

दशैर्पूर्णमासप्रकरणे भूयते-^१ तस्माद्दार्ध्वी पूर्णमासेऽनुच्येते वृधन्वती अमा-
वास्यायाम्^२ इति । तत्रेदं दार्ध्वीयुगलं वृधन्वतीयुगलं च हौत्रकाण्डे आज्य-
भागयोः क्रमेऽग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यनुवाकेनाऽऽम्नातम् । उदाहरेन तु मास-
णवाक्येन दर्शपूर्णमासयामयोस्ताद्विधिरवगम्यते । तत्र वाक्यस्य प्रचलत्वादिषां
मन्त्राणां दर्शपूर्णमासयामाङ्गत्वं न त्वाज्यभागमाङ्गत्वमिति प्राप्ते ब्रूमः-“अग्निर्वृ-
त्राणि जङ्घनन्^३” इत्याग्नेयी प्रथमा दार्ध्वी । “त्वं सोमासि सत्यविः”
इति सौम्या द्वितीया दार्ध्वी । “अग्निः प्रत्नेने मन्मना” इत्याग्नेयी प्रथमा
वृधन्वती । “सोमगीर्मिह्वा वयम्” इति सौम्या द्वितीया वृधन्वती । तत्र मुख्य-
योर्दर्शपूर्णमासयोरग्नेयपुरोडाशसङ्गावादाग्नेयीद्वयस्य विकल्पेन पुरोनुवाक्यमात्रं कथं-
चिज्ज्ञवेत्तु । सौम्ययोस्तु तच्च संभवति । सोमदेवताया अभावात् । नक्षत्रीषोमी-
येऽपि केवलः सोमो विद्यते । किंच, पौर्णमास्याममावास्यायामिति सप्तमीभ्या-
माधारत्वं सम्यते । तच्च यागवाचित्वे यागस्य मुख्यत्वाच्च संभवति । कालस्य
तूपसर्जनत्वाच्चद्वाचित्वं युक्तम् । किंच, प्रयाजमन्वानुवाकस्यानन्तरमेवायमनुवाकः
पठितः । स चाऽऽज्यभागयोरङ्गयोः क्रमो न तु मुख्ययोर्दर्शपूर्णमासयोः । तस्माच्च
मन्त्रचतुष्टयस्य मुख्ययागाङ्गत्वम्, किं तु आज्यभागमाङ्गत्वम् । नन्वेतत्क्रमेणैव
लब्धं तत्राप्याग्नेये प्रथमं आज्यभागे मन्त्रोऽप्याग्नेयः, सौम्ये द्वितीये सौम्य इत्येवा-
व्यवस्था लिङ्गेनैव लभ्यते । वाढम् । तथाऽपि दार्ध्वीयुगलं पूर्णमासे वृधन्वती-
युगलममावास्यायामित्येषा व्यवस्था पूर्वमप्राप्ता ब्राह्मणवाक्येनै विधीयत इति नै-
वैयर्थ्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपवादके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

१ ख. “न जन्म” । २ क. ख. छ. “वति । सौ” । ३ ख. ख. “क्येनाभिधी” ।

४ ख. ख. न तद्वेद्य” ।

(अमावास्यायां सामाग्न्यागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वृत्रं जग्निवाꣳसं मृधोऽभि प्राषेपस्त
 स एतं वैमृधे पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यमपश्यत्
 निर्वपत्तेन वै स मृधोपाहत यैर्मृधः पूर्ण-
 मासेऽनुनिर्वाप्यो भवति मृध एव तेन यज-
 मानोऽप हत इन्द्रो वृत्राꣳ ह्रस्वा देवताभिश्चे-
 न्द्रियेण च व्याध्यत स एतमाग्नेयमष्टाकपाल-
 ममावास्यायामपश्यदैन्द्रं दधि (१) तं निर-
 वपत्तेन वै स देवताभिश्चेन्द्रियं चावाꣳन्ध यदा-
 भ्योऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवत्यैन्द्रं दधि
 देवताभिश्च तेनैन्द्रियं च यजमानोऽवꣳन्ध
 इन्द्रस्य कुम्भे जꣳन्तुर्वा इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीमनु
 व्याꣳत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्स प्रजापति-
 मुपाधावद्वृत्रं मे जꣳन्तुर्वा इन्द्रियं वीर्यम् (२)
 पृथिवीमनु व्याꣳत्तदोषधयो वीरुधोऽभवन्प्रजिति
 स प्रजापतिः पशुनब्रवीदेतदस्मै सं व्रयतेति
 तत्प्राꣳव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्तसमनयन्तरप-
 त्थदुहन्त्यत्समनयन्तर्सानाद्यस्य सानाद्यस्य
 यत्प्राꣳवदुहन्तर्प्रतिधुषः प्रतिधुक्त्वꣳ समनैषुः
 प्रत्यधुक्षन् तु मयि व्रयत इत्यब्रवीदेतदस्मै
 (३) ज्ञातं कुरुतेत्यब्रवीत्तदस्मै ज्ञातमकुर्वन्नि-

ग्नियं वावास्मिन्वीर्यं तदश्नयन्तच्छ्रुतस्य
 ज्ञातृत्वः समनैषुः प्रत्यधुक्षच्छ्रुतमक्रजं तु भा
 धिनोतीत्यब्रवीदेतदस्मै दधिं कुरुतेत्यब्रवीत्त-
 दस्मै दध्यं कुर्वन्तदंनमधिनात्तद्दध्नो दधित्वं ब्रह्म-
 वादिनो वदन्ति दध्नः पूर्वस्यावदेयम् (४)
 दधि हि पूर्वं क्रियत इत्यनादृत्य तच्छ्रुतस्यैव
 पूर्वस्यावं चेदिन्द्रियमेवास्मिन्वीर्यं अत्रिवा
 दध्नोपरिष्ठाद्विनोति यथापूर्वमुपैति यत्पूती-
 कैर्वा पर्णवल्कैर्वाऽऽतुच्छ्यात्सौम्यं तद्यत्कलै रा-
 क्षसं तद्यत्तण्डुलैर्वैश्वदेवं तद्यदातश्नेन मानुवं
 तद्यद्दध्ना तत्सेन्द्रं दध्नाऽऽ तनाकि [५] सेन्द्र-
 त्वायामिहोत्रोच्छेषणमभ्यातनक्ति यज्ञस्य सं-
 तत्या इन्द्रा वृत्रं हृत्वा परां परावर्तमगच्छ-
 दपरां वा इति मय्येषामस्तं देवताः प्रियमैच्छ-
 ज्ञातृत्वः सत्यतोऽनविन्दति तस्य
 भागधयामिति तं धितरोऽनविन्दन्त-
 तुभ्यः पूर्वद्युः क्रियते सोऽभावास्थी
 त्वाऽनच्छंसं देवा अग्निं समगच्छन्तामा वै
 न. (६) अद्य वसुं वसतीतीन्द्रो हि देवानां
 वसु तदभावास्यांथा अभावास्तत्वं ब्रह्मवादिनो
 वदन्ति किंदेवस्य संनिध्ययामिति वैश्वदेव-
 मिति ब्रूयाद्विश्वे हि तद्देवा भागधयामि सम-

(अमावास्यायां संनाय्ययागविधिः)

गच्छन्तेरयथो खल्वैन्द्रमित्येव ब्रूयादिन्त्रं वाच

ते तद्भिषज्यन्तोऽभि समगच्छन्तेति (७) ॥

(इति मे जघनुष इन्द्रियं वीर्यमित्यंजरीदेतदस्मा अवदेयं तनक्ति नो
द्विचत्वारिंशच्च) ।

इति छणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके

पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयाऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽग्नीषोमयागोऽभिहितः पूर्णिमादिने ॥

अथ तृतीयेऽमावास्यायां संनाय्ययागो वक्तव्यः ।

तत्र मध्यमं सावत्पौर्णमास्यामनुनिर्वाणं वैमृधं विधत्तुः प्रस्तौति—

इन्द्रो ब्रूयामिति । अथ य इन्द्रो ब्रूयं हवतांस्तमिन्द्रं मृधो ब्रूयन्क्षयामिन्धो
वैरिणोऽभिहितः समागत्य प्रकर्षेण भयमुत्पाद्याकम्पयन्व । विनाशिता मृधो वैरिणो
येन देवनासौ विभृत् । स देवो यस्यैकादशकपालस्थ पुरोडाशस्य सोऽयं वैमृधः ।
स पुरोडाशं पूर्णमासयागेऽनुनिर्वाणं प्रधानकर्षणः पञ्चाभिर्वापयोऽग्नमपश्यत् ।

अथ विधत्ते—

यद्वैमृध इति । अथ संनाय्ययामकमेन्द्रं वधि विधातुं प्रस्तौति—

इन्द्रो ब्रूयामिति । इन्द्रो ब्रूयन्क्षयेन भीतो हरे पलायमानः स्वकीयाभिर्वैव-
ताभिश्च स्वकीयेन सामर्थ्येन च न्युद्धो विमुक्तोऽभूत् । अथ विधत्ते—यदाग्नेय इति । अत्राऽऽग्नेयो न विधीयते । षष्ठे प्रपाठके यदाग्नेयोऽष्टाक-
पाठोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाप्युक्तो भवतीति कालद्रव्ये विधानात् । अतः
देवाग्नेयिभ्युजयनायायमर्थवादः—यदा केवलेनाप्याग्नेयेन देवतानांभिन्निग्रयस्व
वावरोधो भवति तदानीमैन्द्राग्नेन तद्वरोध इति किमु वक्तव्यमिति । अन्वयोः

स्तुत्या तद्विधिरुचीयते । शात्वान्तरे समानप्रकरणे स्पष्टं तद्विधानात् । ऐन्द्र-
विधिसिद्धत्वं दिग्ध एव ।

तमेव विधिं स्तोतुं तानाभ्यभिर्वचनं दर्शयति-

इन्द्रस्य वृत्रमिच्छि । जग्गुषो हतवतः । ध्याच्छिद्विधिरत्वेन प्राप्नोत् । ओष-
विवीरुधार्भेदः पूर्वाचार्यैर्दर्शितः-

“ ओषध्वः फलपाकान्ता लता गुल्माभ्य वीरुधः ” इति ।

तदेतदिन्द्रस्य सामर्थ्यस्यौषध्यादिरूपत्वं प्रजापतेरग्रे कथितवान् । तच्च प्रजा-
पतिरेतदिन्द्रस्य सामर्थ्यमिन्द्रार्थं सम्यक्प्रपद्यतेति पशूनमवीत् । तत्सामर्थ्यं पशव
ओषधीभ्यः सकाशादानीय स्वात्मन्महि स्वशरीरे सम्यक्स्थापितवन्तः । पुनः
स्वनिष्ठं तद्दीर्घं क्षीरादिरूपमिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तः । यस्मात्पशवः तमनयं स्वस्मा-
त्तानाभ्यस्य शीरसस्य सम्यगानयनेन संपन्नामिति ह्युत्पत्त्या तानाभ्यनाय ब्रूयति ।
यस्मादिन्द्रं प्रति दुग्धवन्तस्वस्मात्प्रतिभुवः प्रतिदिनं दुग्धमानस्य क्षीरस्य प्रति-
भुगिति नाम संपन्नम् । अथ श्रुतनामनिर्वचनं दर्शयति-

समनैषु रिति । भोः प्रजापते त्वदाज्ञया पशवः सपनैषुः प्रत्यधुक्षंश्च क्षीर-
रूपं तद्दीर्घं मयि न भवते पाकाभावान्मदुदरे तच्च जीर्यतीत्यर्थमुक्तवान् । ततः
प्रजापतिः पशून्प्रति शतं पकं कुरुतेत्यब्रवीत् । तथा कृते सति तदिन्द्रिषसा-
येध्यं पकं पयोऽस्मिन्निन्द्रोदरे सम्यगाभितममूत् । यै(त)स्माच्छूया पाक इत्यस्मा-
च्छ्रुजो वा श्रुतमिति नाम निष्पन्नम् । अथ दधिनामनिर्वचनं दर्शयति-

समनैषुः प्रतीति । सनयनमपि दोहनश्रुतस्थानि संपन्नान्येव, किं तु तच्छ्रुतं
मां तु न धिनोति न प्रीणयतीत्युक्ते प्रजापतिरावश्चनकर्तृमपि दधि कुरुतेत्यब्र-
वीत् । तच्च दधिकृतं तदेनमिन्द्रमधिनोदपीणयत् । तस्माद्दधिनाम संपन्नम् ।
अथैन्द्रं दधीति विधिर्विस्पष्ट एव । श्रुतनामनिर्वचनार्थोदादेनैन्द्रं पय इति विधि-
मुक्तयेत् । अन्यथा वक्ष्यमाणश्रुतावदानविचारानुदयप्रसङ्गनात् ।

तमेव विचारमभिप्रेत्य पूर्वपक्षमुपन्यस्यति-

ब्रह्मवादिन इति । यस्मात्पूर्वदिने रात्रौ दधि क्रियते तस्माच्छुद्धामवेदानेऽ-
वदीयमाने दध्नः स्वरूपमेव पूर्वमवदेयम् ।

(अमवास्यायां सोनाद्वयमाविधिः)

यमेवं पूर्वपक्षं दर्शयित्वा सिद्धान्तं विधत्ते—

अनादृत्येति । तत्पूर्वं दध्न्यवदानमनादृत्य क्षीरस्यैव स्वत्वं पूर्वमवदेयम् । तथा सत्यस्मिन्व्यजमान इन्द्रियरूपमेव क्षीरमवस्थाप्योपरिष्ठादध्ना पीययति । क्षीरं पूर्वमावि दधि पश्चाद्भावीत्येववृत्तचक्रमपि प्राप्तवान्मवति ।

अथाऽऽतश्चनं विधत्ते—यत्पूतीकैरिति ।

सोमवल्लीतमानाया लतायाः खण्डाः पूतीकाः । पलाशेवृक्षस्थाः श्याः पर्ण-
वस्काः । यौडवदरफलाणि कलाः । ईषदम्लतक्रमातश्चनम् । पूतीकादिभिरातश्चनं
सोमैदीनां भिषम् । तथा सत्यवेन्द्रपीत्ये दध्नाऽऽतश्चनमात् ।

दध्नाऽऽतश्चनस्योपर्वमिहोन्नार्थपवागुशेने(न)णातश्चनं विधत्ते—

अभिहोमेति । वर्शयागस्याभिहोमेण सहाविच्छेदः संततिः । अथ पिण्ड-
वितुयज्ञं विधत्ते—

इन्द्रो वृषमिति । वृषवधेनासुराणामपराधं कृतवानस्मीति मन्थयान इन्द्रो
भीतीऽत्यन्तं क्रुमगच्छत् । तमिन्द्रं प्रति देवता -आह्वानमैच्छन् । देवतानां मध्ये
योऽन्विष्य मथममिन्द्रं लभते तस्य मथर्धं भागो दीयत इति प्रजापतिनोकाः
वितरः मथममिन्द्रं यस्मादलभन्त तस्मात्पितृभ्यः पूर्वेषुः पिण्डवितुयज्ञं कुर्यात् ।
वर्शयागदेवतानामपवासायामारम्भः प्रतिपदि तद्यागः । पितॄणां स्वभावास्मा-
न्नामिह पिण्डदानम् ।

ननु ब्राह्मणग्रन्थे मथमकाण्डस्य तृतीयप्रपाठकेऽन्त्यानुवाके महता वपश्चेन
पिण्डवितुयज्ञो विहितः । वाङ्म । एवं तर्हि सोनाद्वयपक्षसार्धमत्र वदनुवादोऽस्तु ।
तामेव स्तुतिं द्योतयितुमनावास्यानिर्वचनं दर्शयति—

सोऽमावास्यामिति । पितृभिरन्विष्य लब्धः स इन्द्रोऽमावास्यायां पला-
शवृक्षेणास्मतिनिद्रुत्य समागतः । ते देवास्तमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं संपाताः परस्परमि-
दमब्रुवन्—अद्य नोऽस्माकं वसु भेदं धनमत्रा वसति सह तिष्ठति, सर्वेषां साधार-
णत्वेन वर्तत इत्यर्थः । किं तद्वद्विषति तदुच्यते—इन्द्रः खलु सर्वेषां देवानां वसु
भेदं धनं, तस्मिन्वर्तमाने सति स्वामिन्नाभात् । यस्मादेवा एवमुक्तवन्तस्तस्मादमा
वसत्वेनेति व्युत्पत्त्याऽमावास्यानाम संपन्नम् ।

ऐन्द्रं दर्शयति विधिवाक्ये सांनाय्यस्य यदैन्द्रत्वमुक्तं तदेव पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां
वृद्धयति-

अस्मन्नादिन इति । पितृभिरानीयमानमिन्द्रमभिमुखीकर्तुं सर्वेऽपि देवा यदा
समागच्छन्तदा तत्सांनाय्यलक्षणं भागमभिलक्ष्यैव समागच्छन्ति सांनाय्यं वैश्व-
देवमिति केषांचित्पक्षः । अथोक्तशब्दः पक्षान्तरार्थः । मीत्या दूरदेशं गतमिन्द्रं
मित्रयन्त एव भयनिवारणेन समाहितस्तन् एव ते देवास्त्विन्द्रं समागताः, न तु
सांनाय्यलक्षितया । तस्मात्सांनाय्यमैन्द्रमित्येव बुद्धिमान्ब्रूयान् ।

अथ भीमांसा ।

चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ संस्थाप्य पौर्णमासीं तामनु वैभुध ईरितः ।

द्वयोरङ्गमुनैकस्य द्वयेः स्यात्प्रक्रियावशात् ॥

उत्पत्तिवाक्यतः पूर्णमाससंयोगभासनात् ।

तस्यैवाङ्गं न द्वयस्य प्रक्रिया वाक्यबाधिता ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते-“ संस्थाप्य पौर्णमासीं वैभुधमनुनिर्वपति ”
इति । तत्रैवं वैभुधेष्टिः प्रकरणबलात्प्रयाजादिवदुभयोरपि दर्शपूर्णमासयोरङ्ग-
मिति चेत् । वाक्यस्य प्रबलत्वान् । न च संस्थाप्येति पौर्णमास्याः समाप्त्यभि-
धानात्तदङ्गत्वमयुक्तमिति वाच्यम् । दर्शसाधारणाङ्गसमाप्त्यभिधायैत्यणोपपत्तेः ।
तस्मादुत्पत्तिवाक्यादेककर्तृकत्ववाचित्वप्राप्त्यभावाच्च पूर्णमासस्यैवाङ्गम् ।

द्वितीयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्-

“ दर्शपूर्णमासोः प्रोक्त आग्नेयः केवलोऽप्यसौ ।

दर्शे यदिति वाक्याभ्यां कर्मान्यद्वाऽनुवादगीः ॥

अभ्यासादन्यकर्तृत्वं द्विर्दर्शसौ प्रयुज्यताम् ।

एकत्वं मत्प्रमिश्रानादनूक्त्यैन्द्राग्रसंस्तुतिः ॥

“ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति
काचद्वये विहितम्, “ यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवति ” इति एकस्मि-
न्काले पुनर्विहितम्, तत्राविशेषपुनःश्रुतिलक्षणेनाभ्यासेन प्रयाजानामिव भेदः ।

(आप्रावैष्णावाद्यागविधिः)

तथा सत्याग्नेययागस्य दर्शकाले द्विः प्रयोग इति चेन्न । परम्भिज्ञानादाग्नेयस्यै-
कत्वे सत्येककालवाक्यस्यानुवादत्वात् । न चानुवादो व्यर्थः । विधेयैन्द्राग्रस्तु-
त्यर्थत्वात् । यद्यप्याग्नेयोऽक्षाकनालोऽप्रावास्यायी भवति, तथाऽपि न केवलेना-
ग्निना साधुर्भवति । इन्द्रसहितोऽग्निः सपीचीनतरः । तस्यादैन्द्राग्रः कर्तव्य इति
विधेयश्रुतिः । प्रयाजवैश्वस्यं तृकमेवानुसंधेयम् । तस्मादनुवादः ॥

इति श्रीपत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकरशे

छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वै दर्शपूर्णमासौ

यजेत य एनौ सेन्द्रौ यजेतेति वैमृधः पूर्णमा-
सेऽनृनिर्वाण्यो भवति तेन पूर्णमासः सेन्द्रं
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायां तेनामावास्यां सेन्द्रा
य एवं बिद्वान्वैदर्शपूर्णमासौ यजते सेन्द्रावैवेनौ
यजते श्वःश्वोऽस्मा ईजानाय वसीयो भवति
देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा
एताम् (१) इष्टिमपश्यन्नाग्नावैष्णवमेकादश-
कपात्तृ सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं तां
पौर्णमासं स॒स्थाप्यान् निर्वपन्ततो देवा
अभं वन्पराऽसुरा यो आतृव्यवान्स्यात्स पौर्ण-
मासं स॒स्थाप्यैतामिष्टिमन् निर्बपेत्पौर्ण-
मासेनैव वज्रं आतृव्याय प्रहृत्याऽऽत्तावैष्णवेन
देवतांश्च यज्ञं च आतृव्यस्य वृक्षे मिथुनाभ्य-
शून्तारस्वताभ्यां यावदेवास्यास्ति तत् (२)

सर्वं दुरुक्ते षोर्णमासीमेव यजेत आतृष्यवाजा-
 मावास्याः२ हत्वा आतृष्यं नाऽऽप्याययति
 साकंप्रस्थायीयेन यजेत पशुकामो यस्मै वा
 अल्पेनाऽऽहरन्ति नाऽऽत्मना तृप्यति नान्यस्मै
 ददाति यस्मै महता तृप्यंत्यात्मना ददात्य-
 न्यस्मै महता पूर्णं२ होतव्यं तु एवेनमिन्द्रः
 प्रजया पशुभिस्तरपयति दारुपात्रेण जहोति न
 हि भुन्मयमाहुतिमानश औदुम्बरम् (६)
 भवत्युर्वा उदुम्बर ऊर्कपशव ऊर्जेवास्मा
 ऊर्जं पशून्व रन्ध्रे नागंतश्चीर्महेन्द्रं यजेत
 अथो वै गतश्चियः शुश्रुवान्गरामणी राजन्य-
 स्तेषां महेन्द्रो देवता यो वै स्वां देवतामति-
 यजते प्र स्वार्थं देवतायै च्यवते न परां प्रा-
 णोति पापीयान्भवति संवत्सरमिन्द्रं यजेत
 संवत्सर२ हि व्रतं नाति स्वा (४) एवेनं देव-
 तेज्यमाना भूत्या इन्धे वसीयान्भवति संवत्स-
 रस्य परस्तादमये व्रतपतये पुरोडा-
 शमष्टाकपालं निर्वपेत्संवत्सरमेवैनं वृधं जप्ति-
 वा२सममिर्व्रतपतिर्व्रतमा लम्पयति ततोऽधि-
 कामं यजेत (५) ।

(इतां तदौदुम्बरं स्वा वि२राज) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
 पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(आम्नावेष्णवादिवागविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

उके वैमृधसांनाय्ये द्वितीयानुवाकके ॥

अथ चतुर्थ आम्नावेष्णवाद्यो वक्तव्याः ।

तथाऽऽदौ तावत्पूर्वोक्तानुवाकयोर्दशपूर्णमासयोः पशंसायाह—

महावादिन इति । एतौ दशपूर्णमासयागाविन्दसहितौ यो यजते स एव दश-
पूर्णमासवाग्धि न त्वन्यः । तयोश्च यागयोः सेन्द्रत्वं वैमृधसांनाय्याभ्यां संप्रकृते ।
एवं विदुषः सेन्द्रयागेनो (णो) सरोत्तरदिने घनाधिक्यं भवति ।

अथ पौर्णमास्या काश्यपमुनिर्वाप्यमिषयन्तरं विधातुं प्रस्तौति—

देवा वा इति । देवानां यज्ञं हृत्वा तथैवानुधरतामसुराणां देवसमानं विजयं
हृत्वा देवास्तानसुराण्वध्वाधित्वाऽनुष्ठितेनानुनिर्वाप्येण स्वयं विजयं यात्रा अतु-
राश्च पराभूताः । अथ विधत्ते—

नो आतुष्यथानिति । पौर्णमासेन प्रधानयागेन वज्रपक्षरः । अग्निः सर्वा
देवता विष्णुर्देव इत्युक्तत्वात्तद्गृहविषा वैरिणो देवता यज्ञं कर्तुं च विनाश-
यति । तारस्वतयोः जीपुरुषदेवत्वात्तद्दीपहविर्भ्यां मिश्रणानां तदूनां कर्मणम् ।
परावता आतुष्यथं यावद्विजयस्ति तस्मै नान्वितं भवति ।

अद्वयं सूत्रकारेण—“ पौर्णमासीयेव यजेत आतुष्यदाज्ञाहवताऽग्नीं विदुष्य-
मेकवावाक्यामां कियते ” [इति], तदेतद्विधत्ते—

पौर्णमासीमेवेति । द्वितीयानुवाके पुत्रपसङ्ग इदमुक्तम्—“ वाप्ति वा एते पू-
र्णमास आऽवावास्यामां प्याययन्ति ” इति । तस्मादद्यापि पूर्णमासानुष्ठानेन आतु-
ष्यं हृत्वा दशयागरित्यागेन आतुष्यस्थाऽऽप्यायनं परित्यक्तवान्भवति ।

अथ दशपूर्णमासस्य गुणविकृतिरूपं कंचिद्व्याप्तं विधत्ते—

साकं प्रस्थाप्येनेति । दधिक्षीरपूर्णाभिश्चनसूभिः कुम्भीभिर्मासमाहृत्यामेः
साकमध्वर्योः प्रस्थानं होमस्थानं प्रति प्रस्थानं यस्मिन्मासे सोऽयं साकं प्रस्था-
प्येयो यागस्तेन पशुकामो यजेत । तत्र महता क्षीरध्वयेण पूर्णं हविर्होतव्यम् ।

लोके च यस्यै राज्ञे करधदायिन्यः प्रजा अल्पेन प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा न स्वयं तुष्यति नाप्यन्यस्मै दातुं शक्नोति । यस्यै तु महता प्रमाणेन धनमाहरन्ति स राजा स्वयं तुष्यति चान्यस्मै दातुमपि च प्रभवति । तस्मादग्नादि महता प्रमाणेन पूर्णस्य द्रव्यस्य होमे सति स्वयं तृप्त इन्द्रः प्रजया पशुभिश्चैव यजमानं तर्पयति । तद्याग-कारः सूत्रकारेण स्पष्टीकृतः—‘साकंमस्थायीमेन यजेत पशू-
काम इत्यमावास्या विक्रियते द्वौ सायंदोहावेवं प्रातः सायं सायंदोहाभ्यां सप्तर-
न्ति प्रातः प्रातर्दोहाभ्यां सर्वेवां प्रातः’ इति ।

क्षीरभरणपात्राणां मृन्मयत्वाद्धोमेऽपि तत्प्रसक्तिं वारयितुं विधत्ते—

दाक्षपात्रेणेति । यस्मान्मृन्मयपात्रमाहुतिं व्याप्तुं नार्हति तस्मादाक्षपात्रेण होमः । न सञ्च जुह्वामवदानमस्ति । पूर्णस्य होतव्यत्वात् । अतो हस्तिधूपरणक्षमेण जुहुयात् । दाक्षविशेषं विधत्ते—

औदुम्बरमिति । पथमपपाठक औदुम्बरो मृषो भवतीत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । अथ सूत्रम्—‘पात्रसंसादनकाले चत्वार्यौदुम्बरपात्राणि मयुनक्ति तेषां जुह्वत्क-
स्यः’ इति । आवत्यः कुम्भ्यस्तावन्तो नासन्ना दक्षिणत उपवीतिन क्षेत्रस्थे
कुम्भीभ्यः पात्राणि पूरयित्वा तैरेवाध्वर्युं जुह्वन्त(त)मनु जुह्वति स्विकृत्यैसाध-
नं विद्वन्ते’ इति च ।

अधिकारिभेदेन सांनायस्य देवताव्यवस्थां विधत्ते—

कागतधीरिति । शुभ्रवस्त्रेद्वयमाभिष्टः । वेदत्रयस्य च श्रीरूपस्थानतश्चभिष्टः
प्राप्तधीर्भवति । श्रीरूपत्वं चैवामान्नायते—‘अहे पुष्पिनय मन्दं मे गोपाय । मर्म-
यस्त्वयिविदा विदुः । श्रवः सामानि यजूश्वि । सा हि श्रीरमृता सताम्’ इति ।
ब्राम्हण्यक्षो ब्रामणीः । राज्ञः पुत्रो राज्यन्धः । तयोः प्राप्तधीकत्वं मसिद्धम् ।
तेषामेव भयाणां महेन्द्रो देवता । एवं सति यः पुरुषः स्वकीयां देवताभारिक्रम-
यजते । एतेषु कश्चिदिन्द्रं यजति । अन्यो वा महेन्द्रं यजति । तादृशः स्वकी-
यदेवतायाः प्रभुवः सत्वरकीयां देवतां न प्राप्नोति । तदेववाशापेन पापीयान्द-
रिदश्च भवति । अगतभियः सर्वदेन्द्रप्राप्तौ विशेषं विधत्ते—

संवत्सरमिति । संवत्सरमतिक्रम्य यस्माद्व्रतं नानुष्ठेयं भवति तस्मादगतधीः
संवत्सरमिन्द्रं यजेत । एवं सति स्वकीयैव देवताभ्यस्मिन्संवत्सर इज्यमानां सती
भूर्यर्थे यजमानं प्रकाशयति । ततोऽयं धनवत्तरो भवति ।

(अन्नाद्यैश्चान्नमिदमिति)

अगताभिरः कर्मादिभिः विधत्ते—

संवत्सररूपेति । अतवाहकोऽग्निर्बहेन्मयामाधिकस्त्वनिवारकपापत्वं नृपं संव-
त्सरेन्मानुष्ठानेन हृतवन्तं यजमानं बहेन्मयागानुष्ठानरूपं अतं पापयति ।

अतपतेहेतुर्धर्ममताभिः बन्धमहेन्द्रयोरैच्छकत्वं विधत्ते—

ततोऽधि कामं यजेतेति । अत्र भीमाता ।

तृतीयाम्नायस्य पञ्चमपादे चित्तिवम्—

‘ आश्रमस्तह कुम्भीभिरैस्मिञ्छेवक्रिया न वा ।

जुह्वाऽवदानात्पञ्चतादिव शेषक्रियोचिता ॥

कुम्भीर्षु शेषास्तैस्त्रिभ्यः साकंमस्याय (य्य) कर्मणि ।

न स्विष्टकृदिर्द्वि (द्वे) कार्यभेदानीये सुखमदानयः ॥

‘ साकंमस्यायीयेन यजेत पशुकामः ’ इति किञ्चिदे कर्मणि भूयसे— ‘ तह-
कुम्भीभिरभिकामेन ’ इति । तत्र अतनुमिर्द्विषयः कुम्भीभिः सहाऽऽहवनीयदेशेऽ-
भिकमणमार्थं भूतम् । न तु तत्र कुम्भीभिर्होमः श्रुतः । तथा तत्पत्य कर्मणः
सामान्यविकृतिताज्जुह्वा कुम्भीभ्योऽवदाय जुहुयात् । हुतशेषेण च स्विष्टकृदा-
दिकं सामान्यशेषेणैव कर्तव्यमिति प्राप्ते रूपः—नाथ कुम्भीषु हुतशेषः सा-
माव्यं इव जुह्वाऽवदानाभावात् । अग्नीये सुचौ प्रदाय सह कुम्भीभिरभिकाम-
भित्युक्तवाज्जुहूपभूतोः प्रत्तत्वाद्भिकमणस्य होमार्थत्वाच्च कुम्भीभिरेव द्विषय-
सोर्द्धेमे सति कुम्भीभावनवशिष्यते, न हुतइतिःशेषः । तत्र कुतः शेषकर्म
कार्यम् ॥

इति श्रीश्रस्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कुष्माण्डजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ क. घ. ङ. च. ‘रुर्ध्वं गं’ । २ ल. ‘रस्ति शेषः’ । ३ ल. ‘यंमगनीभिरकु’ । ४ क.
घ. ङ. च. ‘मस्तिष्ठम्य प्रवा’ । ५ क. घ. ङ. च. ‘मन्तीति’ । ल. ‘मञ्जुहोतीति’ । ६
क. घ. ङ. च. ‘उज्जुह्वो कु’ । ७ ल. ‘व्यवज्जुह्वा तद्व’ । ८ ल. ‘वका’ ।

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमपण्डके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

नासोमयाजी सं नयेदनागतं वा एतस्त्वं
 पयो योऽसोमयाजी यदसोमयाजी सं नयेत्प-
 रिमोष एव सोऽनृतं करोत्यथो परैव सिच्यते
 सोमयाज्यैव सं नयेत्पयो वै सोमः पर्यः सां-
 नाध्यं पर्यसैव पर्य आत्मन्धत्ते वि वा एतं
 प्रजयां पशुमिरर्धयति वर्षयत्यस्य भ्रातृन्धं
 बस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमाः (१) अभ्यु-
 देति त्रेधा तण्डुलाग्निं भजेद्ये मध्यमाः स्यु-
 स्तानमये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये
 स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधश्चक्रं येऽणि-
 ष्ठास्ताच्चिष्णवे शिपिविष्टाय जृते चरुमग्निरे-
 वास्मै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः प्र यच्छति
 यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशु
 प्रति तिष्ठति न द्वे (२) यजेत यत्पू-
 र्वया संप्रति यजेत्तोत्तरया छम्बदकुर्या-
 यदुत्तरया संप्रति यजेत पूर्वया छम्ब-
 दकुर्याभिष्टिर्भवति न यज्ञस्तदनु हतिमु-
 र्यपगल्भो जायत एकामेव यजेत प्रगल्भोऽ-
 स्व जायतेऽनाहत्य तद्वे एव यजेत यज्ञमुत्त-
 मेव पूर्वयाऽऽलभते यजेत उत्तरया देवता एव

(अम्मुदयेष्ठ्याकीर्तिनयविभिः)

पूर्व्याऽवरुन्ध इन्द्रियमुत्तस्या देवलोकमेव
 (३) पूर्व्याऽमिजयति मनुष्यलोकमुत्तरया
 भूवसो यज्ञकतूनुपेत्येषा वै सुमना नामेष्टिर्य-
 मयेजानं पश्चाच्छब्दमा अभ्युदस्यास्मिन्नेवास्मै
 लोकेऽर्धुक् भवति दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो
 यजेत पूर्णमासे सं मंथेन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षा-
 याऽमावास्यायां यजेत पूर्णमासे वै देवानां
 सुतस्तेषामेतमर्धमासं प्रसृतस्तेषां मैत्रावरुणी
 वशाऽमावास्यायामनुबन्ध्या यत् (४) पूर्वे-
 द्ययजते वेदिमेष तत्करोति यद्वत्सानपाकसोति
 सदोहविधाने एव सं मिनोति यद्यजते देवैरेव
 सुत्यां सं पादयति स एतमर्धमासं संधमादि
 देवैः सोमं पिबति यन्मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षायाऽ-
 मावास्यायां यजते देवासौ देवानां वशानु-
 बन्ध्या सो एवैतस्य साक्षाद्वा एष देवानभ्या-
 रोहति य एषां यज्ञम् (५) अभ्यारोहति
 यथा स्वल् वै श्रेयानभ्यारूढः कामयते तथा
 करोति यद्यवविध्यति पापीयान्भवति यदि
 नावविध्यति सदृश्यावृत्काम एतेन यज्ञेन
 यजेत क्षुरपविर्ह्येष यज्ञस्ताजकपुण्यो वा भवति
 प्र वा भीषते तस्यैतद्वर्तं नानृतं वदेन्न मास्त-
 मंश्रीषोन्न स्त्रियमुपेयाज्ञास्य पल्पलनेन वासः

पल्पूलयेधुरेताहि देवाः सर्वं न कुर्वन्ति(६) ॥

(चन्द्रमा इव देवलोकमेव यद्यहं पल्पूलयेयुः पदम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतौत्तितीयसंहितायां द्वितीयपटके

पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ।

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

द्विषा चतुर्थे पुंभेदात्प्रोक्ता सांनाय्यदेवता ।

अथ पञ्चमेऽभ्युदयेष्टव्यो वक्तव्याः ।

तत्र तावत्सांनाय्याधिकारिणं विविनक्ति—

नासोमयाजीति । सोमयागात्परा दर्शयामी सांनाय्यं नानुतिष्ठेत् । असो-
मयाजिनः पर्यौज्जागतमयाप्तम् । सोमस्यौषधिरसत्वेन तदभावे सत्योषधिरसविशे-
षस्य पयसः सुधरात्प्राप्त्वात् । एवं सति यद्यसोमयाजी संनयेत्तत्सौ परिपोष एव
तस्कर एव सन्नतं करोत्यभ्यास्यं करोति । अपि च बहूनां सिध्यमानं तस्मा-
नाभ्यमन्याभ्यत्वात्सरेव सिध्यते विनाश्यत एव । तस्मात्सोमयाज्येव संनयेत् ।
न चास्येतरवत्पर्यौज्जागतं, सोमस्यौषधिरसत्वेन पयोत्पत्त्वात् । सांनाय्यमपि
तथाविधम् । अतः सोमयाजी सोमरूपेण पयसा सह सांनाय्यरूपं पय आत्मनि
धारयति । अथाभ्युदयोर्हि विधत्ते—

वि अष्टमिति । चतुर्दश्याममावास्यायेयमिति आन्त्या अविहानो रागावेव
हवीं वि निषेपेत् । तथा च भ्रुत्पन्तरमाप्नायते—यदि विभीषादभि मोदेष्यतीति
महारात्रे हवीं वि निषेपेत्फलीकृतैस्तण्डुलैरुपासीतार्थं इति हविरावञ्चनस्य
निश्चयार्थं न यद्युदियात्तेनऽऽवञ्चयेत् अक्षरेणैदि नाभ्युदियात्तेन ब्राह्मणान्भो-
जयेत् इति । अयमर्थः—यदि चतुर्दश्यां मातरमिहोत्रादूर्ध्वममावास्याभारया
वासानपाकस्य सामं कुम्भ्य इध्यर्थमावञ्चनं विधाय पश्चात्तथैव संदिहानो मां प्रति
चन्द्रोऽभ्युदेष्यतीति भूतो भवेत्तदा रात्रिमध्ये हवीं वि निरुप्य फलीकरणान्तं वि-

(अम्बुदेवताविहितयविधिः)

घात दाहोऽस्तण्डुलैर्मुक्तश्चन्द्रोदयं प्रवीक्षेत् । तत्पुत्रांतश्चनेन निष्पन्नस्य चन्द्रोऽर्ध-
मुत्तस्त्वां रात्रौ पुनरावधनार्थमवस्थापयेत् । इतस्त्वर्धं न पूषणवस्थापयेत् किं तु
तण्डुलैः सह पुरतोऽवस्थाप्य चन्द्रोदयं प्रवीक्षेत् । यदि चन्द्रोऽभ्युदितश्चन्द्रार्ध-
पृथगवस्थापितेनाग्नेन परेष्टुर्मुख्यमावस्थायां रात्रौ सायंदोहमावस्थान् निष्पन्नेत्
दध्ना मतिपदि मातः प्रचरेत् । यदि तु न चन्द्रोऽभ्युदितश्च तण्डुलैर्दध्नाग्नेन
दर्शकर्म निष्पाद्य पृथगवस्थापिताभान्तरेण मातस्यान्नेकमेदिषि । एवं स्थिते अग्नि-
वस्य अन्नमावस्थ रात्रौवेव फलीकृततण्डुलपर्यन्तं हविर्निरुद्धं संरादितं भवति ।
ततः क्षीरकफमाणश्चक्षमाः पूर्वस्थां दिशि अम्बुदेति । चन्द्र एतं अन्नमात्रं यजमा-
नश्चामिथ व्यर्धयत्येवास्य आतृष्यं च व्यर्धयति । अतोऽम्बुदयं निमिषीकमिच्छन्तु-
स्तान्यभ्यमस्यविद्यामिच्छन्तुस्तेषां मित्रांस्तान्पूर्वदेवताभ्यो विभजेत् । विभज्य च
दावादिगुणकामादिदेवताभ्यो हविः कुर्यात् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—‘दे पौर्णमास्यां दे अमावास्ये यजेत यः कामवेत्तुर्गुणा-
मिर्युक्त्वाऽऽहोकावेव यजेत’ इति । अस्वाययर्थः—‘पौर्णमास्यामन्वाचाय यजित्वादि
पौर्णमासभागे कृत्वा तदानीमेवावाचाय द्वितीयायां पुनः पौर्णमासभागे कुर्यात् ।
एवममावास्यायां यपि । सेयमुद्धिकामस्येष्टिः सुमना इत्यभिधीयते । तमिदां सुम-
नामिहि पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां विचार्य विधातुमादौ पूर्वपक्षी सिद्धान्तं निराकृत्य स्वयं
विधत्ते—

न दे यजेतेति । सिद्धान्तिना यदुच्यते दे यजेतेति तस्य सूत्रम् । नन्विह
पूर्वमा पौर्णमास्यां यजेत यजेत सम्पगनुविधेत्तदानीमुत्तरया छम्बदुर्माह । तन्-
न्तरा सम्पगनुविधा तदा पूर्वदेवार्थम् । तथा सति क्षिरनुविधा सेयमिहिलिपि
वक्तुं न शक्यते, इहाधिकानुत्तेराविहितत्वात् । नाप्यश्लोमाद्विषयं कश्चिदु-
च्यते अधिकप्रयोगे सत्यपि भावः तदनादीनामभावात् । अथ अथयश्चक्षमावस्थानु-
हाता यजमानः सभायां हीतमुत्सी प्रदति । तैः पृष्ठः सन्नुत्तरं वक्तुं न शक्यो
भवेत् । तस्मादुद्धिकाम्यावृत्तिं परित्यज्यैकावेव पौर्णमासीममावास्यां च यजेत् ।
तथा तस्यैव यजमानस्य पुत्रोऽपि सभायां प्रगल्भो जायते । किमु वक्तव्यमयमिति ।
तमिह पूर्वपक्षं निराकृत्य सिद्धान्तं विधत्ते—

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिप्रयविधिः)

अनादृत्येति । एकमेवेति यदुक्तं तदनादृत्य द्वे एव यजेत, तत्र पूर्वयेष्ट्या सम्पन्ननुष्ठितया यज्ञमुखरूपमज्ञोपक्रमस्याऽऽलम्भनं देवतावरोधो देवलोकजयश्चेति मयोजनत्रयं संपद्यते । उत्तरया सम्पन्ननुष्ठितया प्रकृतयज्ञसंपूर्तिरिन्द्रियावरोधो मनुष्यलोकजयश्चेति संपद्यन्ते त्रीणि प्रयोजनानि । अतो नैकस्या अपि वैयर्थ्यम् नापीष्टियज्ञत्वधोरभावः, प्रत्येकमिष्टित्वेऽपि तन्नुहितस्य मौढ्यज्ञत्वात् । अत एत-
दनुष्ठानेन भूयसो बहूनेकाहाहीनसत्ररूपान्यज्ञकतृणपैति । किंचाद्य द्वितीयायामि-
ष्टवर्त्तं यज्ञमानमभिलक्ष्य पश्चाच्चन्द्रया अभ्युदेति तत्स्येयमिष्टिर्नाम्ना सुमना इत्यु-
च्यते । धर्मिष्णुचन्द्रोदयस्य सौमनस्यहेतुत्वात् । ततोऽस्मिन्नेव लोके तस्य समु-
त्तिर्पन्नं भवति ।

यथेयं सुमना ज्ञानेष्टिर्दर्शपूर्णमासयोग्युणाविकृतिस्थैवान्यां गुणविकृतिं विधत्ते—
इक्ष्वायणयज्ञेनेति । एतस्य यज्ञस्य स्वरूपं सूचकरेण स्पष्टीकृतम्—‘दा-
क्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्यामे यजेताऽऽग्नेयोऽष्टाकपालोऽ-
ग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रं दध्यु-
त्तरस्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल एन्द्रास एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्यायामग्नेयोऽ-
ष्टाकपालो मैत्रावरुणयामिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम्’ इति ।

तत्रोत्तरस्याः पौर्णमास्यामुत्तरस्याममावास्यायां वैकैकं विधत्ते—

पूर्णमासे समिति । तत्रैन्द्रं दधित्वं यदुत्तरस्मिन्पौर्णमासे सांनाय्यं तत्प्रशंसति—
‘पूर्णमासे वा’ इति । यदैन्द्रं दध्यनुष्ठितं तेन पौर्णमास एव देवानां सोमोऽ-
भिषुतो भवति । ययो वै सोमः पयः सांनाय्यमित्युक्तत्वात् । तेषां देवानां पौर्ण-
मासीमारभ्यामावास्यापर्यन्तमर्धमासं नैरन्तर्येण सोमः प्रकर्णेण सुतो भवति ।
प्रतिदिनमनुष्ठिताभिः सोमविकृतिभिर्वा प्रीतिः सा तेन सांनाय्येन संपद्यत इत्यर्थः ।

अथोत्तरस्याममावास्यायां विहितामामिक्षां प्रशंसति—

तेषां मैत्रावरुणीति । येषममावास्यायामनुष्ठिता मैत्रावरुणयामिक्षा सा
तेषां देवानां वशाऽनुबन्ध्यां संपद्यते । तत्कथमिति तदुच्यते—पूर्वेष्टुः शुक्रपति-
रपि यजत इति यत्नेन सौमिकीं वेदिमेव कृतवान्भवति । तस्मिन्नेव दिने पुन-
रेव वस्तानपाकरोतीति यत्नेन सदोहविधाने ‘द्वौ मण्डपौ संपादितवन्भवति ।

(अभ्युदयेष्ट्यादीष्टिग्रमविधिः)

द्वितीयायां प्रातरामेयेनाष्टाकपात्रेण यजत इति यत्नेन देवैरिष्यभाणां सत्त्वमेव
संसादितवान्भवति । स तादृशो यजमान एतमर्धमासं शुक्लपक्षं नैरभ्यर्पेण देवैः
सधमादं सहर्षोपेतं सोमं पतिवान्भवति । तस्मादाग्नेषादूर्ध्वं तस्मिन्द्वितीयाभावास्था-
कर्मणि मैत्रावरुण्याऽऽमिक्षया यजत इति यत्सो एवाऽऽमिक्षा यजमानस्य वशा
संपद्यते । काऽसौ वशेति तदुच्यते—सोमयागावसाने देवानामर्थ एव या वशाऽ-
नूबन्ध्या क्रियते सैवेयमामिक्षेत्यर्थः । दाक्षायणयज्ञानुष्ठानं प्रशंसति—

साक्षाद्वा इति । यो यजमान एषां विधिवान्योक्तानामग्न्यादीनां देवानां
यज्ञमभ्यारोहति सम्पगनुतिष्ठति एष साक्षादेव तानग्न्यादिदेवानभ्यारोहति मा-
प्नोति । बहुकालं (ल) व्यवधानमन्तरेणैव देवसदृशं भोगं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
प्राप्य च यथा लोके भेषान् राजा मात्यादिरुत्तमं पश्यन्त्याहः स्वकीयभृत्यानामग्रे
भवेद् भोगसाधनमानयेदि पुनः पुनः कायमते तथाऽयं यजमान आवृत्तयाजी
पुनः पुनः फलसंपादनं करोति ।

पूर्वं स्वर्गकामस्थायं यज्ञ उक्तः, इदानीं व्यावृत्कामस्य स एवोच्यते—

यद्यवविध्यतीति । अभ्येषु यज्ञेषु यद्यवविध्यति किञ्चिदैकल्यं करोति
तदानीं पापीयान्भवति, अभ्ययजमानापेक्षयाऽतिनिरुद्धो भवति । यदि नाववि-
ध्यति वैकल्यं न करोति तदानीमन्यैः सहङ्गसमान एव भवति न तु तेभ्य आधि-
क्यलक्षणा व्यावृत्तिः सिध्यति । अतो व्यावृत्काम एतेन दाक्षायणयज्ञेन
यजेत । यस्मादेव यज्ञः क्षुरवद्वज्रवज्रातितीक्ष्णस्तस्मादेतदमुष्ठाधी तावन्मुष्यो
वा भवति तदानीमेवेतेरेभ्यो व्यावृत्तएव भवति । एतद्विरोधी तावन्मयीयव
एव । अथवा यजमान एव सम्पगनुष्ठानादुत्तमो भवति वैकल्यप्राप्तमयीये वा ।

अतो वैकल्यपरिहाराम अतविशेषान्विधत्ते—तस्यैतद्व्यतमिति ।

परपूजनं वस्तुशुद्धिसाधनमूषादि तेनास्य वासो न शोधयेयुः । यस्मादेवाऽऽ-
पूर्व्या वृत्तस्त्वर्गमभूतवदनादि न कुर्वन्ति तस्माद्यमपि न कुर्यात् । अस्य दाक्षाय-
णयज्ञस्याऽऽधानादूर्ध्वं दर्शपूर्णमासाभ्यां सह विकल्पो द्रष्टव्यः । तथा च सूत्रकार
आह—“(दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पते, एतेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेते,
एतेन पञ्चदश वर्षाणीष्ट्वा वा विरमेद्यजेत वा) संतिष्ठते दाक्षायणयज्ञः” इति ।

* अनुष्ठितान्तरागतग्रन्थस्थाने स. पुस्तके ‘सोऽयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमोऽनेन दर्शपू-
र्णमासाभ्यां यजेत तेन पञ्च वर्षाणीष्ट्वा विरमेद्यजेत वा’ इति पाठान्तरम् ।

१ क. व. ज. ‘यज्ञे पुं. २ क. य. द. व. ‘यने मद्रकादि ३ व. प्रक्रमो ४ व. व. ‘ते न ।

अत्र मीमांसा ।

ब्रह्माध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“हृदिरभ्युदये दर्शार्कमान्यदुत देवताः ।

पूर्वास्त्याज्या विशिष्टस्य विधानादन्यकर्म तत् ।

प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाच्च कर्मान्तरचोदना ।

देवताः प्राकृतास्त्यक्त्वा द्रव्यमन्याभ्य उच्यन्ते ॥

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते--‘यस्य हविर्निरुतं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डु-
लान्निभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानम्रये दाजे पुरोद्वाशमष्टाकपालं कुर्याद्ये स्थविष्ठास्ता-
मिन्द्राय मदाजे दधश्चरुं येऽणिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शूते चरुम्’ इति ।
अयमर्थः--दर्शभ्रान्त्या केनचित्शतदर्श्यां हविर्निरुतं भवति । ततः प्रत्युषे पूर्वस्यां
दिशि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा निरुप्तास्तण्डुलास्त्रेधा विभक्तव्याः । अस्वर्णिहता
ईषत्स्वर्णिहता अतिसूक्ष्मकणाभ्येति भेदविध्यम् । ते च त्रिविधा दाधादिगुणविशिष्टे-
भ्योऽग्न्यादिभ्यो देवेभ्य इति । तत्रेदं प्रकृतदर्शकर्मणोऽन्यत्कर्म । कुतः कालाप-
राधप्रायश्चित्तार्थं द्रव्यदेवताविशिष्टस्य कर्मणो विधीयमानत्वात् । तत इदं पाप्म-
नश्चित्तं कृत्वा परेद्युर्नुष्ठेयमिति प्राप्ते श्रूयः हविर्निरुतमिति प्रकृतं यददर्शकर्म तत्प्र-
रित्यग्न्यः कर्मान्तराधिकरूपेण प्रकृतहानाप्राकृतागमौ प्रसज्येयाताम् । अतस्तस्मिन्
मेव प्रकृते कर्मणि निरुप्तस्य हविषः पूर्वदेवताभ्यो दर्शसंबन्धिनीभ्योऽपनयोऽन्य-
विधीयते । तण्डुलोपलक्षितं यद्विद्विक्तरूपं बहिर्लक्षणं च पूर्वद्युर्निरुप्तं तद्विधिः
पूर्वदेवतात्मनोऽग्नौर्निष्ठाच्च विभजेदिति देवताहविषोः परस्परविभागोऽत्र विधीयते,
न तु तण्डुलानां स्थविष्ठमध्यमाणिष्ठरूपस्त्रिविधो विभागो विधीयते । तस्य पाप्म-
त्वात् । ये मध्यमाः स्युरिति विनियोगभेदादर्थपान्तः स विभागः । ततः पूर्वदेव-
तास्त्यक्त्वा दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो ब्रह्मचादिदेवताभ्यः पूर्वं निरुतं हविः प्रदातव्य-
म् । ननु प्रतिपदि पातार्निर्वापकालो न तु दर्शो । तर्थाऽपि दर्शभ्रान्त्याऽपि चतुर्दश्यं
निर्वापामानान्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदयो न प्राप्नोति । नैष दोषः । इहोक्तं द्रव्यहका-
सीनत्वेनार्थसिद्धेः (खे) पूर्वद्युर्दोहनावच्छेने, तदभिप्रायेण निरुप्ताभित्युच्यते । यद्वा
वीहिर्निर्वापोऽपि पूर्वद्युर्विकल्पितः । तथा च श्रूयते--‘यदि विभीषादमि मोदेभ्य-

(अम्बुदयेष्ट्यादीष्टिप्रयविधिः)

तीति महारात्रे हवींषि निर्वपेत् इति । अयमर्थः—भ्रान्त्या प्रमादेन वा दर्शोऽग्नि-
स्थमिनिश्चितवतो मां प्रति चन्द्रोऽम्बुदेष्यतीति श्रीतिरस्ति तदा तस्मिन्नेव दिने व-
हारात्रे सर्वाणि निर्वपेदिति । अतो निरुप्तस्यैव हविषोऽस्मिन्नेव कर्मणि कालव्य-
त्याप्तं निमित्तीकृत्य देवतान्तरसंयोगरूपः प्रयोगप्रकारमेव उपदिश्यते । ततो दर्श-
स्यैवार्थं नैमित्तिकः प्रयोगो न तु दर्शलोपप्राप्त्यधिक्यमिति नैमित्तिकं दर्शप्रयोग-
नुष्ठाय पश्चात्स्वकाले नित्योऽपि दर्शप्रयोगोऽनुष्ठातव्यः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ ऊर्ध्वं चन्द्रोदये सेष्टिर्निर्वापात्पूर्वमप्युत ।

उकेराद्योऽन्तिमः एको निरुत्तेत्यविवक्षया ” ॥

सा पूर्वोक्ताऽम्बुदयेष्टिर्हविर्निर्वापादूर्ध्वं चन्द्रोदये तत्रि कर्तव्या । निरुत्तं हवि-
रम्बुदेतीत्युक्तत्वादिति चेन्मैवम् । हविरम्बुदयस्य निमित्तत्वेन तद्विशेषणस्य निर्वा-
पस्याविवक्षितत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः । यस्य हविरम्बुदेति तत्र हवि-
र्निरुत्तमित्येवं वाक्यभेदः । तस्मिन्निर्वापात्प्रागपि चन्द्रोदये सत्यविहितकाले कर्मो-
पक्रममात्रेणेयमिष्टिः कर्तव्या । तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राक्प्राकृतीभ्यो निर्वापो वैकृतीभ्योऽथवाऽग्निः ।

तण्डुलोकेर्वैकृतीभ्यो हविर्मात्रोपलक्षणात् ” ॥

निर्वापात्प्राग्वादा चन्द्रोदयस्तदा चन्द्रोदयादूर्ध्वं क्रियमाणो निर्वापः प्राक-
ृतीभ्यो देवताभ्यो युक्तः । कुतः । तण्डुलान्विमजेदिति वाक्येन तण्डुलीभावादूर्ध्वं
प्राकृतदेवतापनयनश्रवणात् । निर्वापस्तु ग्रीहीणामेवेति तस्मिन्काले प्राकृताग्वा-
दिदेवता नापनीता इति प्राप्ते ब्रूमः—वैकृतीभ्यो दातृत्वादिगुणयुक्ताभ्यो निर्वापः
कर्तव्यः । कुतः । तण्डुलशब्देन हविर्मात्रस्योपलक्षणात् । अन्यथा दधिपपसो-
रतण्डुलत्वेन देवतापनयो न स्यात् । हविर्मात्रविवक्षायां तु ग्रीहीणामपि हविर्देवेन
प्राकृतदेवतासंबन्धमपनीय देवतान्तरसंबन्धस्य कर्तुं युक्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निर्वपेत् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ प्राकृतीभ्योऽल्पनिर्वापेऽम्बुदये शिष्टतण्डुलान् ।

प्राकृतीभ्यो वैकृतीभ्यस्तूष्णीं वा निर्वपेदिह ॥

(अभ्युदयेष्टयादीष्टित्रयविधिः)

प्राकृतीभ्यः प्रवृत्तत्वाद्वैकृतीभ्यो निमित्ततः ।

शिष्टांशस्यापदार्थत्वादसंयोगादिहान्तिमः ॥

यदा प्राकृतीभ्यो मुष्टिमात्रे निरुप्ते सति चन्द्रोऽभ्युदेति तदा मुष्टिप्रवरूपोऽव-
शिष्टांशः प्राकृतीभ्य एव निर्वक्ष्यः । कुतः । प्राकृतीनां प्रवृत्तत्वात् । इत्येकः
पक्षः । चन्द्रोदये निमित्ते सति नैमित्तिकस्य पूर्वदेवतापनयस्यावश्यकभावोऽप्य-
भ्योऽवशिष्टांशनिर्वाप इति द्वितीयः पक्षः । अस्तु प्राकृतदेवतापनयो निमित्ता-
धीनः । अन्यदेवतासंयोगस्त्वंशस्य न संभवति । अन्याश्च देवताः प्राकृतदेवता-
स्थाने निवेशनीयाः । प्राकृतीनां च निर्वापपदार्थसंबन्धः कस्य न पदार्थशेन ।
ततस्तत्स्थानपतितानां वैकृतीनां च नांशसंयोगो युक्त इत्यस्यांशस्य प्राकृती-
भ्योऽपनीतत्वाद्वैकृतीभिरसंयोगाच्च तूष्णीमेव निर्वाप इति राख्यन्तः ।

तथैवान्वयश्चिन्तितम्—

“ सेष्टिः सांनाय्यिनो वा स्यादन्यस्यापि दधिभुतेः ।

नान्वस्येत्पद्मिभोऽन्यः स्याद्देवमात्रविधानतः ॥

अहि सांनाय्यरहितस्य दधिपयसी विद्येते, तदभावे च दधस्थरुं शूते चरु-
मिति विधिर्न संगच्छते । तस्मात्सांनाय्यिन एव सा पूर्वोक्ताऽभ्युदयेष्टिरिति
चेन्मैवम् । अप्राप्ता देवता एवात्र विधीयन्ते । दधिपयसोरपि विधाने वाक्यं
भिद्येते । ततस्तत्पुलकत्वात्पयोर्दधिपयसोरनूद्यमानतया विध्यभावात्तुदके चरुश-
णसंभवाच्च सांनाय्यिवदन्यस्यापि सेष्टिरस्ति ।

नवमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ शृतदध्नोः प्रणीतानां न धर्माः सन्ति वा नहि ।

अपाकार्थत्वतः सन्ति पाकहेतुत्वसाम्भृतः ॥

अभ्युदयेष्ट्यां शूते चरुं दधनि चरुमिति शृतदधिनी आम्नास्येते । तयोः
प्रणीताधर्मा न कर्तव्याः । हविःश्रपणार्थमुत्पन्ना उत्पन्ननादिधर्मसंस्कृता आपः
प्रणीता उच्यन्ते । दधिपयसी तु श्रपणार्थं नोत्पन्ने, किंतु हविष्त्वेन प्रदानार्थ-
मुत्पन्ने । ततः साम्नाभावाज्जोत्पन्नादयो धर्मास्तयोरिति चेन्मैवम् । अन्यार्थ-
मुत्पन्नसोरपि दधिपयसोरत्र चन्द्रोदयं निमित्तीकृत्य चरुश्रपणहेतुत्वं वाचनिकम् ।
ततः समानत्वाच्चधर्माः सन्ति ।

(अभ्युदयेहचादीष्टित्रयविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ यद्वाक्षायणयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत तत् ।

कर्मान्तरं गुणो वोक्तदर्शदौ कलसिद्धये ॥

गुणस्यास्यापसिद्धत्वात्कर्मभेदोऽत्र संज्ञया ।

गुणो व्युत्पत्तिशेषाम्भ्यामावृत्त्याख्यो न नाम तत् ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—“ वाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ” इति ।

तत्र वाक्षायणशब्दवाच्यस्य कस्यचित्तोके पसिद्धयभावादद्भिदादिवद्यजित्तानामाधिकरण्येन कर्मनामत्वादथैव ज्योतिरित्यादिवदपूर्वसंज्ञया कर्मविधिरिति चेन्न । वाक्षायणशब्दस्याऽऽवृत्तिवाचकत्वात् । तत्र शब्दनिर्वचनादुक्त्यशेषाच्चावगम्यते । तथा हि—अयनमित्यावृत्तिरुच्यते । दक्षस्यैते वाक्षस्तेषामयनमिति तन्निर्वचनम् । दक्ष उत्साही पुनः पुनरावृत्तावनलस इत्यर्थः । तदीयानां यमोमाणांमावृत्तिर्वाक्षायणशब्दार्थः । तथा वाऽऽवृत्त्या युक्तः प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञो वाक्षायणयज्ञः । आवृत्तिप्रकारस्तु “ द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये ” इत्यादिवाक्यशेषादवगम्यते । ततो दध्यादिवर्धपसिद्धत्वाददर्शपूर्णमासमोः प्रकृतयोरयं स्वर्गफलसिद्धयर्थमावृत्त्याख्यस्य गुणस्य विधिर्न तद्भिदादिवत्कर्मनामधेयम् । एवं साकंप्रस्थाधीनेन यजेत पशुकाम इत्यत्रापि ब्रह्मणम् । अमावास्यायागे द्वौ द्वौ दोहौ संपाद्य चतसृणां दधिपयसोः कुम्भीनां सह प्रस्थापनं साकंप्रस्थापस्तपुको वागः साकंप्रस्थापीयः । तथा सति प्रकृते दर्शयागे पशुकलाय साकंप्रस्थावात्मनो गुणो विधीयते । तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अनृतं न वदेदेष पुंघर्मो वाऽनुवादगीः ।

तक्रतौ पुंति शुद्धे वा क्रतौ यद्वा विधिः क्रतौ ॥

अनुतोक्तेः पुमर्थवात्तन्निषेधे तथाविधः ।

स्मार्तानुवादः पुंस्कृतोः श्रुतिप्रक्रिययोर्वशात् ॥

माऽऽख्याते पुरुषस्योक्तिः कृतावेव प्रयोजवत् ।

स्मार्तौकमियमादन्धः संयोगोऽतः क्रतौ विधिः ” ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयते—नानृतं वदेदिति । तत्र पुरुषधर्मत्वेनायं पविषधो विधीयते । कुतः । प्रतियोगिनोऽनृतवदनस्य पुंघर्मत्वात्तन्निषेधस्यापि पुरुषधर्मत्वेनैव विधातव्यत्वात् । वदेदित्येतदाख्यातं तावत्कर्तुंवाचकम् । तेनाऽऽ-

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वाण्यविधिः)

स्यातेन कर्तुः प्रतीयमानत्वात् । पुरुषस्याऽऽख्यातप्रत्ययवाच्यत्वे सति सकृत्पर्य-
 स्म वदनस्य पुरुषधर्मत्वं युक्तम् । अन्यथा भिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 तस्मात्पुरुषवाचकाख्यातश्रुत्या प्रकरणं बाधित्वा पुरुषार्थोऽयं निषेधो विधीयते ।
 अस्त्येव स्मार्तः प्रतिषेध इति चेत् । तर्हि तस्यैतच्छ्रुतिवाक्यं मूलमस्तु । तस्मा-
 त्पुरुषार्थ इत्येकः पूर्वः पक्षः । आख्यातभिन्नविषयत्वेन बाधकत्वं न स्यात् ।
 आख्यातश्रुतेः प्रकरणस्य बाधिरुधाय कतुयुक्तपुरुषधर्मोऽस्तु । तस्यैतद्वाक्यं
 श्रुतेर्भूतम् । भिन्नविषयत्वात् । स्मृतिश्रोतनयनमारम्याऽऽमरणं पुरुषस्यामृतं प्रति-
 श्रेयति । तन्मध्यपातित्वात्कदापि स्मार्तो निषेधः प्राप्त एव । तदुभयार्थोऽप्ययं
 प्रतिषेधो न विधीयते, किंत्वनूद्यत इति द्वितीयः पूर्वः पक्षः । आख्यातेन भाव-
 नाऽभिधीयते । कर्ता तु तदविनाश्रुतोऽर्थात्प्रतीयते । अतः श्रुत्यभावात्केवलेन
 प्रकरणेन यथाबाधिवदारादुपकारकः कदापि न विधीयते । न च तथापि विधी-
 यते, किंतु सार्वत्रिकस्य निषेधस्य कदापि प्राप्तत्वादनूद्यत एवेति तृतीयः
 पूर्वपक्षः । सत्यमेव वदेन्नानृतमिति योऽयं स्मार्तनियमरूपः पुरुषार्थः संयोग-
 स्तस्मादन्वयकत्वर्थः संयोगः । असोऽप्राप्तत्वाद्विधीयते । एतद्विषयतिक्रमे कर्तोरिव
 वैगुण्यं न तु पुरुषस्य प्रत्यवायः । अतोऽत्र कतुगाभि प्रायश्चित्तम् । पुरुषार्थ-
 निष्प्रमातिक्रमे तु पुरुषस्यैव प्रत्यवायो न तु कर्तोऽर्गुण्यम् । तत्र स्मार्तप्रायश्चित्त-
 मिति विशेषः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

एष वै देव॒रथो॒ यद्दर्श॑पूर्णमा॒सौ यो दर्श॑पूर्ण-
 मा॒सावि॑ष्ट्वा सोमे॒न य॑र्जते॒ रथ॑स्पष्ट ए॒वाव॑साने
 वे॒र दे॒वाना॑म॒व स्य॑त्येतानि॒ वा अ॒ङ्गाप॑रु॒न्वि

(दशपूर्णमासयोः सोमयामेन सह पौर्वापर्यविधिः)

संवत्सरस्य यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दश-
पूर्णमासौ यजतेऽङ्गपक्षे संवत्सरस्य प्रति-
दधात्येते वै संवत्सरस्य चक्षुषी यद्दशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते ताभ्यामेव
सुवर्गं लोकमनु पश्यति (१) एषा वै देवानां
विकान्तिर्यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्ण-
मासौ यजते देवानामेव विकान्तिमनु वि-
क्रमत एष वै देवयानः पन्था यद्दशपूर्णमासौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते य एव देवयानः
पन्थास्तस्मात् समारोहयेतौ वै देवानां हरी
यद्दशपूर्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ
यजते यावेव देवानां हरी ताभ्याम् (२)
एवैभ्यो हृष्यं ब्रह्मयेतद्वै देवानामास्यं यद्दशपू-
र्णमासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
साक्षादेव देवानामास्यं जुहोत्येष वै हविर्धानी
यो दशपूर्णमासयाजी सायंप्रातरभिहोत्रं जुहोति
यजते दशपूर्णमासावर्हहविर्धानिनास्मृतौ
य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते हविर्धान्य-
स्मीति सर्वमेवास्य बहिर्ष्यं दत्तं भवति देवा
वा अहः (३) यज्ञियं नाविन्दन्ते दशपूर्ण-
मासावपुनन्तौ वा एतौ पुतौ मेध्यौ यद्दशपूर्ण-
मासौ य एवं विद्वान्दशपूर्णमासौ यजते
पुतावेवैनौ मेध्यौ यजते नामावास्यायां
च पौर्णमास्यां च क्षियमुपेयाद्यदुपेयाभिरि-

(वर्सपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्णोपर्यवधिः)

न्द्रियः स्यात्सोमस्य वै राज्ञोऽर्धमासस्य राज्ञ्यः
 पत्न्य आसन्तासाममावास्यां च पौर्ण-
 मासीं च नोपैद् (४) ते एनमभि समनहोतां
 तं यक्ष्म आर्छद्वाजानं यक्ष्म आरदिति तद्वाज-
 यक्ष्मस्य जन्म यत्पापीयानभवत्तत्पापयक्ष्मस्य
 यज्जायाभ्यामविन्दुत्तज्जायेन्यस्य य एवमेतेषां
 यक्ष्माणां जन्म वेद् नैनमेते यक्ष्मा विन्दति
 स एते एव नमस्यन्नुपाधावसे अत्रूतां वरं वृणा-
 बहा आवं देवानां भागधे असाव (५)
 आवदधि देवा इज्यन्ता इति तस्मोत्सदृशी-
 मा* राज्ञिणाममावास्यायां च पौर्णमास्यां च
 देवा इज्यन्त एते हि देवानां भागधे भागधा
 अस्मै मनुष्या भवन्ति य एवं वेद भूतानि
 शुधमघ्नन्तस्यो मनुष्या अर्धमासे देवा मासि
 पितरः संवत्सरे वनस्पतयस्तस्मादहरहर्मनुष्या
 अज्ञानमिच्छन्तेऽर्धमासे देवा इज्यन्ते मासि
 पितृभ्यः क्रियते संवत्सरे वनस्पतयः फलं
 गृह्णन्ति य एवं वेद हन्ति शुधं आत-
 प्यम् (६) ॥

(पश्यति साध्यामहरैदसाव फलं सधं च) ।

इति कृष्णयजुर्बेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽभ्युदयेऽद्याद्यास्तिस इष्टम ईरिताः ।

अथ षष्ठे दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यं विधत्ते—

एष वा इति । दर्शपूर्णमासाविति यदस्त्येष एव देवानां रथो रथसदृशः । यथा सति प्रथमतो दर्शपूर्णमासाविष्ट्वा पश्चात्सोमेन यो यजते तस्यानुष्ठाने महत्सौकर्यं भवति । यथा लोके भूयो रथसंचरणेन महामार्गस्थकण्टकप्रपाणादिषु क्षणेषु मार्गो विस्पष्टो भवति, अयमस्य यामस्य मार्ग इति सुखेनाभ्यवसार्तुं शक्यते । कण्टकाद्यभावात् । वरः श्रेष्ठश्चासौ भवति तादृशे मार्गे मनुष्या अनायासेन गन्तुं शक्नुवन्ति, तथा देवानां सैवन्धिना दर्शपूर्णमासरथेन स्पष्टे सुखेनाभ्यवसार्तुं शक्ये श्रेष्ठे मार्गे यजमानः सोमेन यष्टुमभ्यवस्यति । दर्शपूर्णमासयोरिष्टिप्रकृतिस्त्वानयोः प्रयोगे स्वाधीने सति तद्विकृतिभूताः सोमाङ्गभूताः प्रायणीषाद्याः साङ्गानः सुखेनानुष्ठानं शक्यन्ते । अननुष्ठितयोस्तु दर्शपूर्णमासयोः सोमप्रकरणे दीक्षणीयादिकर्मस्वरूपमावस्योपदिष्टत्वात्तदङ्गानि प्रयाजादीन्यनुष्ठानं न शक्यन्ते । तस्मादिष्टिपूर्वत्वं दर्शपूर्णमासयोर्वैदुषा प्रशस्यते ।

एतन् प्रथमं संवत्सरावयवत्वेन प्रशंसति—

एतानि वा इति । यथा मनुष्यस्य हस्तपादादीन्यङ्गानि भण्डिबन्धकूर्परकक्षादिसंघिहृषाणि पक्षिषु पराङ्गिण तथा संवत्सरस्य द्वादश दर्शा अङ्गानि द्वादश पौर्णमास्यः पक्षिषु, तद्वदित्वाऽनुष्ठाने तदुभयं पनिदधाति सम्यगनुष्ठापयति ।

अथ षष्ठ्यष्ट्वेन प्रशंसति—

एते वा इति । अयेन्द्रपराक्रमरूपेण प्रशंसति—

एषा वै इति । सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति शास्त्रान्तरे भुतत्वाद्युद्धयहेतुत्वमन्यस्तीति पराक्रमैरूपस्त्वम् । अथ स्वर्गमार्गत्वेन प्रशंसति—

एष वा इति । देवा यान्ति गच्छन्ति अस्मिन्मार्गे सोऽयं देवयामः ।

अथाश्वरूपेण प्रशंसति—

एतौ वा इति । एभ्योऽग्न्यादिदेवेभ्यस्ताम्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजमानः पुरोडाशं वहति । अथ देवमुखत्वेन प्रशंसति—

१ च. 'नेन त' । २ क. घ. ङ. च. 'भये प्र' । ३ क. घ. ङ. 'धेन्द्रं ए' । ४ 'धेन्द्रं ए' । ५ क. घ. ङ. च. 'महेतुत्वं' । ६ क. घ. ङ. च. 'गत्वे' ।

(दर्शपूर्णमासयोः सोमयागेन सह पौर्वापर्यविधिः)

एतद्दे देवानामिति । साक्षाद्ग्रहध्यानमन्त्रेणैव यथा ब्राह्मणाय दत्तमन्त्रं पाषाणस्तव्यवधानेन मुखं प्रविशति तद्वन्त्यर्थः । अथ सोमयाजित्वसंपादनेन स्वीति—

एष वा इति । हवींषि सोमग्रहस्थाणि धीयन्त आसाद्यन्ते यस्मिन्मण्डपे तदिह हविर्धानं तदस्यास्तीति हविर्धानी सोमयाजी । दर्शपूर्णमासयाजिनः सोमयाजित्वं कथमित्युच्यते—आधानानन्तरमेव प्रवृत्तं यदभिहोत्रं तत्प्रतिदिनं साम्प्रमातरनुतिष्ठति, पर्वणि पर्वणि च दर्शपूर्णमासौ यजेत । तदुभयानुष्ठानेन हविर्धानिनां सोमदेवानां प्रतिदिनं सोमोऽभिषुतो भवति । सोमाभिषवणे या प्रीतिः सा देवानामग्नं संपद्यते । अभिहोत्रदर्शपूर्णमासप्रवृत्त्या तदनन्तरभाविनि सोमयागेऽपि प्रवर्तिष्यत इत्येव तैर्निश्चेतुं शक्यत्वात् । तत्प्रवृत्तिक्रमश्च सूत्रकारेण दर्शितः—“अथैकषामग्नीनाधाय हस्तावधनिज्य संवत्सरमभिहोत्रं कृत्वा दर्शपूर्णमासावारभते ताम्यां संवत्सरमिच्छ्वा सोमेन पशुना वा यजेत तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि कुरुते ” इति । यो यजमान एवं देवानां भविष्यत्सोमयागविषयां प्रीतिं विद्वानहं हविर्धानी सोमयाजी भवामीति बुद्ध्वा दर्शपूर्णमासौ यजने । तत ऊर्ध्वमस्य यजमानस्य बर्हिषि सोमयागे दातव्यं यद्यद्विद्यते तत्सर्वं बर्हिष्यं दत्तं भवति ।

स्वल्पेऽपि कर्मण्यधिककर्मसंपादनवेदनेन फलाधिक्यमाप्तिः पूर्वकाण्डे यथाऽतिर्यङ्गानसूत्रनेत्यनुवाके धपञ्जिना । अथ दर्शपूर्णमासकर्मणोऽस्तिथिविषयविधिमर्थवादेनोक्तवति—

देवा वा इति । एतौ दर्शपूर्णमासौ यज्ञावहंतीति यज्ञियं, तादृशमेकमप्यहर्देवान लेभिरे । ततौ विचार्य दर्शपूर्णमासावमावास्यां पौर्णमासी च दिनद्वयमपुनश्चोदितवन्तः । यज्ञियत्वं निश्चितवन्त इत्यर्थः । यस्मिन्दिने सूर्य एव दृश्यते चन्द्रमास्तु न दृश्यते सोऽयं दर्शः । अमावास्या च तादृशी । तस्यां तिथौ सूर्येण सहैव वसतश्चन्द्रमसो द्रष्टुमशक्यत्वात् । अतः सा तिथिः सूर्यमानदर्शमादर्शनाभाङ्गितस्य कर्मणो योग्या । यस्यां तिथौ चन्द्रमण्डलं संपूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी । सा चन्द्रमसः पूर्वेः पूर्णनामाङ्कितस्य कर्मणो योग्या । प्रतिपदादिषु चतुर्दश्य-

(होत्रविवक्षाया साभिधेनीव्याख्यायम्)

न्तास्तु तिथिषु चन्द्रमा लेशतो दृश्यते । न पूर्णो नाप्यत्यन्तमदृष्टः । अतस्तयोः कर्मणोयोग्या न भवन्ति । तस्मात्तौवैतावुक्तौ तिथिविशेषौ देवैरुक्तरीत्या शोभितौ सन्तौ यज्ञयोग्यौ संपन्नौ । अत्र दर्शपूर्णमांसशब्दस्तिथिपरो न कर्म-
परः । यस्त्वेवं तिथयोः शुद्धिं विद्वान्कर्मद्वयं कुरुते सोऽयं शोभितौ यज्ञयोग्यौ तिथिविशेषावेव पाप्य कृतवान्भवति । तस्मात्तयोस्तिथयोः कुर्यादिति तात्-
पर्यार्थः । पसङ्गान्पुरुषार्थं कंचिन्निर्णयं विधत्ते—

नामावास्त्ययामिति । पूर्वोक्तयोस्तिथयोर्गतिवत्पारुष्याधिकया पप्रक्ष्यति—

सोमस्य वा इति । अर्चमासस्य शुक्लपक्षस्य रात्रय एको वर्गः, छण्यपक्षस्य रात्रयः परो वर्गस्ते अमावास्यापौर्णमास्याचेनं सोममभिसमनस्तेनामाभिमुख्येन संभोगाय गृहीतवत्तौ । बलात्कारेण भुज्यमानं तं सोममतिव्यवायेन क्षयव्याधिः प्राप्तवान् । एतच्च पञ्चापतेस्तयस्त्रिंशद्दुहितर इत्यत्र न्यास्त्वार्त्वं तथैव व्यास्ये-
यम् । आवागुमे एव देवानां हविर्भागधारिण्यौ भवाव आवथोरभिभित्याग्न्या-
वयो देवा इज्यन्तामित्यनयोर्वरः । एतयोर्भागधारित्वं जानते मनुष्याः सर्वेऽपि
भागं धारयित्वा पयच्छन्ति ।

अथ मनुष्यादिसाम्योपन्यासेनोक्तार्थमेव पुनः प्रशंसति—

भूतानि क्षुधमिति । भूतानि मनुष्याद्याः प्राणिनः । वनस्पतयः पशूना-
माद्याः । तेषां फलग्रहणमेव क्षुन्निवारणरूपां तृप्तिं सूचयति । एवं क्षुधो इननं
यो वेद सोऽप्यन्नसमृद्धः क्षुद्रं शत्रुं सर्वदा हन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यचिरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वेद-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवा वै नर्चि न यजुष्यभ्रयन्त ते सामजे-
वाभ्रयन्त हिं करोति सामैवाकहिं करोति
यज्ञैव देवा अभ्रयन्त तत एवेनाभ्र यजुर्हि

(हौत्रादिवक्ष्यता सामिधेनीव्य स्थानम्)

करोति वाच एवैष योगो हि करोति प्रजा एव
 तद्यजमानः सृजते त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरु-
 त्तमां यज्ञस्यैव तद्वर्त्म (१) न ह्यत्यप्रस-
 साय संततमन्वाह प्राणानामन्वाद्येस्य संतत्या
 अथो रक्षसामपहत्यै राथंतरीं प्रथमामन्वाह
 राथंतरो वा अयं लोक इममेव लोकमभि
 जयति त्रिर्वि गृह्णाति त्रयं इमे लोका इमानेव
 लोकानभि जयति बार्हतीमुत्तमामन्वाह बार्ह-
 तो वा असौ लोकोऽमुमेव लोकमभि जयति
 प्र वो वाजा इत्यनिरुक्तां प्राजापत्याम
 न्वाह यज्ञो वै प्रजापतिर्यज्ञमेव प्रजापतिमा
 रभते प्र वो वाजा इत्यन्वाहाजं वै वाजोऽग्ने-
 वाव रुन्धे प्र वो वाजा इत्यन्वाह तस्मात्प्रा-
 चीनः रेतो धीयतेऽग्न आ याहि वीतय
 इत्याह तस्मात्प्रतीचीः प्रजा जायन्ते प्र वो
 वाजाः (३) इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्ध-
 मासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्युताची
 यज्ञो देवाजिगाति यजमानः सुस्रयुरिदमसीद-
 मसीत्येव यज्ञस्य प्रियं धामाव रुन्धे यं काम-
 यैत सर्वमायुरियादिति प्र वो वाजा इति

(होत्रविवक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

तस्यानूच्याम् आ याहि वीतय इति संततमु-
त्तरमर्धचंमा लभेत (४) प्राणेनैवास्यापानं
दाधार सर्वमायुरेति यो वा अरतिः सामि-
धेनीनां वेदारत्नावेव आतृव्यं कुरुतेऽर्धचौ सं
दधारयेत् वा अरतिः सामिधेनीनां य एवं
वेदारत्नावेव आतृव्यं कुरुत ऋषेऋषेर्वा एता
निर्मिता यत्सामिधेन्यस्ता यदसंयुक्ताः रुद्रः
प्रजया पशुभिर्यजमानस्य वि तिष्ठेरन्नर्धचौ
सं दधाति सं युनक्त्येवैनास्ता अस्मै संयुक्ता
अवरुद्धाः सवमिाशिषं दुहे (५) ॥

(सर्वे वो जायन्ते य वो वाजा लभेत दधाति सं दर्श च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अनुवाकैः षड्भिरेतैरार्धवमुदीरितम् ।

अथोत्तरानुवाकैर्होत्रं विवक्षुरस्मिन्सप्तमोऽनुवाकः तदनन्तरभाष्यद्वये च सामि-
धेनीपन्था व्याख्यायन्ते । ते च ब्राह्मणग्रन्थे तृतीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके समा-
धाताः ।

कल्पः (लो) पुरस्तात्सामिधेनीनां होतेत्पुणकम्पास्ताराऽऽहवनीयमुत्करं च
पतीचीने गच्छज्जपति कं प्रपद्ये तं प्रपद्य इत्यादिकमुक्त्वा सत्यं प्रपद्य इति वेति
पक्षान्तरमुक्तम् । तत्पाठस्तु—

(हौत्रविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

‘ सत्यं प्रपद्ये । शतं प्रपद्ये अमृतं प्रपद्ये । प्रजापतेः प्रियां तनुवमनार्तां प्रपद्ये । इदमहं पञ्चदशेन वज्रेण । द्विषन्तं शत्रुव्यमवक्रामामि । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विषमः । भूर्भुवः सुवः । हिम् ’ [जा० का० ३ प्र० ५ अ० १] इति ।

सत्यं यथार्थभूतामिदं कर्म प्रपद्ये प्रारभे । अस्मिन्कर्मणि वाचिकोऽपराधो ना भूदित्यर्थः । मनसा चिन्त्यमानमप्युतं यथा भवति तथा प्रपद्ये । मानसोऽप्यपराधो ना भूदित्यर्थः । अमृतं त्वहेतुभूतामिदं कर्म प्रपद्ये । अनेन कर्मणा देवत्वं प्राप्यतामित्यर्थः । देवेष्वभ्यार्तिरहितां प्रजापतेः प्रियां तनुवं प्रजापतिशरीरामिदं कर्म प्रपद्ये । इदमिति हस्तेनाभिनयः । अहं होवा पञ्चदशस्तोमसदृशेन वज्ररूपेणा-नेन कर्मणा द्विषन्तं शत्रुमवष्टभ्य पीडयामि । यः शत्रुरस्मान्मनसा द्वेष्टि यं च शत्रुं वयं मनसा द्विषस्तमुभयविधमवक्रामामीति पूर्वशान्भयः । भूर्भुवः सुवरित्येतन्नामको लोकास्ताहिनीमि पीणयामीत्यर्थः ।

कल्पः—‘व्याहृतिकृत्वा त्रिरभिर्हिंक्रत्यानवानमभिर्हिंकारादृचमुपसंद्धाती य वो वाजा अभिघव इत्येकादशेमाः सामिधेन्यः’ इति ।

अनवानमनुच्छ्वस्तन् । तत्र प्रथमायाः पाठस्तु—

‘य वो वाजा अभिघवः । हविष्मन्तो वृताच्या । देवाञ्जिगाति सुम्नयुः ।’ [जा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे देवा वो युष्मदीषा ऋत्विग्यजमानाः प्रवर्तन्ते । वाजा गमनशीला मासा अभिघवोऽमितः पूर्वपक्षरूपेणीवारपक्षरूपेण च दीप्यमाना अर्धमासा हविष्मन्तो हविर्माणो देवाश्च वृताच्या यागसाधनभूतघृतप्रदया गवा सहानुकूलाः प्रवर्तन्ता-मित्यभ्याहारः । किंचापं यज्ञो देवाञ्जिगाति प्राप्नोतु । यजमानस्य सुम्नयुः सुतेच्छुर्भवेत् । यदेतदुक्तं विहिं करोतीति तदेताद्विधत्ते—देवा वै नर्चति ।

देवाः पूर्वमृचि नाश्रयन्त यजुष्यपि नाश्रयन्त न संतुष्टा इत्यर्थः । किंतु ता-मन्येव संतुष्टाः । ततो हिमिति शब्दमुच्चारयेत् । तेन सापेव कृतं भवति । पञ्चकृ-त्वाः संकृत्वो वा साम्न आदौ हिंकारस्य विद्यमानत्वात् । तस्य हिमिति शब्दस्य त्रिकुच्चारणमभिधेयं त्रिवारं विधिरनूद्य प्रशस्यते । यथैव देवा अश्रयन्त यथैव

(होत्रविक्षया सामिधेनीव्याख्यानम्)

सामनि देवाः संतुष्टास्तत एव ताम्न एनान्देवान्प्रयुक्ते होता हि कुर्वन्प्रकर्षेण
सोऽक्षयतीत्यर्थः । मथमोच्चारणेन साम कृतं भवति । तथा द्वितीयोच्चारणेन वाचो
योगः संपद्यते । सामाश्रयभूताया कस्युपाया वाचः संबन्धः संपद्यत इत्यर्थः ।
तृतीयोच्चारणं यदस्ति तेन यजमानः प्रजा एव सृष्टवान्भवति ।

एकादशानां सामिधेनीनामाद्यन्तयोरावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रथमामिति । “ म वो वाजा अभिधवः ” इत्येषा प्रथमा । “ आ
णुहोव दुवस्यव ” इति वा “ एवं वरुण उत मित्र ” इति वा द्वयोरन्यतरोत्तमा ।
तत्तेन प्रथमोत्तमयोस्त्रिरम्भात्तेन यज्ञस्य नर्समन्तभागान्नहति बध्नाति । यथा
लोके वस्त्रेण कम्बलेन वा व्रीहीन्वोदुकामोऽस्तद्वत् बध्नाति तद्वत् । तच्च बन्धनं
संसनराहित्याय भवति ।

पूर्वस्यामृच्युत्तरार्धस्थोत्तरस्यामृचि पूर्वार्धस्य च परस्पराविश्लेषं विधत्ते—

संततमन्वाहेति । तदेतत्संततोच्चारणं यजमानस्य प्राणानां संतत्यै मोक्ष्य-
वस्तुसंतत्यै च संपद्यते । किंच राक्षसाः आसनिरोधेनापहता भवन्ति ।

यस्याः प्रथमाया आवृत्तिर्विहिता तां स्वरूपेण विधत्ते—

राथंतरीमिति । कस्मिंश्चित्सामशाखाविशेषे “ म वो वाजाः ” इत्येतस्यामृचि
स्थंतरसाम्नो गीतत्वादियं राथंतरी । राथंतरसामयुक्तेन कर्मणा संपादयितुं
शक्यत्वाद्भूलोकस्य राथंतरत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ तृतीयां सामिधेनीं त्रिविगृह्णाति ” इति, तदेवादिधत्ते—

त्रिविं गृह्णातीति । तृतीयस्याः सामिधेन्याः प्रथमपादमुक्त्यर्थं तद्वि-
ग्रहः कार्यः । अर्धर्चे द्वितीयो विग्रहः । तत उत्तरार्धं उपरितनमन्वस्य पूर्वार्धं
च संयोष्य तदन्ते तृतीयो विग्रहः । एतेन विग्रहत्रयेण लोकत्रयजयो भवति ।

यस्यामृच्ययं त्रिविधो विग्रहस्तामृचं विधत्ते—

बाह्वतीमुत्तमामिति । य(अ)स्यामृचि बृहच्छोचा यविष्ठयेतिशब्दस्य क्षुप-
माणत्वादियं बाह्वती । सा च तृतीयेति कृत्वा प्रथममध्यमावेक्षयोत्तमा । तथा
सामुत्तमामन्वाहेत्युक्ते तृतीयात्वेन पठेदित्यर्थो भवति । एतन्मन्त्रोपेतकर्मसाध्यत्वा-
त्स्वर्गलोकस्य बाह्वतात्वम् ।

मथमायामृचि देवतादिविशेषाभिष्यक्त्यभावं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । कस्यापि देवविशेषस्य निरुक्तं नामविशेषकथनं तत्र नास्ति
तेयमनिरुक्ता । प्रजापतिश्च सृष्टेः प्राग्रूपविशेषाभावादनिरुक्तः । अत इयं
प्रजापतया । यज्ञश्च प्रजापतिसृष्टत्वात्तत्स्वरूपः । तस्मात्प्रजापत्यमन्त्रस्य
प्रथमपाठेन यज्ञरूपमेव प्रजापतिं प्रारब्धवान्भवति ।

अस्मिन्मन्त्रे वाजशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । तथाञ्च मन्त्रशब्दोच्चारणं प्रशंसति—

प्र वो वाजा इति । यस्मात्प्रशब्द उच्चारितस्तस्मात्प्राचीनं प्रमुखे रेवोव-
र्तिनि योषिच्छरीरेऽञ्जाति गच्छतीति प्राचीनं, तथाविधं रेवो धीयते गमयिष्ये
स्थाप्यते ।

एतस्य मन्त्रस्य परमपादेन सहोत्तरस्य मन्त्रस्य प्रथमपादोच्चारणं प्रशंसति—
अन्न आ याहीति । यस्मादायाहीत्युक्तं तस्मात्प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः सहस्राः
मजा उत्पद्यन्ते । मन्त्रगतानां पदानामर्थान्दर्शयति—

प्र वो वाजा इति । वजन्ति गच्छन्ति क्रमेण प्रवर्तन्त इति वैत्रादिमाता
वाजाः । इदमेव ब्राह्मणवाक्यं हृदि निधाय मन्त्रार्थः पूर्वं दर्शितः ।

पदार्थानभिधाय मन्त्रवाक्यार्थमाह—

इदमसीति । सामिधेनीभिः समिध्यमान हेऽग्ने त्वमिदं मासानां स्वरूपमसि,
अर्धमासानां स्वरूपमसि, देवानां स्वरूपमसीत्येव वाक्यार्थः । अनेन तात्पर्येण
यज्ञस्य प्रियं धामाऽऽहुतिस्थानमिध्यमानाग्निस्वरूपं संपादितवान्भवति ।

यदुक्तं 'संततमन्वाह प्राणानामन्वाहस्य संतत्यै' इति, तदेवेदानीं काम्यत्वेनापि
विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य होता कामयेत । किमिति—अयं यज-
मानो मृत्युरहितः सर्वमायुः प्राप्नुयादिति, तस्य यजमानस्वाऽऽयुष्प्राप्तये प्रथमां
सामिधेनीं सर्वमनूच्य विच्छेदमकृतोत्तरमन्त्रस्य प्रथमपार्धं च मुपक्रमेत । तेन सति-
त्येवास्य यजमानस्य प्राणवायुना बहिर्निर्गच्छता सहैवापाणवायुं पुनरप्यन्तरा
गच्छन्तं धारितवान्भवति । तेन च धारणेन सर्वमायुः प्राप्नोति ।

(होत्रविषयस्य सामिधेनीव्याख्यानम्)

तदेव सातत्यं पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

यो वा अरतिमिति । कूर्परमारभ्य प्रसारितकानिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तो हस्त-
मागोऽरतिः । न च तस्यारतिर्भ्ये पिच्छेदोऽस्ति तद्दुमयोः सामिधेन्योर्भ्ये
सातत्यमरतिवेनोपचर्यते । यो होता तदिदं सातत्यं विदित्वाऽनुतिष्ठति त होता
आनुव्यं यजमानस्यारतौ स्थापयति । अनुरन्तिपरिमितस्य पुरुषस्यारतिमात्रपरि-
मितो बालो यथा नीचो भवति तद्वत् कुर्वत इत्यर्थः । य एवं वेदोते पुनरभि-
धानं प्रतिज्ञातस्य निगमनार्थम् ।

तदेव सातत्यं विपक्षबोधकोपन्यासपुरःसरं पुनः प्रशंसति—

अध्वेऽध्वेषा इति । अध्विर्वाग्द्वयस्य व्रष्टा । तादृश क्रूरैरेकैकां सामिधे-
नीभिर्भरानुग्रहेण दृष्ट्वा तत्संप्रदायपरम्परां निमित्तवान् ।

अत एव स्मर्यते—

“युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदोऽस्तिहाता-महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमुज्ञाताः स्वयंभवाः ॥ इति ।

तथा साति भिन्नेभ्यः क्रान्तिभ्यः प्रवर्तितास्ताः सामिधेन्यो यद्यसंयुक्ता भवेद्युस्तदानीं
यजमानस्य यजया पशुभिरताः सामिधेन्यो विविधैरवियुक्तास्तिष्ठेयुः पञ्चापशुक्त-
सृद्धिहेतवो न भवेयुरित्यर्थः । तत्प्राग्हास्य पूर्वस्याः सामिधेन्याऽन्तरार्धमुत्तरस्याः
सामिधेन्याः पूर्वार्धं च सेदध्यान् । तथा साधेन्याः सामिधेनीः संशोधितवानेव
भवति । न चैवमेकस्यामपि सामिधेन्या पूर्वोत्तरार्धेभ्यो संशोधन्याविति शाङ्खनियम् ।
तयोरैकैर्निष्कर्तव्यत्वेन हेतुप्रयुक्तसंशोधनमन्तरेणार्पि स्वस्वपतेः विद्योमाभावान् । यथो-
क्तरीत्या संयुक्तास्ताः सामिधेन्यो यजमानाय सर्वाभिरिषं दुहं दुहन्ति संपादयन्ति ।

अथ भीमांसा ।

मधमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तिगुह—

“त्रिरत्र किमृचो धर्मः स्थानधर्मोऽथवाऽऽदिमः ।

स्त्रीलिङ्गस्थानं तत्प्रातिपदिकप्रबलत्वतः ॥”

इष्टपूर्णाभासयोः सामिधेनीः प्रकृत्य श्रूयते—“विः प्रथमामन्वाह” इति । सोऽयं
त्रिरभ्यास आदौ पठितस्य प्र वो वाजा इत्युग्निदेवस्य धर्मः । कुतः । प्रथमा-

(हौत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

नित्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वाद्वक्त्रत्वेऽप्येतेरिति चेन्नैतद्युक्तम् । स्त्रीलिङ्गवाचिनश्चाप्यन्य-
थादपि पूर्वं पठितस्य स्थानवाचिनः प्रथमेत्यस्य प्रातिपादिकस्य प्रबलत्वात् । अतो
विकृतिष्वप्यन्यस्या अप्युचः प्रथमस्थानपठितायास्त्रिरम्यासुः कर्तव्यः । स्थाना-
न्तरे पठितायाः प्र वो वाजा इत्यस्या अप्युचो नाभ्यासः ॥

इति श्रीमत्संयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

लृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ द्वितीयाष्टके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसांमाऽग्न आ याहि
वीतय इत्याह रथंतरस्येष वर्णस्तं त्वा समि-
द्धिराङ्गिर इत्याह वामदेव्यस्येष वर्णो बृहदग्ने
सुवीर्यमित्याह बृहत् एष वर्णो यदेतं तुचम-
न्वाह यज्ञमेव तत्सामन्वन्तं करोत्यग्निरमु-
ष्मिँल्लोक आसीदादित्योऽस्मिन्ताविमौ लो-
कावशान्तौ (२) आस्तां ते देवा
अङ्गवज्रेतेमौ वि पर्युहामेत्यम आ याहि
वीतय इत्यस्मिँल्लोकेऽग्निमदधुर्बृहदग्ने सुवीर्य-
मित्यमुष्मिँल्लोक आदित्यं ततो वा इमौ लो-
कावशाम्यतां यदेवमन्वाहानयोर्लोकयोः शान्त्यै-
शाम्यतोऽस्मा इमौ लोकौ य एवं वेद पञ्च-
दश सामिधेनीरन्वाह पञ्चदश (२) वा अर्ध-
मासस्य रात्रयोऽर्धमासशः संवत्सर आप्यते

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

तासां त्रीणि च शतानि षष्टिश्चाक्षराणि तावतीः
 संबत्सरस्य रात्रयोऽक्षरश एव संबत्सरमाप्नोति
 नुमेधश्च परुच्छेषश्च ब्रह्मवाद्यमवदेतामस्मि-
 न्दारावात्रेऽग्निं जनयाव यतरो नौ ब्रह्मिया-
 निति नुमेधोऽभ्यषदत्स धूममजनयत्परुच्छे-
 पोऽभ्यवदत्सोऽग्निमजनयद्दृष्ट इत्यब्रवीत् (३)
 यत्समावद्विद् कथा त्वमग्निमजीजनो नाह-
 मिति सामिधेनिमेवाहं वर्णं वेदेत्यब्रवीद्य-
 दधुतवत्पदमनुच्यते स आसां वर्णस्तं त्वांसमि-
 ङ्गिरङ्गिर इत्याहं सामिधेनीष्वेव तज्ज्योतिर्ज-
 नयति स्त्रियस्तेन यहचः स्त्रियस्तेन यद्वाय-
 त्रियः स्त्रियस्तेन यत्सामिधेन्यो वृषण्वतीम-
 न्वाह (४) तेन पुंस्त्वतीस्तेन सेन्द्रास्तेन
 मिथुना अग्निर्देवानां दूत आभीदुशना का-
 व्योऽसुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां स प्रजा-
 पतिरग्निं दूतं वृणीमह इत्यभि पर्यावर्तत ततो
 देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽग्निं दूतं
 वृणीमह इत्यन्वाह भवत्यात्मना पराऽस्य
 भ्रातृव्यो भवत्यध्वरवेतीमन्वाह भ्रातृव्यमेवै-
 तया (५) ध्वरति शोचिष्केशस्तमीमह इत्याह
 पवित्रमेवैतद्यजमानमेवैतया पवयति समिद्धो
 अग्न आहुतेत्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्क-

(हौत्रव्यस्ययाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्यस्यनिम्)

म्वाय यदत् ऊर्ध्वमभ्यादध्याद्यथा बहिःप-
 रिधि स्कन्दति तादृगेव तन्नयो वा अग्नयो
 हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितृणां स-
 हरक्षा असुराणां त एतस्यां शः सन्ते मां वशि-
 ष्यते माम् (६) इति वृणध्वः हव्यवाह-
 नमित्याह य एव देवानां तं वृणीत आर्षेयं
 वृणीते बन्धोरिव नैत्यथो संतत्यै परस्ताद्वर्षो
 वृणीते तस्मात्परस्ताद्वर्षो भनुष्यान्पितरोऽनु-
 प्र पिपते (७) ॥

(अशान्तावाह पञ्चदगात्रवीद्व्याहोर्वा वशिष्यते गामेकात्राविश्वम्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतीतिरियमंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे सामिधेन्याया व्याख्यातःऽष्टमविस्तरात् ।

अथाष्टमवशिष्टाः सामिधेन्यो व्याख्यायन्ते ।

तत्र द्वितीया सामिधेनी मन्त्रकाणः एव पाठिता--

‘अग्न आ याहि वीतये । गुणानो हव्यदानये । नि होता सस्ति बर्हिषि’ ।

[आ० का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने हव्यदातये यजमानस्य हविर्दानाय वीतये देवानां हविर्भक्षणाय गुणा-
 नो यजमानो देवानां हविर्दानायति यवद्भिर्भक्षणीयमिति वदन्नायाहि । आगत्य
 च होताऽऽहवाता भवन्बर्हिषि यज्ञे निवस्ति निरीद ।

तृतीयसामिधेनीपाठस्तु--

‘तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोत्वा यविष्ठव’ [आ०
 का० ३ प० ५ अ० २] इति ।

(होत्रविवक्षायाश्चशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

हेऽग्निरोऽग्ने तं त्वा तादृशं देवानामाहुवातारं त्वां समिद्धिर्घुतेन च वर्षयापः ।
हे यविष्ठस्य युवतम बृहज्ज्वालाधिक्यं यथा भवति तथा शोच दीप्यस्व ।
अतुर्थसामिधेनीपाठस्तु—

‘स नः पृथु अवाप्यम् । अच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ’ [भा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने देव स त्वं नोऽस्मदर्थं पृथु विस्तीर्णं अवाप्यं देवैः श्रोतुं योम्भमिदं क-
र्माच्छामिमुस्तीकृत्य बृहत्सुवीर्यं च यथा भवति तथा विवाससि विभातं कुरु । प्र-
काशयेत्यर्थः । बृहच्छब्देन ज्वालाधिक्यं विवक्षितम् । सुवीर्यशब्देन बृहदग्नस्य
हविषः सम्यग्दहनसामर्थ्यमुच्यते । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

‘इहेन्धो नमस्यस्तिरः । तपांसि दर्शतः । समग्निरिध्यते वृषा ’ [भा०
का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, इहेन्धः स्तोतुं योग्यः, नमस्यो नमस्का-
रयोग्यः, तपांसि तिरस्कुर्वन्दर्शतः पदार्थानामादर्शयिता, वृषा कामानां वर्षयिता ।
षष्ठसामिधेनीपाठस्तु—

‘वृषो आग्निः समिध्यते । अग्नो न देववाहनः । तस्मै हविष्मन्त इहेते ।
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

अयमाग्निः सम्यगिध्यते । कीदृशः, वृषः कामानां वर्षयिता । अग्नो न देव-
वाहनोऽश्व इव देवधर्मस्य हविषो वोढा । तमिममग्निं हविष्मन्तो यजमानाः स्तु-
वते । सप्तमसामिधेनीपाठस्तु—

“ वृषणं त्वा वयं वृषन् । वृषाणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं वृहत् ”
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे वृषन्कामानां वर्षकाग्ने वृषणं कामानां वर्षितारं त्वां वृषाणो वयमाहु-
तिवृष्टिं कुर्वन्तो वयं समिधीमहि सम्यक्प्रकाशयामः । कीदृशं त्वां, बृहद्दीद्यतं
प्रौढज्वालं यथा भवति तथा दीप्यमानम् । अष्टमसामिधेनीपाठस्तु—

“ अग्निं दूतं वृणीमहे । होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य पुक्तुम् ”
[भा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हममग्निं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे । कीदृशं, दूतं देवान्भवति प्रेषणार्हं, होतार-

(हीनविद्यायाऽवशिष्टसामिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

माह्वतारं, विभवेदसं विश्वान्सर्वान्देवान्वेतीति विभवेदास्तादृशम् । अस्म्य यज्ञस्य संबन्धिनं सुकृतं शोभनकर्माणम् । नवमसामिधेनीपाठस्तु--

“ समिध्यमानो अध्वरे । अग्निः पावक ईदृशः । शोचिष्केशस्तमीमहे ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

योऽग्निरध्वरेऽस्मिन्कर्मणि समिध्यमानः पावकः शुद्धिहेतुरीदृशः स्तुत्यः शोचींषि दीप्तयः केशस्थानीया यस्यासौ शोचिष्केशस्तमग्निमीमहे प्राप्नुमः ।

दशमसामिधेनीपाठस्तु--

“ समिद्धो अग्न आहुत । देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाहसि ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे आहुताऽऽहुत्याराधिसाग्रे त्वं समिद्धः सन्देवान्यक्षि यजति । हे स्वध्वर सुधुनिष्पादितयाग हि यस्मात्त्वं हव्यवाहसि तस्माद्यजेत्यध्वयः ।

एकादशसामिधेनीपाठस्तु--

“ आजुहोत दुवस्थत । अग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ”
[ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हे यजमाना इममग्निमाहुतिभिराजुहोत प्रीणयत, दुवस्थत परिचरत, प्रयति प्रयत्नेन वर्तमानेऽस्मिन्ध्वरे यागे हव्यवाहनमग्निं वृणीध्वं प्रार्थयध्वम् । अनया सामिधेनीनां परिसमाख्यमानत्वादियं परिधानीया । तत्र पुरुषभेदेनान्या परिधानीया विकल्पते । तथा च सूत्रकारः--“ त्वं वरुण इति वसिष्ठराजन्मानां परिधानीया, आजुहोतेतीतरेषां गोत्राणाम् ” इति ।

विकल्पितायाः पाठस्तु--

“ त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने । त्वां वर्धन्ति यविभिर्वसिष्ठाः । त्वे वसु सुव-
जनानि सन्तु । यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ” [ब्रा० का० ३ प्र० ५ अ० २] इति ।

हेऽग्ने त्वमनिष्टनिवारकत्वाद्वरुण इष्टमापकत्वान्मित्रश्च । वसिष्ठगोत्रीया यवि-
भिर्मनीषाभिः स्तुतिभिर्वर्धन्ति वर्धयन्ति त्वाम् । त्वे त्वयि वसु धनं सुवजनानि

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसानिधेनीमन्त्रव्याख्यानम्)

सुहृ दातव्यानि हवींषि च सन्तु तिष्ठन्तु । यूयं च नोऽस्मान्स्वास्तिभिः सदा पाव रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

आसु सामिधेनीषु द्वितीयादिचतुर्थ्यन्तं तृचं प्रशंसति—

अयज्ञो वा इति । दर्शपूर्णमासयोः सामानि न सन्ति । तद्गृहितश्च न मुख्ययज्ञः । अतोऽयं तृचः सामवयस्वरूपत्वेनात्र पठ्यते । यद्यप्येता ऋचो रथंतरादीनां योनयो न भवन्ति तथाऽपि स्तुतिस्त्वात्तद्रूपत्वमविरुद्धम् । शास्त्रान्तरे वा तास्वृक्ष गीतानि सामानि द्रष्टव्यानि । एतेन तृचपाठेन दर्शपूर्णमासयज्ञं सामवन्तं करोति । बृहदन्न इति तृतीयपादोपादानं बृहत्सामद्योतकस्य बृहच्छब्दस्य प्रदर्शनार्थम् । अस्मिन्नेव तृच आद्यन्तौ पुनः प्रशंसति—

अभिरमुष्मिन्निति । पुरा स्वर्गलोकेऽग्निः स्थित आदित्यस्तु भूलोके । तदानीं लोकद्वयमशान्तं क्षुब्धमासीत् । स्वर्गे ह्यमृतंसेविनां पाकापेक्षा नास्ति । प्रकाशाय केवलमादित्योऽपेक्षित एव । भूलोकवासिनां तु शको मुख्यं मयो-
जनम् । तदुभयासिद्धेर्लोकक्षोभः । तं क्षोभं दृष्ट्वा ते देवाः परस्परमिदमुचुः—
इमावम्भ्यादित्यौ विपर्युहाम विपरिवृत्तौ स्थापयाम । तस्मादेते सर्वे यूयमागच्छ-
येति । अग्न आयाहीत्यस्यामृचि बर्हिषि निषीदेति लिङ्गनद्वयः प्राथम्याच्च-
प्रथमलोके स्थापनं तथा संपद्यते । बृहदग्रे सुवीर्यमित्यस्यामृचि विवाससीति
विभातर्षोक्तिलिङ्गनद्वयस्तृतीयत्वाच्चास्यास्तृतीयलोके स्थापनहेतुत्वं गम्यते ।
यद्यप्यादित्यो नास्मिन्मन्त्रे श्रुतस्तथाऽप्युच्यैः स्थानवृत्तिव्यकारित्वेन विभातत्वे-
नाऽऽदित्यः श्रूयते । किंच, हंसमन्त्रावसानं कृतं बृहदित्यादित्यमण्डलपरत्वेन
श्रुतो बृहच्छब्दोऽत्रापि श्रूयमाण आदित्यस्य प्रत्यभिज्ञापकः । तस्मात्तेन मन्त्रे-
णाऽऽदित्यस्थापनं सिध्यति । अनयोर्विपर्यावृत्त्या लोकयोः स्वस्वकार्यसिद्धेर्युक्ता
शान्तिः । तस्मादनेन क्रमेण पाठो लोकयोः शान्त्यै भवति । तद्देदिषुश्च तदु-
भयशान्तिर्भवति । संरूपां विधत्ते—

पञ्चदशेति । यद्यपि द्वादश पठितारतथाऽप्येकादशैव । एकस्याः पुरुषमे-
वेन विकल्पितत्वात् । तासु च प्रथमोत्तमयोस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदशत्वसंपत्तिः ।

(होत्रविवक्षयाऽवशिष्टसामिधेनेमिन्द्रव्याख्यानाम्)

अर्धमासस्य रात्रीणां पञ्चदशत्वात्तद्वृत्त्वमपि संपद्यते । एकैकस्मिन्नर्धमासे पञ्चद-
शस्वन्तर्भूतास्तु तासामर्धमासानां चतुर्विंशतिवारमावृत्त्या संवत्सरप्राप्तिश्च संपद्यते ।

इदानीमक्षरसंख्यां संवत्सरसंपत्त्या प्रशंसति—

तासां त्रीणीति । तासां सामिधेनीनां पञ्चदशसंख्यानां गायत्रीछन्दस्क-
स्वदिकैका चतुर्विंशत्यक्षरा । तथा सति मिलित्वाऽक्षरसंख्या संवत्सरप्राप्तिसंख्या
च समेति कृत्वाऽक्षरद्वारा तदेवं संवत्सरप्राप्तिर्भवति । यद्यपि वासिष्ठानां परि-
धानीषायास्त्रिष्टुप्त्वादधिकान्यक्षराणि तथाऽपिद्विरगोत्रापेक्षयाऽयमर्थवाद इत्यभि-
रोधः ।

आतु सामिधेनीषु “ तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरो ब्रूतेन वर्धयामसि ” इत्येतं
मन्त्रविशेषं प्रशंसति—

नृमेधश्चेति । नृमेधपरुच्छेपनामानावृत्तिर्वा परस्परं ब्रह्मवाद्यमवदेतां मन्त्र-
सामर्थ्यविषये वादमकुरुताम् । तत्रानयोरियं प्रतिज्ञा—आवयोरुभयोर्यध्ये यतरो
ब्रह्मीयान्ब्रह्मणि सामिधेनीमन्त्रेऽन्तं कुशलस्तादृशं निश्चेतुं स्वस्वमनसि सामिधेनी-
मन्त्रमनुस्मरन्तस्वस्मिन्चादौ काष्ठे मधनेनार्घ्यं जनयावेति । तदा प्रथमं नृमेध आदौ
काष्ठनाभिलक्ष्य मन्त्रमवदत् । स तन्मन्त्रसामर्थ्याद्भूममुत्पादितवान् । परुच्छेपो मन्त्रं
पठित्वाऽग्निमजनयत् । तदिदानीं नृमेधः परुच्छेपं प्रति हे अग्ने त्वमतीन्द्रियब्रह्माऽ-
सित्यभिप्रेत्य संबोधितवान् । संबोध्य चैवं प्रपच्छ-यद्यस्मात्कारणात्समावद्ब्रह्माऽऽ-
वयोः सामिधेनीवेदनं समानमेव, तथा सति कथं त्वमग्निमुत्पादितवान् त्वहमिति ।
तत्र परुच्छेप-उत्तरमुवाच—यद्यप्यावयोः सामिधेनीपाठस्तदर्थज्ञानं च समानं
तथाऽप्यहं तासामेव सामिधेनीनां वर्णं रहस्यं तेजो वेद त्वं तु न वेत्सि । किं
तत्तेज इति तदुच्यते—वृत्तशब्देपेतः पादोऽनूच्यत इति सोऽयमनुच्यमानः पादः
सामिधेनीनां वर्णः सारभूतं तेधः । स पादः कस्यामृचि वर्तत इति चेत्तदुच्यते—
“ तं त्वा समिन्द्रिरङ्गिरः ” इत्येतामृचं पठेत् । तस्यामृचि “ ब्रूतेन वर्धयामसि ” इत्यर्थं
पादो वर्तते । ततोऽनेन पठितेन पादेन सामिधेनीष्वेव ज्योतिर्जनयति । तेन त्वं
पादं पठन्मपि महिमानं न जानासि । अहं तु जानामि । तस्मादादौकाष्ठे यथाऽग्नि-
रुत्पादितः ।

(होत्राविवक्षयाऽत्र शिष्टसामिधेयं च वाक्यान्वयम्)

वृषणं त्वा वधमित्येतामृचं १० ११ प्रशंसति —

स्त्रियस्तेनेति । अत्रागच्छति शान्तिं तेनाशब्देः स्त्रीलिङ्गेन प्रतीयमानत्वात्स्त्रित्वमेव । अतः पुरुषत्वाय वृषणरूपमतीमृचं ब्रूयात् । तेन पाठेन पुंस्त्वतीः पुरुषशब्दः सेन्द्रा इन्द्रिययुक्तः स्त्रीपुरुषोन्निश्चिनत्तृणाः तेषां नते । ईदृश इत्येवापि वृषणवर्गः । समस्त्रिरप्येते वृषेयन्ते पाठितत्वात् । वृषो अशिरित्येवापि वृषशब्दोक्तत्वाद्ब्रूवणवती । तयोरेषेवा प्रशंसा द्रष्टव्या ।

अयामि दूतमित्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अग्निर्देवानामिति । देवाः स्वकार्येष्वग्निं दूतत्वेन प्रेषयन्ति । असुरास्तु कवेः पुत्रमुशनसम् । तावुभोवपि प्रजापतिमुपेत्य पृष्ठवन्तौ—आवयोर्मध्ये संधिं विश्वहादिकार्येषु कस्म दैतयमुचितमिति । तदानीं प्रजापतिराग्निं दूतं वृणीमहे इति मन्त्रेणोत्तरमुवाच । उक्त्वा चोशनसः सकृन्नात्परावृत्त्याद्येरादिमुखोऽभूत् । ततो देवानां विजयोऽभूद्दुःसाराय पराभूताः । एवं विदुषो यजनानस्याप्यनेन मन्त्रेण स्थविजयः शत्रुपराजयश्च भवति ।

समिधमग्ने अश्वर इत्येतामृचं विशेषतः प्रशंसति—

अश्वरवतीमिति । हिमस्तीत्यर्थः । तस्यामृचि तृतीयादं प्रशंसति—

होचिष्केश इति । मन्त्रपादोऽग्निः पावक इति पावकशब्दश्च पक्विशब्दं विस्पष्टम् । अत्र होचिःशब्देन शुचिहेतुना रक्षणीनामुक्तिप्रतिपत्त्यर्थमिमेतद्वाक्यमिच्छाः । तस्माद्वनयर्चा ३७ तमेव गोचयति । ‘समिद्धो अग्न आहुतः’ इत्येवा कचिदश्वरवती । स्वायत्तेश्वर इत्युक्तत्वात् । ‘आहुतो’ इत्येतावदश्वरवती । अग्निं मन्त्रद्वय इत्युक्तत्वात् । तयोरेष्वोक्तप्रशंसा योजनीया । तदेवं सर्वातामृचाः प्रशंसनां विशेषतश्च प्रशंसा दर्शिता ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“समिद्धो अग्न आहुतेत्यभिशायैकामनुयाजसामिधमवशिष्य सर्वमिधमेषमभ्यादधाति” इति । तदेतद्धृदि निधाय समिद्धो अग्न इति मन्त्रं पुनः प्रशंसति—

समिद्धो अग्न इति । समिद्धो अतः इत्यनेन मुनार्थवार्त्तिना कर्मपरमं

(हौत्रविवक्षयाऽनक्षिप्तसामिधेनिमन्त्रव्याख्यानम्)

सामिधेनीसाध्यस्याग्निसमिध्नस्य समानिः सूच्यते । परिसमाप्तये धीयमानः प्रक्षिप्यमाणः काष्ठविक्रेशः परिधिः । तथा सति समिद्ध इति समाप्तिशुचनादेतं मन्त्रं परिधित्वेन स्थापितवान्भवति । स च परिधिः प्रक्षिप्यमाणसमिधामस्कन्दायाविनाशाय भवति । यद्येतस्मान्मन्त्रपाठादूर्ध्वमाजुहोतेति मन्त्रे समिधोऽन्यादध्यात् । यथाऽऽज्यपुरे डाशादिहविषः परिधेर्बहिः पतनं विनाशाय संपद्यते तादृगेव तद्द्रष्टव्यम् । एवं च प्रणवे प्रणवे समिधमादधातीति सूत्रकारेण पतिमन्त्रमवसानकालीने प्रणवे समिदाधानस्योक्तत्वात्समिद्ध इति मन्त्रावसाने समिदेका स्वतः प्रक्षेपणीया प्राप्ता । आजुहोतेत्यस्य विराद्व्या तिस्रः समिधस्तत्र प्रक्षेपणीयाः प्राप्ताः । तदेतच्चतुष्टयं समिद्धो अग्न इत्येतस्य पादस्य पाठकाल एव प्रक्षिपेदिति विधिरुन्नेयः ।

चरमायामुचि हव्यवाहनामित्थेधिविशेषणं प्रथंसति—

त्रयो वा इति । देवादीनां संबन्धिनोऽस्यः पत्येकं मामेव वरिष्यत इत्येवमपेक्षन्ते । अतो देवा अग्नेरेवगुणसिद्धयर्थं हव्यवाहनं वृणीष्वमित्युच्यते ।

यदुक्तमाधलायनेन—“ सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेनाग्ने महौ आसि ब्राह्मण भारतेति निगदेऽवसाय यजमानस्याऽऽर्षेयान्प्रवृणीते यावन्तः स्युः परं परं प्रथमम् ” इति । तदेतद्विधत्ते—

आर्षेयमिति । ऋषेरपत्यमर्षेयमात्मीयगोत्रर्षीस्तद्धितपत्ययान्तानामन्वितविभक्त्या यथाप्रवरं वृणीते । यथा, अग्ने महौ आसि ब्राह्मण भारते । भार्गवच्यावनाप्नवानौर्ध्वजामदग्न्येति भृगुगोत्राणां पञ्चांशेयः प्रवर इति । अनेन तत्तदपत्यतयाऽग्निरुपचर्यते । एवं वृणानः पुरुषो बन्धोर्भृग्वेदेः सकाशाच्चेति नापगच्छति । अपि वेदमर्षेयवरणमस्य पुत्रादिसंतानाय भवेति ।

अस्मिन्वरणे प्रकारविशेषं विधत्ते—परस्तादृवांच इति ।

वर्तमानं यजमानमपेक्ष्य पूर्वमर्वा यो गोत्रप्रवर्तकस्तमारभ्य तदपत्यपरम्परयाऽर्वाचो नीचान्वृणीते । तथैव पूर्वमुदाहृतं—भृगोरपत्यं च्यवनस्तस्यापत्यमप्नवानस्तस्यापत्यमौर्वस्तस्यापत्यं जमदग्निस्तस्य संततिर्यजमान इति । तदेतद्वर्वाकत्वम् ।

१ क. च. छ. च. परिधने । २ च. छ. च. “त्यागं विशेषेण प्र” । ३ स. “रेव वरण” ।

४ क. च. छ. च. “ति” तस्मिन् ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

यस्माद्धोता पूर्वमाविनमारभ्यावांशो वृणीत तस्मादेव कारणाल्लोकंऽपि पूर्वपूर्वमा-
विनः पितर उत्तरोत्तरमाविनः पुत्राननुक्रमेण पालयन्ति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-

यतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयऽऽह पञ्चमप्रपाठकेऽ-

हमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ द्वितीयाहके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अग्ने महा० अमीत्याह महान्येष यदग्नि-
ब्राह्मणेत्याह ब्राह्मणा ह्येष भारतेत्याहैष हि
देवेभ्यो हव्यं भरति देवेद्ध इत्याह देवा ह्येत-
मैधत मन्विद्ध इत्याह मनुह्यतमुत्तरा देवेभ्य
ऐन्धर्षिष्टुत इत्याहर्षयो ह्येतमस्तुवन्विप्रानुम-
दित इत्याह (१) विप्रा ह्येते यच्छुश्रुवांसः
कविशस्त इत्याह कवयो ह्येते यच्छुश्रुवांसो
ब्रह्मसंशित इत्याह ब्रह्मसंशितो ह्येष घृताह-
वन इत्याह घृताहुतिर्ह्यस्य प्रियतमा प्रणीर्य-
ज्ञानामित्याह प्रणीर्ह्येष यज्ञानां रथीरध्वरा-
णामित्याहैष हि देवरथोऽनूनां होतृत्याह न
ह्येतं कश्चन (२) तरति तूर्णिहव्यवाडित्याह
सर्वं ह्येष तरत्यास्पाञ्चं जुहुर्देवानामित्याह
जुहुर्येष देवानां चमसो देवपान इत्याह
चमसो ह्येष देवपानोऽरा देवाग्ने नेमिर्देवा-
स्त्वं परिभूस्स इत्याह देवान्येष परिभूर्यद्ब्रूयादा
वह देवान्देवयते यजमानायेति आतृव्यमस्मै
(३) जनयेदा वह देवान्यजमानायेत्याह

(प्रथममन्त्रस्य निन्दस्य सुगाहापननिन्दस्य च व्याख्यानम्)

यजमानमेवैतेन वर्धयत्यग्निर्भग्न आ वह
 सोममा वहेत्याह देवता एव तद्यथापूर्वमुप
 हृत आ चाग्ने देवान्वहं सुयजां च यज
 जातवेद इत्याहाग्निमेव तत्सं श्यति सोऽस्य
 मंशितो देवेभ्यो हव्यं वहत्यग्निर्होता (४)
 इत्याहाग्निर्वै देवानां होता य एव देवानां
 होता तं वृणीते स्मो वयमित्याहाऽऽत्मानमेव
 मत्स्वं भूमयति साधु ते यजमान देवोऽत्याहाऽऽ-
 क्षिपमेवैतामा शास्ते यदब्रूयाद्योऽग्निः होता-
 रमवृथा इत्याग्निर्नोभयतो यजमानं परि गृह्णी-
 यात्प्रमायुकः स्याद्यजमानदेवत्या वै जुह्वन्ति
 व्यदेवत्योपभुत (५) यद्वे इव जुधादभ्रातृ-
 व्यमस्मै जनयेद्वृत्तवृतीमध्वर्यो रुचमाऽस्यस्वे-
 त्याह यजमानमेवैतेन वर्धयति देवायुवमित्याह
 देवान्क्षोषाऽवति विश्ववारामित्याह विश्वं
 क्षोषावतीडासह देवा इडेन्याभ्रमस्यामं नम-
 स्यान्मयजां यज्ञियानित्याह मनुष्या वा इडे-
 स्याः पितरौ नमस्या देवा यज्ञिया देवता एव
 तद्यथाभार्ग यजति (६) ।

(विमानुषदि इत्याह चनास्मै होतोऽभ्रदेवता एव धीणि च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयमंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(प्रथममन्त्रस्य निःश्वस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

द्वितीयाद्याः साभिधेभ्यो व्याख्याता अष्टमे स्फुटम् ।

अथ नवमे प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानं प्रवर्तते ।
ते च निगदादयो मन्त्रकाण्डे समाप्ताः ।

कल्पः—“ अथ निवित्पदान्यन्वाह देवेद्धो मन्विद्ध इति सप्तमे स्वनिधि अथ
चतसृषु ” इति । पाठस्तु—

“ अग्ने महा२ असि ब्राह्मण भारत । असावसौ । देवेद्धो मन्विद्धः । ऋषि-
हृतो विमानुभक्षितः । कविशस्तो बलत२शितो घृताहवनः । मणीर्यज्ञानाम् ।
स्थीरध्वरणाम् । अतूर्तो होता । तूर्णिर्हव्यवाट् । आस्पात्रं जुहुर्देवानाम् । चमसो
देवपानः । अरा२ इवाग्ने नेमिर्देवा२स्त्वं परिभूरसि । आवह देवान्यजमानाम् ”
[ब्रा० का० ३ प० ५ अ० ३] इति ।

अत्राग्ने महानित्यारभ्यासावसावित्पन्तः प्रवरमन्त्रः । अवशिष्टा निविन्मन्त्राः ।
तेषामर्थं ब्राह्मणव्याख्यानमुखेनैव स्पष्टी करिष्यामः ।

तत्र प्रवरमन्त्रार्थं दर्शयति—

अग्ने महानिति । अग्निरिति यदेव यस्मात्सर्वाङ्मुत्याधारदेव महास्तस्मान्-
मन्त्रे महानसीत्युच्यते । यस्माद्ब्राह्मणवर्णाभिपानी तस्माद्ब्राह्मणेति संबोध्यते ।
यस्मादेव देवेभ्यो हव्यं भरति धारयति तस्माद्धारतेति संबोध्यते । मन्त्रे वेद-
मसावसाविति वीप्ता तेन(नया) भृग्वादीनामुषीणां नामनिर्देशोऽभिप्रेतः । त च
भार्गवश्चमसोऽप्यदिना पूर्वानुवाक एवास्माभिरुदाहनः ।

निवित्पदेषु सप्तसु प्रथमस्यार्थं दर्शयति—

देवेद्ध इति । यस्माद्देवाः स्वकीयेषु यागेष्वेनमग्निमैन्धत प्रचलितवन्तस्त-
स्मादेवेद्ध इत्युच्यते । द्वितीयपदस्यार्थं दर्शयति—

मन्विद्ध इति । देवेभ्य उत्तरो देवैरिन्धनादूर्ध्वं स्वकीययागे मनुरैन्ध ।

उत्तरेष्वपि पञ्चसु पदेषु प्रसिद्धार्थानां हिशब्दो श्रोतव्यति—

ऋषिहृत इति । शुश्रुवांसः श्रुताभ्ययनसंपन्ना आर्या विषा विषया
विबुधाः कथयश्च भवन्ति । तैरयमनुमदितस्तोषितः अस्तः स्तुतश्च । ब्रह्मणा
मन्त्रेण सांगितस्तीक्ष्णीकृतः । घृतरूपमाहवनमाहुतिर्यस्यासौ घृताहवनः ।

अनुच्छ्वासेन पठनीयानां सप्तपदानामर्थं दर्शयित्वाच्छ्वासादूर्ध्वं पठनीयानां
चतसृणां निविदामर्थं दर्शयति—

(पञ्चममन्त्रस्य निमग्नस्य जुगोदिपननिगमस्य च व्याख्यानम्)

प्रणीर्यज्ञानामिति । यज्ञानां नेतृत्वमग्नौ प्रतिष्ठम् । रथीर्देवानां हविर्वहना-
याध्वराणां संबन्धी रथोऽयमग्निः । यस्मादाह्वातारमेतमग्निं कोऽपि देवो न तरति
नातिक्रामति तस्मादयमनुतो होतेत्युच्यते । यस्मात्सर्वमपि देवमयं हविर्वहनात्तरति
प्राप्नोति तस्मात्तूर्णहोम्यवाहित्युच्यते ।

एताभ्यश्चतसृभ्यो निविद्म्य ऊर्ध्वमुच्छ्वासं कृत्वा पश्चात्पठनीयानां चतसृणां
निविदामर्थं दर्शयति--

आस्पात्रमिति । एषोऽग्निर्देवानां जुहसदृशो जुहवामिवास्मिन्हविष्मक्षेपात् ।
न चास्य दारुमयजुहूचच्छैथिल्यं, किंत्वास्पात्रं लोहपात्रवद्वृद्धमित्यर्थः । यथा
मनुष्याणां सोमपानहेतुश्चमसस्तथा देवानां पानसाधनचमसस्थानीयोऽयमग्निः ।
हेऽग्ने त्वं यथा शकटचक्रस्थितान्कुलालचक्रस्थितान्वा तिर्यक्कीलरूपानरात्र्येभिः
परितो व्याप्नोति तथा देवानां परिभूः परितो व्याप्तवानसि । चतुष्टयीं निविदि
देवयत् इति एदं शास्त्रान्तरे पठ्यते । तदत्र यदि ब्रूयात्तदा होता यजमानस्य
आतृष्यं जनयेत् । देवानिच्छतीति देवयत्त(यस्त)स्यै देवयत्ते यजमानाय । एत-
त्पदमयोगेणान्यः कश्चिदेतदीयान्देवानिच्छतीति प्रतिभां भवति । तदेतद्भातृ-
व्यस्योत्पादनम् । तस्मात्तत्पदं परित्यज्यास्यै यजमानाय देवानावहेत्येतान्देव
वाक्यशेषात्तेनैवेतनं यजमानं वर्धयति वृद्धिं प्रापयति ।

कल्पः--“ देवतां देवतामावाह्य व्यनित्यग्निमग्न आवह सोममावहाग्निमावह
प्रजापतिमित्युपांश्वावहेत्युच्यैर्देवत्यो वा भवत्यग्नीषोमावावहेन्माग्नी आवहेन्मा-
वह महेन्द्रमावह देवां आज्यपां आवहाग्निं होवायाऽऽवह स्वं महिमानमावहेति
न स्वं महिमानमावहेदा चामे देवान्बह सुयजा च यज जातवेद इत्युक्त्वा ”
इति ।

अत्राऽऽवाहननिमग्नो मन्त्रकाण्डे समाप्नातः सर्वोऽपि सूत्रकारेण पठितः ।

(* तस्य सर्वस्य तात्पर्यं दर्शयति--

अग्निमग्न आवह सोममावहेत्याह देवताः एव तद्यथापूर्वमुपलभ्यते, इति ।

* अनुश्रित्वान्तर्गतो ग्रन्थोऽधिकः ।

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य सुगादापननिगदस्य च व्याख्यानम्)

तत्तेनाऽऽवाहननिगद आवहेति पाठेनाऽऽज्यभागादिसर्वभागदेवता अनुक्रमेण हवयते) । हे आहुत्याचारभूताग्ने प्रथमाज्यभागदेवतामग्निमावह । द्वितीयाज्य-
भागदेवं सोममावह । पौर्णमास्यागमावास्थया च प्रथमपुरोडाशदेवमाग्निमावह ।
पौर्णमास्यामुपांशुयागदेवं प्रजापतिमावह । प्रजापतिपदं शनैरुच्चायांऽऽवहेतिपद-
मुच्चेरुच्चारयेत् । पौर्णमास्यां द्वितीयपुरोडाशदेवमग्नीषोमरूपमावह । अमावास्या-
यामसांतामिषिनो द्वितीयपुरोडाशदेवत्वेनेन्द्राग्नी आवह । अगतभिः सांताम्य-
वमिन्द्रमावह । गतभिः महेन्द्रमावह । आज्यपानप्रयाजानूयाजदेवानावह ।
आग्निं होत्राय होमस्य स्विष्टकरणाय । आवाहनविषयाणामुक्तानां देवानां यो
यस्य देवस्य स्वकीयो महिमा सापठ्यतीतिशयस्तं महिमानमावह । अत्र हविर्भुज
एव देवानभिषेत् त्वं महिमानमित्युच्यते, न त्वावाहनेकर्तुरग्नेर्माहिमानं तस्याऽऽवा-
हनविषयत्वाभावात्, इति कल्पसूत्रस्यार्थः । जातानि वेदांसि ज्ञानानि यस्मा-
दसौ जातवेदाः सर्वशोऽथ सर्वदेवमाहिमाभिज्ञत्वादित्यर्थः । तादृश हेऽग्ने त्वं देवा-
नावह च सुषजा शोभनेन यज्ञेन यज च । न केवलमावाहनं कर्तव्यं किंतु
हविष्माणलक्षणो यागोऽपि त्वयैव कर्तव्यः । अत्र सूत्रे प्रजापतिमित्युपांभाव-
हेत्युच्चेर्माहिषत्वो वा भवतीत्युक्तं तच्चोपांशुयाजे प्रजापतिविष्ण्वग्नीमाणां विक्र-
स्ताभिप्रायेण दृष्टव्यम् । एतस्याऽऽवाहननिगदस्य तात्पर्यं संक्षेपेण दर्शयति—

आग्निमम इति । तत्तेनाऽऽवाहननिगदेनाज्यभागादिस्विष्टकृदन्तदेवताः सर्वाः
क्रमेण हूतवान्भवति । प्रथमाज्यभागदेवौ तथा प्रयानदेवता इत्यादिक्रमो यथा-
पूर्वमित्यादिनोच्यते ।

आवाहननिगदावसाने यदेतज्जिगमनवाक्यं तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

आ चाग्नि इति । तत्तेन वाक्यपाठेनाग्निमेव संश्रयति तीक्ष्णी करोति ।
सोऽग्निस्तीक्ष्णीकृतोऽमपत्तः संस्तस्य यजमानस्य हव्यं देवेभ्यः क्रमेण वहति ।

कल्पः—“ अथ सुगादापनेन सुवादापयत्यग्निर्होता वेत्तिवत्यनुवाकेनाध्वर्यु-
र्जहूपभूतौ सुवादादत्ते ” इति ।

धृतवतीशब्दे जहूपभूतावादायेत्याध्वर्यवसूत्रे दर्शितवान् । होता तु धृतवती-

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य जुगादापनातिगदस्य च व्याख्यानम्)

मध्वर्योः सुचमास्यस्वेत्यनेन शब्देन धुक्तमनुवाकं पठति । तदिदं स्तुत्रो-
रादापनम् । सोऽयमनुवाको मन्त्रकाण्डे समाप्तातः । तस्य पाठस्तु—

“ अग्निर्होता वेत्त्वग्निः । होत्रं वेत्तु प्रावित्रम् । स्मो वयम् । साधु ते यज-
मान देवता । घृतवत्सीमध्वर्यो स्तुचमास्यस्व । देवायुवं विश्ववारात् । ईडामैहै
देवाः ईडेभ्यान् । नमस्याम नमस्यान् । यजाम यज्ञियान् ” (ऋ० का० ३
म० ५ अ० ४) इति ।

अयमग्निर्होता होमस्य कर्ता । तथा चान्यत्र मन्त्रभ्राक्षण आम्नातम्—“अग्ने
यद्वरिदं नम इत्याह । अग्निर्वै देवानां यष्टा ” इति । अतोऽयमग्निर्वेतु होमकम्
जानातु । तदेव वेदनमुत्तरवाक्येन (ण) स्पष्टी क्रियते । मरुष्टमविजं कलदा-
नस्त्वमममृक्षणं यस्मिन् होमानुष्ठाने तदिदं प्रावित्रम् । तादृशं होत्रं होमानुष्ठानं
वेत्तु होमकम् जानातु । न केवलं दैव्यस्य होतुरग्रेरुपरि भारः प्रक्षिप्यते किंतु
ययं स्मो मनुष्यहोतारो वयमप्यत्र यर्तामहे । अतो वयमपि होमकमज्ञानवन्तस्ति-
ष्ठामः । हे यजमान ते तव हविःस्वीकर्त्री देवता साधु फलं ददात्विति शेषः ।
हेऽध्वर्यो घृतपूर्णं स्तुत्रं जुहुमास्मस्वाऽऽक्षिप स्वी कूर्वित्वर्थः । कीदृशीं स्तुत्रं,
देवायुवं देवान्यौति मिश्रयतीति देवायुस्तादृशीम् । विश्ववारां विश्वात्सर्वा-राक्षस-
कृताभिवधनान्वारयतीति विश्ववारा तादृशीम् । ईडेभ्यान्स्तुतिप्रियान्मनुष्यान्वयं
स्तुमः । नमस्यान्मस्कारप्रियान्पितृन्मस्कुर्मः । यज्ञियान् यज्ञप्रियान्देवान्मजाम ।

अग्नेर्होतृत्वं वेदेषु प्रसिद्धमित्येतद्वर्शयति—

अग्निर्होतेति । दैव्यस्य होतुः साहाय्यमाचरितुं मानुषस्य स्वरूपं सज्जाय
इत्येतद्वर्शयति—

स्मो वयमिति । ददात्वित्येतद्वशेनाऽऽशीरर्थेन वाक्यपूरणाय तात्पर्यार्थं
वर्शयति—

साधु त इति । शास्त्रान्तरे साधु ते यजमान देवतेत्यस्मोपरि षोडशिन
होतारममुथा इति किञ्चिद्वाक्यमाम्नातम् । तस्यायमर्थः—हे यजमान यस्त्वमग्निं
होतारममुथा होतृत्वेन कृतवानसि तस्य तव साधु ददात्विति ।

तन्निं शास्त्रान्तरपाठं दूषयति—

यद्वह्मयादिति । अग्निर्होता वेत्त्वग्निरित्युपक्रमे पठितं साधु ते यजमान्

(प्रवरमन्त्रस्य निगदस्य ह्युगः ननिगदस्य च व्याख्यातः)

देवतेत्यस्मादप्यूर्ध्वं यथाग्निः ईह । तमिति ब्रूयात्तदोभयोः पार्थिवोर्ध्वजनानोऽग्निः य
परिगृहीतो भवेत् । ततो दाहार्थं च न म्रियेत । तस्मान्छात्तान्तरपाठो नाऽऽ-
कर्तव्यः ।

यद्यपि जुहुवभूतौ द्वे अपि आदानन्धे तथाऽपि तयोः समं माधान्धे विधाय
जुहुवा एव माधान्धे द्योतयितुं स्फुचमित्येकवचनमेव षट्तीयमित्येतदर्थमिति—

यजमानदेवस्येति । स्फुचादित्येवं द्विवचनेन द्वे इव द्वे अपि सममाधाने
इव यदि ब्रूयात्तदा यजमानसमानं आतृष्यमुत्पादयेत् । तस्मादुपभृतमुपक्षितामिष
तिरस्कर्तुं जुहुमाधान्याप्येकवचनाभिधानेन यजमानं वर्धितवान्भवति । गहि
जुहुवा इवोपभृतः कचिदपि साक्षाद्धोमसाधनत्वमस्ति । तस्मादुपसर्जनत्वं तस्या
युक्तम् ।

देवमिश्रेण देवरक्षणं विघ्ननिवारणेन विश्वरक्षणमभिधेयमित्येवमिति—

देवायुवमिति । ईद्रेत्यादिशब्दैर्विवक्षितं दर्शयति—

ईदामहा इति । देवता यजनीत्येषुपलक्षणम् । मनुष्यान्स्तौति पितृन्ममस्य-
तित्येतदपि द्रष्टव्यम् । एवं च सति यस्य मनुष्यादेयो भागः स्तुत्यादिरूप उद-
चरितस्तं भागमनतिक्रम्यानुष्ठितवान्भवति ।

अत्र मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चित्तिनम्—

“चातुर्मास्वानिदिदेषु निगमपञ्चाज्यपानिति ।

विक्रियेत न वाऽऽज्येऽपि किं स्फुचदप्याज्यपानिति ॥

दधिपानिति वा यदस्त्वयं स्फुचः पञ्चाज्यपान् ।

द्वयद्वयोक्तेराद्यः स्वाद्विधानि विधेद्वनः ॥

द्वितीयः स्यात्तृतीयोऽस्तु द्वाव्यान्तरविधानतः ।

गुणो दध्ना चित्रताऽऽज्ये ततो विक्रियेत नहि ॥

चातुर्मास्येषु सोदकेनाऽऽवाहनस्वाहाक रायाद्भोज्यपानिगमा अतिदिष्टाः ।
तथाऽऽज्यपणशब्दः प्रयुक्तः—“ देवाः आज्यपाः आवह ” । “ स्वाहा देवाः
आज्यपान् ” । “ अयाद्देवानामाज्यपानां मिया भामानि ” । “ देवा आज्य-
पा आज्यमजुवन्त ” इति । सोऽज्यपाज्यपणशब्दो विक्रियते न वेति संशयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

तत्र विकारोऽपि त्रिविधः । तत्र दध्याज्यपानित्याद्यस्तावत्प्राप्नोति । कुतः ।
अथ पूषदाज्यं गृह्णाति द्वयं वा इदं सर्पिश्च दधि चेति ब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् ।
आज्यस्योपस्तरणामिचारणार्थत्वेन हविःशेषत्वाद्द्विविधं नास्तीति दध्यैव हविः ।
ततो दधिपानिति द्वितीयः पक्षः । दध्याज्यमेलनेन निष्पद्यते पूषदाज्यं ब्रह्मा-
न्तरम् । तदेव हविरिति पूषदाज्यपानिति तृतीयः पक्षः । दधिमेलनादाज्ये पूषता
गुणो निष्पद्यते । तस्मादाज्यस्यैव हविष्ट्वामित्याज्यपञ्चदशोपेता एव निगमाः
षड्विंशत्याः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णसुखे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ द्वितीयपाठके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

त्रींस्तुचाननुं ब्रूयाद्वाजन्त्यस्य त्रयो वा
अन्ये राजन्त्यात्पुरुषा ब्राह्मणो वैश्यः शूद्रस्ता-
नेवास्मा अनुकान्करोति पञ्चदशानुं ब्रूयाद्वाज-
न्यस्य पञ्चदशो वै राजन्त्यः स्व एवैनं स्तोमे
प्रति ह्यापयति त्रिष्टुभा परि दध्यादिन्द्रियं वै
त्रिष्टुभिन्द्रियकामः खलु वै राजन्त्यो यजते त्रि-
ष्टुभेवास्मा इन्द्रियं परि गृह्णाति यदि काम-
येत (१) ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परि
दध्याद्ब्रह्मवर्चसं वै गायत्री ब्रह्मवर्चसमेव भवति
सप्तदशानुं ब्रूयाद्वैश्यस्य सप्तदशो वै वैश्यः स्व
एवैनं स्तोमे प्रति ह्यापयति जगत्या परि

(काम्यसाधिधेनीर्निमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

दध्याञ्जामता वै पशवः पशुकामः खलु वै
 वैर्यो यजते जगत्यैवास्मै पशूपरि गृह्णात्येक-
 विश्रतिमनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशः
 स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै (२) चतु-
 र्विंशतिमनु ब्रूयाद्ब्रह्मवर्चमकामस्य चतुर्विंश-
 त्यक्षरा गायत्री गायत्री ब्रह्मवर्चमं गायत्रि-
 यैवास्मै ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे त्रिंशतमनु ब्रू-
 यादन्नकामस्य त्रिंशदक्षरा विराडन्नं विराड्-
 चिराजैवास्मा अन्नाद्यमव रुन्धे द्वात्रिंशत-
 मनु ब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य द्वात्रिंशदक्षराऽ-
 नुष्टुगानुष्टुप्छन्दसां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठित्यै षट्त्रिं-
 शतमनु ब्रूयात्पशुकामस्य षट्त्रिंशदक्षरा
 बृहती बार्हताः पशवो बृहत्यैवास्मै पशुन्
 (३) अव रुन्धे चतुश्चत्वारिंशतमनु ब्रूया-
 दिन्द्रियकामस्य चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुभि-
 न्द्रियं त्रिष्टुप्त्रिष्टुभैवास्मा इन्द्रियमव रुन्धेऽ-
 षाचत्वारिंशतमनु ब्रूयात्पशुकामस्याष्टाचत्वा-
 रिंशदक्षरा जगती जामताः पशवो जग-
 त्यैवास्मै पशुनव रुन्धे सर्वाणि छन्दाऽस्यनु
 ब्रूयाद्ब्रह्मयाजिनः सर्वाणि वा एतस्य छन्दाऽ-
 स्यव रुद्धानि यो ब्रह्मयाज्यपरिमितमनु ब्रूयाद्-
 परिमितस्यावरुद्ध्यै (४) ॥

(काम्यसाभिधेनीनैमिषिकसाभिधेनीनामभिधानम्)

(काम्येति प्रतिष्ठित्यै पञ्चान्तसप्तचत्वारिंशद्विंशः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

व्याख्याता नवमे स्पष्टं पवरा निगदादयः ।

अथ दशमे नैमिषिकयः काम्याश्च साभिधेन्य उच्यन्ते ।

तत्र राजन्यं निमिषीकृत्य विधत्ते—

त्रींस्तुचानिति । य वो वाजा इत्येका विशावुत्तत्वात् (ता) अग्न आयाही-
त्येकस्तृचः । त्वं वरुण इत्येका परिधानीया विशावुत्ता । एवं त्रयस्तृचाः । तेन
तुचानां त्रित्वेन राजन्यव्यतिरिक्ता ब्राह्मणादींस्त्रीवर्णा राजन्यस्यानुकूलाभ्यस्तुतिं करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

पञ्चदशानु ज्ञ्यादिति । प्रजापतेरुरसो बाहुभ्यां च पञ्चदशस्तोमस्य
राजन्यस्य चोत्पन्नत्वादसौ स्तोमो राजन्यस्य स्वकीयः । यद्यपि पञ्चदश साभिधे-
नीभ्योऽहेति वर्णत्रयसाधारणवचनेनैवार्थं पक्षः प्राप्तस्तथाऽपि त्रींस्तुचानित्यनेन
विशेषवचनेन नित्यसाधप्राप्तौ विकल्पार्थं पञ्चदशेति प्रतिप्रसवो विधीयते ।

त्वं वरुण इत्येतां परिधानीयां विधत्ते—

त्रिष्टुभा परीति । त्रिष्टुभ इन्द्रेण सहोत्पन्नत्वात्तत्संबन्धीन्द्ररूपत्वम् ।
राजन्यस्य युयुत्सुत्वादिन्द्रियसामर्थ्यकामः ।

राजन्यस्य नित्यां परिधानीयां विधाय काम्यां विधत्ते—

यद्वि कामयेतेति । अजहोव दुवस्थयेत्येवा गायत्री । तत्तत्किनुरित्यस्या
गायत्र्या उपदेशेन ब्रह्मवर्चसमिष्यतेस्तस्य गायत्रीरूपत्वम् ।

वैश्वं निमिषीकृत्य विधत्ते—

सप्तदशानु ज्ञ्यादिति । “समिष्यमानो अध्वरे” “समिद्धो अन्न आहुतं”
इत्यनयोर्मध्ये “पृथुषाणा ऽ मर्याः” “व१ र १” इत्येकयोर्वाप्ययोः
पक्षेपेण सप्तदशसंख्याभिधानि । प्रजापतेर्मध्यदेशात्सप्तदशस्तोमवैश्वयोरुत्पन्न-
त्वात्सप्तदशस्तोमस्तदीयः ।

(काम्यसामिधेनीनैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

वैश्यस्य समिध्यमानो अमृतस्य राजसीत्येतां परिधावीयां विधत्ते—

जगत्या परीति । जगत्यनुष्ठानलब्धत्वात्पशूनां जागतत्वम् । वैश्यस्य क्षीर-
दध्यादिविक्रयाम पशुकामत्वं प्रसिद्धम् । नैमित्तिकीं विधाय काम्यां विधत्ते—
एकविंशतिमिति ।

अत्र संख्यापूरणं संप्रदायविद्विरेवमुक्तम्—एकविंशत्यादिषु प्रथमाया उत्तरे द्वे
इडे अग्निमित्यादिके । अथाग्न आयाहीत्यादि । अथ त्वामग्ने पुष्करादधीति वय-
स्तृचाः । ३ धिभिग्निमित्येकादश । पृथुवाजा इत्यष्टौ । अष्टाचत्वारिंशत्यक्षरस्य दश-
सम्पास्तिस्त्र आगमयितव्याः । एकविंशत्यादिषु कर्षेषु एतासां यथार्थमागम इति ।
अस्यायमर्थः—यदा सामिधेनीवृद्धिरोक्षिता तदाऽऽम्नातायाः य वो वाजा इत्य-
स्या उपरीडे अग्निमित्यादिकं द्वयं प्रक्षेपणीयम् । तत ऊर्ध्वमग्न आयाही-
त्यादिकं यथाऽम्नातं पठितम् । तत्र सामिध्यमानसामिद्धवत्योर्मध्ये त्वामग्न
इत्यादिका जडाहताः प्रक्षेपणीयाः । यावतीनां प्रक्षेपेण संख्या पूर्णते
तत्प्रमाणयावतीनां प्रक्षेप इति । मीमांसकास्तु *धाद्यासंज्ञकानामेव समिध्यमानस-
मिद्धवत्योर्मध्ये प्रक्षेपः । इतरासां त्वन्ते प्रक्षेपमाहुः । तत्रापि परिधानीयाया
उत्तमायाः प्रागेवेत्ययं विशेषो ब्रह्मव्यः । त्रिवृत्यश्च दशसप्तदशानां संख्या चतुर्थं
एकविंशस्तोमेऽन्तर्भूतेति स स्तोम इतरेषां स्तोमानां प्रतिष्ठा । फलान्तराय
विधत्ते—

चतुर्विंशतिमिति । पुनरपि फलान्तराय विधत्ते—

त्रिंशतमिति । दशक्षरैस्त्रिभिः पादैर्विराजस्त्रिंशदक्षरत्वम् । तच्छब्दो-
ष्ठानेनानस्य लभ्यत्वात्तस्य छन्दसोऽन्तत्वम् । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

द्वात्रिंशतमिति । अन्यत्र वाग्वा अनुष्टुगिति श्रवणाद्वाग्वात्त्वमनुष्टुमः ।
वाचि सर्वेषां छन्दसामन्तर्भावादनुष्टुमितरच्छन्दतां प्रतिष्ठा ।

पुनः फलान्तराय विधत्ते—

षट्त्रिंशतमिति । पशूनां बृहतीच्छन्दसोऽनुष्ठानेन लभ्यत्वाद्बृहतीत्यम् ।
फलान्तराय विधत्ते—

* अत्र ख पुस्तके याज्यासंज्ञकानामिति पाठान्तरम् ।

१ स. च. 'शत्यक्षस्य । २ क. घ. ड. च. 'मानेक्ष' । ३ क. घ. ड. च. 'मानेक्ष' ।
४ क. ड. 'या व' ।

(काम्यसामिधेनीमैमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

चतुश्चत्वारिंशतमिति । पुनः फलान्तराय विधत्ते—

अष्टाचत्वारिंशतमिति । सोमयाजिनमधिकृत्य विधत्ते—

सर्वाणि छन्दाःसीति । बहुभिर्दक्षिणीयादिभिरीष्टिभिरग्नीषोमीयादिपशु-
भिरेश्वरायवादिग्रहैश्च यजत इति बहुयाजी । एतस्य बहुयाजिनः सत्त्वमन्त्रे
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्जगतीरुपाणि सर्वाणि छन्दांस्यवरुद्धानि भवन्ति । तस्मा-
त्सोमयाजी यदा दर्शपूर्णमासावनुतिष्ठति तदा तस्य वीणि छन्दांस्यनुब्रूयात् ।
'समिधमानः यथमोऽनुधर्मः' इत्येषा निष्टुप । 'त्वामग्रे प दिव आहुं
कृतेन' इत्येषा जगती । एतदुभयं समिधवत्याः पूर्वं पठनीयम् ।

तस्य सोमयाजिनस्त्रीस्तुचानित्यनुवाकेऽष्टाचत्वारिंशतमनुब्रूयादित्यन्ते यः
संरुपादिशेषस्तत्र स्वेच्छेद्द नियामिका, न तु वाचनिको नियमोऽस्तीत्येत-
द्विधत्ते—अपरिमितमिति । अपरिमितस्याधिकस्य फलस्येत्यर्थः ।

अत्र सीमांता ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विहृतायुत ।

पूर्वमस्यकृतौ पञ्चदशयेनैतद्विकल्पते ॥

विहृतौ साप्तदशं स्यात्प्रकृतौ प्रक्रियायुतात् ।

पञ्चदशायव रुद्धावाकाङ्क्षाया निवृत्तितः” ॥

अनारभ्य श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्’ इति । य वो राजा अभि-
द्यत इत्याद्या अग्निसामिधेनार्था क्रयः सामिधेन्यः । तासां साप्तदशं पूर्वमस्येन
प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ पञ्चदश सामिधेनीरन्वाहेति विधिः स्यात्तर्हि पञ्चदशं
साप्तदशं च विकल्पेयातामिति प्राप्ते ब्रूमः—विहृतविवेक साप्तदशं निविशते । प्रक-
तौ पञ्चदशेनावरुद्धावां सामिधेनिनां संख्याकाङ्क्षाया अभावात् । न च पञ्च-
दशसंख्यापक्षेऽप्येताः समानमन्त्रवादधरोदाभावा इति शङ्कनीयम् । पञ्चदशे प्रकर-
णानुग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मान्निमग्विन्दोऽध्वरकृत्यादिविहृतौ साप्तदशमवतिष्ठते ।
न चात्र पूर्वन्वायोऽस्ति । साप्तदशस्य चोदकमाप्त्यभावेन पूर्वविधानदोषाभावात् ।

१ स. “जिते निमिसीकृ” । २ क. च. ऊ. च. “भिरे” । ३ स. “कल्पयते” । ४ स.
“कल्पयेया” । ५ स. “इववाक्ययोः” । ६ क. च. ऊ. च. “स्माद्भज” ।

(काम्यसामिधेनीनैमिषिकसामिधेनीनामधिवानम्)

तत्रैवाम्यञ्चिन्तितम्—

“साप्तदशं तु वैश्वस्य विहृती प्रकृतावुत ।

पूर्ववञ्चन संकोचान्नित्ये नैमिषिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कैमपीत्येतदुदाहरत् ।

भाष्यकारस्त्वदप्यस्तु न्यायस्यापि सप्तत्वनः ” ॥

सप्तदशानुष्ठयाद्वैश्वस्येति विहितं वैश्वनिमित्तं साप्तदशं पूर्ववायेन विहृति-
गामीति चेन्नैवम् । नैमिषिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य साप्तदशस्य
वैश्वस्याविरुद्धविषयतया संकोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूपतया सावकाशत्वेन
च दुर्बलं, नैमिषिकं तु विशेषरूपत्वेनिरवकाशत्वाभ्यां प्रबलम् । तस्माद्वैश्वनि-
मित्तकं साप्तदशं प्रकृताववतिष्ठते । अत्र भाष्यकारोऽन्यदुदाजहार—‘चमसेनावः
प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य’ इति । तत्र प्रकृतेभ्यमसेनावरुद्धत्वाद्गोदोहनं विहृ-
ताविति पूर्वं पक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य चमसस्य निष्का-
नविषयतया संकोचनीयत्वात्प्रकृताविव गोदोहनमिति सिद्धान्तः । दशमाध्याय-
स्याहमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीसाप्तदशं वैमृधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वोपकारस्य क्लृप्त्याऽऽद्याऽस्तवाज्यभागवत् ।

सामिधेन्यश्चोदकाप्ताः साप्तदशं तु वैमृधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्यमनारभ्योक्तिर्बोदितम् ” ॥

अनारभ्य किञ्चिदाप्नायते—“सप्तदश सामिधेनीरनुष्ठयात्” इति । तथा
वैमृधेऽभ्यवरकृत्वायां पशौ भिन्नविश्रुतायामग्रयणेष्टयादौ च पुनः साप्तदशं विहि-
तम् । यद्यप्यनारभ्यावीतानां प्रकृतिगमित्वं न्याय्यं तथाऽपि श्रुतेन साप्तदशेनावरु-
द्धत्वादिकृतिभ्येतन्निविशते । तथा सति वैमृधादिविकृतिभ्यनारभ्यवादमाप्ताः सप्त-
दश सामिधेन्यः प्राकराणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधीयान्यमागवत्कृ-
तोपकारकत्वेनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यश्चोदकं लोपयन्त्यो वैमृधादेरपूर्वकर्मतां
गमयन्ति । साप्तदशं त्वनारभ्यवादमाप्तमनुद्यत इति प्राप्ते ब्रूमः—वैमृधादिषु
सामिधेन्य आज्यभागवच्च विधीयन्ते, किंतु चोदकमाप्तास्ता अनुद्य साप्तदशं

१ क. “मित्यने” । २ क. घ. ङ. च. “त्कामिन्यते” । ३ क. घ. ङ. च. पुनर्विहि” ।

४ क. घ. ङ. च. “पि पा” ।

(काम्यसामिधेर्ननिमित्तिकसामिधेनीनामभिधानम्)

विधीयते । तत्र साप्तदश्य वैमृधादिप्रकरणेष्वाम्नातैर्विधिभिः कासुचिदेव विरु-
तिषु प्राप्तम् । अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विरुतिषु । तत्रानारभ्यवाद् विरुत्तमते ।
प्रथमं विधेयस्य साप्तदश्यस्य सामिधेनीसंबन्धवद्वयोऽप्य तत्संबन्धान्प्रधानुपपत्त्या
कृतसंबन्धं परिकल्प्य मकृतौ पाञ्चदश्यपरतत्वेन विरुतिषु सर्वासु प्रवेशः
क्रियत इति विरुत्तः । प्राकरणिकैर्विधिभिः सामिधेनीसंबन्ध एव बोधनीयः ।
कृतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न बोधनीयः । प्रत्यक्षप्रकरणेनैव तत्संबन्धः । तत्र साप्त-
दश्यस्य वैमृधादिविरुतिविशेषसंबन्धे सहसा मतिपक्षे सति तद्विरोधी विरुति-
संबन्धो न कल्पयितुं शक्यः । अनारभ्यवादस्तु वैमृधादिषु प्राप्तस्य निष्ठानु-
वादोऽस्तु । यद्वा प्रकरणविधिवैमृधादिषु साप्तदश्यस्य प्रापकः । अनारभ्यवादस्तु
श्रौतकाम्यस्य पाञ्चदश्यस्य बाधकः । सर्वथाऽपि चतुर्धाकरणबदुपसंहारो न
स्तत्त्वभागवदपूर्वं कर्म । तत्रैव पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“सामिधेनीविवृद्धौ किमागमोऽभ्यस्यतामुत ।

आगमः पूर्ववन्मैवमभ्यासपकृतित्वतः ॥

तत्राभ्यासस्तयोर्मावत्पूर्वमभ्यासो यथोक्ति वा ।

अभ्यस्याऽऽगमतः पूर्तिः पूरणार्थत्वतोऽग्रिमः ॥

वित्वं न पूरणार्थोक्तमन्यथाऽभ्यन पूरणात् ।

विवक्षितमनाधित्वा भवेत्पूरणमागमात् ॥”

दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेनीर्विधाय काम्या तद्वृद्धिर्विधीयते—“एक-
विंशतिमनुज्ञयात्मविष्टाकामस्य” इत्यादिना । यथा बहिष्कृतमान क्रमागमस्त-
थाऽज्ञापीति प्राप्ते ज्ञमः—एकादशभिः पठिताभिः पञ्चदशसंख्याया अपूर्ताबुगन्त-
रागमनेन तत्पूरणं न कृतं, किंतु तत्पूरणायाभ्यासो विहितः—“त्रिः प्रथमाप-
न्नाह विरुत्तमा” इति । अतः काम्यानामप्यभ्यासेन पूरणं युक्तम् । अभ्यास-
पक्षेऽपि यावत्कृतोऽभ्यासो सत्येकविंशतिसंख्या पूर्णते तावच्छ्रुतः प्रथमोत्तमे
अभ्यसनीये । कुतः । विहितस्य विरभ्यासस्य पूरणार्थत्वदर्शनात् । यैवम् । न
हि त्रित्वं पूरणार्थं विहितम् । प्रथमाया द्विरभ्यासेनोत्तमायाश्चतुरभ्यासेन पञ्चद-
शसंख्यापूरणात् । अतो विवक्षितं वित्वम् । तथा सति तद्विरोधाच्च प्रथमोत्तमे
विरभ्यस्य षण्णामृचामागमेनैकविंशतिसंख्या पूरणीया ।

१ ख. “तुप्रवेशः पं” । २ क. घ. ङ. च. “इदं पं” । ३ ल. निवेशः । ४ क.
“रणपाठेन” । ५ क. घ. ङ. च. “तिसं” । ६ क. घ. ङ. च. अन्यस्यां । ७ घ. ङ.
“पूर्तो पूर्व तावद्भागम” । च. “पूर्तो पूर्व तावद्भाग” । ८ क. घ. ङ. च. “दम्यासाग” ।

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्त्ताचारविशेषयोरभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकण्ठे

पञ्चमपठाके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(द्वितीयाष्टके पञ्चमपठाक एकादशोऽनुवाकः) ।

निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितॄणा-
मुपवीतं देवानामुप व्यथते देवलक्ष्ममेव तत्कु-
रुते तिष्ठन्नन्वाह तिष्ठन्त्याश्रुततरं वदति तिष्ठ-
न्नन्वाह सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्या आसीनो
यजत्यस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति यत्क्रौञ्चम-
न्वाहाऽऽसुरं तद्यम्मन्द्रं मानुषं तद्यदन्तरा तत्स-
देवमन्तरानूच्य स देवत्वाय विद्वांसो वे
(१) पुरा होतारोऽभूवन्तस्माद्विधृता अध्वा-
नोऽभूवन्न पन्थानः समेरुक्षन्नन्तर्धेयन्यः पादो
भवति बहिर्धेयन्योऽथान्वाहाध्वनां विश्रुत्यै
पथामसरोहायाथो भूतं चैव भविष्यच्चाव
रुन्धेऽथो परिमितं चेवापानेमितं चाव रुन्धेऽ-
थो ग्राम्याश्चैव पशूनां रण्याश्चाव रुन्धेऽथो
(२) देवलोकं चैव मनुष्यलोकं चामि ज-
यति देवा ये सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वप-
श्यन्तस् प्रजापतिस्तूष्णीमाधारमाऽऽधारयन्ततो
वै देवा यज्ञमन्वपश्यन्त्यस्तूष्णीमाधारमाधार-
यति यज्ञस्यानुख्यात्या अथो सामिधेनीरेवा-

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

भ्येनकस्यलक्षो भवति य एवं वेदाथो तपये-
 त्येवैनास्तृप्यति प्रजया पशुभिः ३) य एवं
 वेद यदेकयाऽऽधारयेदेकां प्रीणीयाद्यद्द्वयां द्वे
 प्रीणीयाद्यत्तिसृभिरति तद्वेचयेन्नसाऽऽधार-
 यति मनसा ह्यनाममाप्नोति तिर्यञ्जमा धारय-
 त्यछम्भट्कारं वाक्च मनश्चाऽऽर्त्तयितामहं
 देवेभ्यो हव्यं ब्रह्मीति वागब्रवीदहं देवेभ्य
 इति मनस्तौ प्रजापतिं प्रश्नमैतां सोऽब्रवीत्
 (४) प्रजापतिर्दूतरेव त्वं मनसोऽसि यद्धि
 मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति तत्सलु-
 तुभ्यं न वाचा जुहवन्नित्यब्रवीत्तस्मान्मनसा
 प्रजापतये जुहति मम इव हि प्रजापतिः प्रजा-
 पतेराप्त्यै परिधीन्सं माष्टि पुनात्येवैना
 त्रिमध्यमं त्रयो वै प्राणाः प्राणानेवाभि-
 जयति त्रिर्दक्षिणाध्यं त्रयः (५) इमे
 लोका इमानेव लोकानभि जयति त्रिरु-
 त्तराध्यं त्रयो वै देवयानाः पथानस्तानेवाभि-
 जयति त्रिरुपं वाजयति त्रयो वै देवल्लोका
 देवल्लोकानेवाभि जयति द्वादश सं पद्यन्ते
 द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरमेव प्रीणा-
 त्यथो संवत्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्थं
 लोकस्य समष्ट्या आधारमा धारयति तिर

(सामिक्षेनीषु होतृनियमविशेषाध्यवर्तधारविशेषयोरभिधानम्)

इव (६) वै सुवर्गो लोकः सुवर्गमेवास्यै
लोकं प्र रोचयत्यृजुमा धारयत्यृजुरिव हि
प्राणः संततमा धारयति प्राणानामन्नाद्यस्य
संतत्या अथो रक्षसामपहत्यै र्धं कामयेत प्रमा-
युकः स्यादिति जिह्वां तस्याऽऽधारयेत्प्राणमे-
वास्यज्जिह्वां नयति ताजकप्र मीयते शिरो वा
एतद्यज्ञस्य यदाधार आत्मा ध्रुवा (७)
आधारमाधार्य ध्रुवा * समनक्त्यात्मजेव यज्ञस्य
शिरः प्रति दधात्यग्निदेवानां दूत आसीद्देव्योऽ-
सुराणां तौ प्रजापतिं प्रश्नयेता * स प्रजापति-
र्ब्राह्मणमब्रवीदेताद्वि ब्रूहीत्या आचयेतीदं देवाः
कृणुतेति वाच तदब्रवीदग्निदेवो ह्येतेति स एव
देवानां तमवर्णन्त ततो देवाः (८) अभव-
त्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः प्रवरं प्रवृणते भव-
त्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति यदब्रा-
ह्मणश्चाब्राह्मणश्च प्रश्नयेतां ब्राह्मणायाधि
ब्रूयाद्यदब्राह्मणायाध्याहाऽऽत्मनेऽध्याह यदब्रा-
ह्मणं पराहाऽऽत्मानं पराऽऽह तस्माद्ब्राह्मणो
न परोच्यः (९) ॥

(वा ओरण्याश्चार्धं रुन्धेऽथो पशुभिः सोऽजयीदक्षिणाध्वै प्रव
इव ध्रुवा देशार्थत्वारिशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां द्वितीयाहके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराधाराविशेषयोराभिधीयते)

(अथ द्वितीयकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकान्वहोऽनुवाकः) ।

नैमित्तिकयः सामिधेन्धः काम्याश्च दशमे श्रुताः ।

अथैकादशे सामिधेनीषु होतुर्नियमविशेषोऽध्वर्योराधाराविशेषश्चाभिधीयते ।

तत्राऽऽदौ तावद्यागकर्तृणामुपवीतं विधायं प्रस्तौति--

निवीतमिति । यत्रोभावपि बाहू न्यग्भूतौ सन्तौ जलसूत्रेण वस्त्रेण वा धीयेते
 सैवृतावाच्छादितौ क्रियेते तन्निवीतम् । तच्च मनुष्याणां कार्येषु प्रशस्तम् ।
 तस्माद्दक्षितपणं निवीतयुक्तैः पुरुषैरनुष्ठीयते । प्राचीनो दक्षिणो बाहुराधीयतेऽध्व-
 स्ताक्रियते यत्र तत्प्राचीनाधीतम् । तच्च पितृणां कर्मणि प्रशस्तम् ।
 अत एव शिष्टाः प्राचीनाधीतयुक्ताः पिण्डदानं कुर्वन्तीति । उषधीतस्य लक्षणं
 स्वाध्यायब्राह्मणे समाप्नातम्--‘दक्षिणं बाहुमुद्धगतेऽवधत्ते तन्धमिति युजो-
 षधीतम्’ इति । तच्च देवाणां कर्मणि प्रशस्तम् । अत एव शिष्टाः स्वाध्याया-
 दिक् तथैवाऽऽचरन्ति । इदानीं विधत्ते--

उष व्ययत इति । तत्तेनोपवीतेन देवत्वक्षमेव देवविह्वलेष कृतं भवति ।

यागकर्तृणामुपवीतं विधाय होतुः सामिधेन्याद्यनुवचनकाले स्थितिं विधत्ते--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनो बानुम्रयात्किंनु तिष्ठन्नेव ब्रूयात् । तस्मात्तिष्ठ-
 न्नुष्य आ सप्ततदतिशयेन श्रुतं यथा भवति तथा वदितुं प्रभवति । तस्मा-
 द्तिष्ठन्ननुव्रूयात् । वदेवानुश्रमशंसति--

तिष्ठन्नन्वाहेति । आसीनादुत्थितस्य प्रत्यासनः स्वर्गः । तस्मात्तस्याभिजित्यै
 संपद्यते । याज्याकाल उपवेशनं विधत्ते--

आसीनो यजतीति । यजति याज्यां पठेदित्यर्थः । आसीनस्य चलना-
 भावादन प्रतिष्ठा । अन्तुञ्जध्वनिमतिनीचध्वनिं चापवदन्मध्यमध्वनिं विधत्ते--

यत्कौञ्जमन्वाहेति । यथा कौञ्जालयः पक्षिविशेष इच्छध्वनिं करोति
 तैस्तद्वत्ते सत्पासुरं भवेत् । मनुष्यास्तुपक्षिम मन्द्रस्वरेण संभाषन्ते । अतः
 सोऽपि वर्ण्यः । मध्वमध्वनेर्देवप्रियत्वासथैवानुवचनं कार्यम् । अथरं कंचिदि-
 शेषं विधत्ते--

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्याभारविशेषभोरमिधानम्)

विद्वांसो वा इति । मूढः कश्चिद्धोता वेदेर्बहिरेव पादद्वयमवस्थाप्यानु-
ब्रूते, तस्य पादद्वयस्थापनान्मार्गः संकीर्णो भवति । अपरस्तु मूढः पादद्वयं वेदि-
मध्ये एव प्रक्षिप्यानुब्रूते । स तु मार्गं न जानाति, तदिदं दोषद्वयं विद्वांसः
केचित्कुशलाः पुरा यज्ञेषु होतारोऽभूवन् । ते च दक्षिणं पादं बहिर्न प्रक्षि-
पन्ति । तेन तेषामध्वानो विस्तीर्णत्वेन धृता भवन्ति । वामपादमन्तर्न प्रक्षिपन्ति,
किंतु बहिरेव स्थापयन्ति । तेन बहिःस्थापनेन १ स्थानस्तान्विदुः । पुरुषाश्चैव
समरुक्षन्सरोहं न कृतवन्तः । अन्यो मार्गोऽन्यत्र च गच्छन्तीत्येतादृशो मार्ग-
अंशो मार्गकृतः सरोहः सोऽप्येषां नाऽऽसीत् । तस्मात्पुरातनविद्वांस इवायमपि
दक्षिणं पादं वेदेरन्तः प्रक्षिपेत् । वामपादं बहिः प्रक्षिपेत् । ततोऽनुब्रूयात् । एवं
च सत्यध्वनां विस्तीर्णत्वेन धारणं भवति । पथिविषये संमोहश्च न भवति ।

परस्परविलक्षणं पादाविन्यासं बहुधा प्रशंसति—

अथो भूतमिति । चतुर्वर्ण्येतेषु वर्ण्येषु पथमेनान्तःपादप्रसंसा द्वितीयेन
बाहिष्पादप्रशंसेति द्रष्टव्यम् ।

तदेवं सामिधेनीषु विशेषनियमा होत्राः समाहिताः । अथाऽऽर्चयत्सौवाचारं
विधत्ते—

देवा वा इति । पूर्वं देवाः सामिधेनिरनुच्य तत्रत्येषु नियमविशेषेषु व्यापु-
तमनस्काः सन्त उपरितनयज्ञगतं कर्तव्यविशेषं कंचिदपि नैव स्मृतवन्तः । ततः
प्रजापतिर्मन्त्रं कम्पयन्नुच्चार्य तूष्णीमेव अजुमाधारमनुष्ठितवान् । तावता कालेन
देवाः सामिधेनीषु विक्षिप्तं चित्तं समाधायैकाग्रेण मनसा यज्ञगतकर्मव्यविशेष-
मनुस्मृतवन्तः । अतोऽद्यापि तूष्णीमनुष्ठितः पथमाधारोऽनन्तरभावितो यज्ञकर्त-
व्यश्चानुस्मरणाय भवति । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डे वेदेनोपपद्य सुवेण प्रा-
जापत्यमाचारमाधारयतीति अयमाधारो विहितः, तथाऽपि तूष्णींभावाद्वो गुण-
विशेषा न विहिता इति नास्ति पुनरुक्तिः । तपोवाऽऽधारं प्रशंसति—

अथो सामिधेनीरिति । न केवलमनन्तरभावियज्ञकर्तव्यमतिमानमाचारस्य
प्रयोजनं, किंतु वज्रो प्रक्षिप्तानां सामिधेनीकाष्ठानामभ्यञ्जनमप्येकं प्रयोजनम् ।
एतद्वेदनं प्रशंसति—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्युधारविशेषयोरभिधानम्)

अल्लक्षो भवतीति । उक्ताभ्यञ्जनाभिज्ञः स्वयमरुक्षः पारुष्परहितः स्नेहो-
पेतो भवति । आधारमेव पुनः प्रशंसति-

अथो तर्पयतीति । किंचानेनाऽऽधारैर्नैनाः सामिधेन्यभिमानिदेवतास्त-
र्पयति । एतदीयतृप्तिवेदनं प्रशंसति--

तृप्यतीति । यदुक्तं सूत्रकारेण--‘ सुवेण ऋवाथा आक्यमादाय वेदेनोपम-
भ्याऽऽसीन उत्तरं परिधितं धिमन्ववहृत्य यजापतिं मनसा ध्यायन् दक्षिणाप्राञ्चमृजुः
संततं ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन् सर्वाणीभ्यकाष्ठानि सस्पर्शयति’ इति । वेदेनो-
पमभ्य सुवस्याधस्ताद्वेदं धारयित्वोत्तरं परिधितं धिमन्ववहृत्य वायवीये संधौ सुव-
धुक्कहस्तमन्दः पसार्य ज्योतिष्मति वल्लौ धृतं क्षारयस्तदधूनं सर्वसामिधेनिकाष्ठ-
स्पृष्टं कुर्यादित्यर्थः । तत्र मनसा यजापतेर्यजमानं तदेतद्विधत्ते-

यदेकयेति । यथेकामुत्थं पठित्वाऽऽधारस्येत्तदानीमेकैव सामिधेनीं तृप्ता भवेत् ।
द्वाभ्यामृग्भ्यां द्वे एव तृप्ते भवेताम् । त्रिमृतिभिर्कृग्मिराधारं यदि कुर्यात्तेनाय-
माधारः सर्वाणि कर्माण्यतिरिक्त्वान्भवति । एकस्य हि कर्मण एकैव ऋक्माता ।
तथा सति बहुभिरनुष्ठानमतिरेकः । तस्य सर्वस्य दोषस्य परिहाराय मन-
सैवाऽऽधारयेन्मनसोऽर्पतिहृतमतिन्दात् । यद्वागादिभिर्न प्राप्तं तत्तर्प्य मनसा
प्राप्तुं शक्यते ।

दक्षिणाप्राञ्चमित्युदाहृते सूत्रे वायवीं दिशमारभ्याऽऽग्नेय्यां समापनमुक्तम् ।
स एव सूत्रकार आधारयोः पुनरपि द्वे पक्षान्तरे दर्शितवान्--‘ ऋजू प्राञ्चौ
होतव्यौ तिर्यक्चौ वा ’ इति । तत्र तिर्यक्पक्षं विधत्ते-

तिर्यक्मेति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरस्यां समापनं तिर्यक्त्वम् । प्रतीची-
मारभ्य प्राच्यां समापने सत्येकस्या एव समिध उपरि द्रुतं पतत् । तथा सति
समिदन्तराणामस्पर्शाच्छम्बद्वकारो वैयर्थ्यं भवेत् । तस्मादच्छम्बद्वकारं यथा
भवति तथा होतव्यम् । तिर्यक्त्वे सति सर्वसमिदस्पर्शाद्वैयर्थ्यं न भवति ।

मनसाऽऽधारयतीति यद्विहितं तदेव पुनः प्रशंसति-

वाक्यं मनश्चेति । आर्तिरतिशयस्तामिच्छेताम् । सैवाऽऽर्तिः स्पष्टी
क्रियते--‘ अहं देवेभ्यो हव्यं वहामि ’ इति वाक्येन । ततो वाक्यं मनश्चेत्येतौ

(सामिधेनीषु होतृनिधमाविशेषाध्वर्याधाराविशेषयोरभिधानम्)

हविर्वहननिर्णयाय प्रश्नं कर्तुं प्रजापतिं प्राप्नुताम् । स प्रजापतिर्वाचमब्रवीत्—
हे वाच त्वं मनसो दूरीरेवासि दासीभूतैवासि न तु स्वतन्त्रा । तत्कथमित्युच्यते—
यस्माल्लोके पुरुषो यत्पूर्वं मनसा ध्यायति तत्पश्चाद्वाचा वदति तस्माद्वाचो दूती-
त्वमेवेति । अनन्तरं क्रुद्धा वागब्रवीत्—हे प्रजापते यद्यहं दूती तर्हि तुभ्यं कोऽपि
वाचा सा जुहोत्यिति । तस्माद्वाचार्ं प्रजापत्ये मनसा जुह्वति । यथा मनः
संकल्पेन कार्यं साधयति तथा प्रजापतिरपि । अतः सादृश्यान्मनसा होमः प्रजा-
पतेराप्त्यै भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“४५मसंनहनैः सह स्फैर्कंते स्फैर्वाऽऽग्निभ्रोऽनुपरिकाम-
न्परिधीन्पथापरिधिं तमन्वष्टं त्रिस्त्रिः संमृज्य ” इति । तदेतत्संमार्जनं स्फेनेन
सहितैरिभ्यसंनहनदमैः कर्तव्यमिति विधत्ते—

परिधीन्तस्त्रिमिति । क्रमेणैकैकस्य परिधेः संमार्जनानुतिं विधत्ते—

त्रिमध्यममिति । प्राणायानव्याना इति त्रित्वं, लोकत्रित्वं पसिद्धं, स्वर्ग-
लोकथमलोकमक्षलोकविषयास्तयः पन्थानः । तत्र यमलोकविषयस्य परिहारो
जय इतरयोः पातिर्जयः । त्रित्वसाम्यात्तज्जय इति स्तुमते ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—“ वेदेनाग्निं विरुपवाज्य ” इति । तदेतद्विधत्ते—

विरुप वाजयतीति । देवलोकानां त्रित्वं तदभिजयश्च मार्गत्रित्वतज्जयश्चद्व-
व्याख्येयम् ।

त्रिषु परिधिषु वह्नौ च येयं प्रत्येकं त्रिः क्रियावृत्तिस्तामेकीकृत्य प्रशंसति—

द्वादश समिति । न केवलं संवत्सरदेवतायाः प्रीतिः किंतु तत्संवत्सर-
यजमानार्थं कर्मानुष्ठानकालत्वेन संपादयति । तच्च स्वर्गलोकप्राप्त्यै भवति ।

पूर्वञ्च विहितं तिर्यञ्चमाधारमनूद्य प्रशंसति—

आधारमिति । प्राङ्मुखेन यजमानेन दृश्यमानः स्वर्गो लोको दक्षिणोत्त-
राधामेन प्रतीयमानत्वात्तिर इव भवति । अतस्तिर्यग्माधारेण यजमानाय स्वर्गमु-
त्पादितवान्भवति । अथवा सूच्याधारस्य द्वितीयस्यायं विधिर्दृष्टव्यः ।

आधारे गुणान्तरद्वयं विधत्ते—

(सामिधेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्वाधारविशेषयोरभिधानम्)

अजुमिति । दक्षिणां दिशमारभ्योत्तरदिगवसानपर्यन्तमाधारधाराया वक्तव्यं यथा न भवति यथा च विच्छेदो न भवति तथा कुर्यात् । प्राणयामुश्च इदम-
मारभ्य मुखे निःसरन्नामदक्षिणपार्श्वयोरप्रवेशेन अजुरेव भवति सैततश्च भवति ।
अतः प्राणस्यान्तरस्य च सैतत्यै संपद्यते । किंच सांतत्येन रक्षसामवकाशाभावा-
दपहृतिर्भवति । अजुत्वस्य नित्यप्रयोगाङ्गत्वात्काम्यत्वेन वक्तव्यं विधत्ते—

यं कामयेतेति । यं यजमानमुद्दिश्य मरणं कामयेत तस्य जिह्वं वक्त्रं यथा
भवति तथाऽऽधारयेत् । तेन वक्तृत्वेनास्माद्यजमानात्माणं वामादिपार्श्वनाडीषु
प्रविश्य वक्तव्यं प्रापयति । तेन आसोऽपरोक्षेन तदानीमेवासौ म्रियते ।

आधारशेषेण ध्रुवायामञ्जनं विधत्ते—

शिरो वा इति । स्वात्मस्थानीयायां ध्रुवायां यज्ञशिरःस्थानीयस्याऽऽधा-
रस्य प्रक्षेपे सति स्वस्मिन्नेव यज्ञशिरः स्थापितवान्भवति । ननु परिधिसंमार्ज-
नादयः पौरोडाशिककाण्डेऽपि विहिताः । बाढम् । तत्र ह्यनुक्रमेण मन्त्राणां
व्याख्यायमानत्वाद्भवनेमित्यादिमन्त्रव्याख्यानावसरे मुक्ता एतद्विषयः । इह तु
तदनुवादेन मन्त्रभिज्ञाप्य तेष्वजुत्वादयो गुणा विधीयन्ते । ततो नास्ति पुनरुक्त-
दोषः । अत एवोक्तानुवादकत्वादानुब्राह्मणमेतदिति संप्रदायविदः ।

मदुर्कं सूत्रकारेण—“ ऊर्ध्वस्तिष्ठन्होतारं वृणीतेऽभिर्द्वयो होता देवान्यक्षादि-
दोऽभिकिर्त्तन्मनुष्वङ्गरतवदमुवदमुवदिति यथार्थेन यजमानः ” । इति “ इत
ऊर्ध्वानध्वर्युर्गृणीतेऽगुतोऽर्वाचो होता ” इति च । अस्यायमर्थः—यजमानस्य
यादृशान्यार्थेयाणि तादृशानि होतारं प्रत्यमुवदमुवदिति तत्तन्नामपुरःसरं प्रयोक्त-
व्यानि । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणम् । सामिधेनीप्रस्तानि त्वार्थेन वृणीत
इति होतृकर्तृकमभिषिषयं वरणमुक्तम् । तद्योरयं विशेषः । अर्वाञ्चमारभ्येत
ऊर्ध्वानुत्तरोत्तरानध्वर्युवृणीते । होता तूत्तममारभ्याधस्तनान्वृणीते । तद्यथा—
मार्गवच्यावनाप्नवानौर्वजामदम्येत्येवं होतृकर्तृकं पूर्वमुदाहृतम् । अध्वर्युकर्तृके
तु मनुष्वङ्गरतवदित्यन्तं मन्त्रं पठित्वा जमदग्निवदूर्ववदप्नवानवच्चयववज्जुगुवदिति
प्रयोक्तव्यामिति । तदिदमध्वर्युकर्तृकं होतृविषयं वरणं विधत्ते—

(सामिघेनीषु होतृनियमविशेषाध्वर्यावारविशेषयोरोमिधानम्)

अग्निर्देवानामिति । द्विविधो ह्यग्निर्मानुषो दैन्यश्चेति । भूलोके वर्तमानो होमसाधनभूतो मानुषोऽग्निः । स च देवानां हविर्वह्नेन तदीयो दूत आसीत् । दिवि वर्तमानो दैन्यः । स चान्यत्रापि भ्रूयते—‘दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विष्णो भागधेयम्’ इति । स चातुराणां हितमाचरन्तदीयो दूत आसीत् । तादृमादाययोः कस्य दौत्यमुचितमिति प्रश्ननामिलस्य प्रजापतिं प्राप्नुताम् । तत्र योऽयं मानुषोऽग्निः स ब्राह्मणः । ब्राह्मणि वेदे विहितं कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वात् । दैव्यस्त्वसुराणां कर्म साधयितुं प्रवृत्तत्वादात् इत्युच्यते न ब्राह्मण इति । तयो-
र्मध्ये ब्राह्मणमग्निं प्रति प्रजापतिरब्रवीत्—हे मानुषः त्वमेव दूत्यमहंति । तस्मा-
त्त्वमेव योगे वक्तव्यमेतत्सर्वं ब्रूहीति । किं तत्तर्दमिति तदुच्यते—हेतारं प्रत्यध्व-
पुराभावयेति प्रयुङ्क्ते । तस्य प्रयोगस्याभिप्रायः कथयते—हे देवा इदं यजमा-
नसंबन्धि हविर्दानं शृणुतत्त्वेनमर्थमेव होतर्ब्रूहीत्यभिप्रेत्य तदाश्रवणवाक्यं हे हो-
तस्वर्वा प्रत्यध्वर्युरब्रवीत् । तस्मात्त्वमेव याज्यापाठमुखेन देवानां अवयं यथा
भवति तथा होत्रमेतत्सर्वं त्वमेव ब्रूहीति । अ.सुरं प्रत्यध्वर्युणाऽऽश्रावयेत्पुन-
रुवाचो वाक्यादिकं वा ब्रवीदित्यभिप्रायः । तस्मात्प्रजापतिर्ब्राह्मणाग्निरवयं
सुतवांस्तस्माद्देवा उत्कृष्टा अभवन् । पराभूता अतुराः । प्रशंसति—

यद्ब्राह्मणश्चेति । यदि लोके ब्राह्मणब्राह्मणौ विवदमानावहमेवाधिक इति
अभिषिषयं प्रश्नं कर्तुं कंचिदभिज्ञं प्रत्यागच्छेतां तदानीं सोऽभिज्ञो ब्राह्मणस्ये-
वाऽऽधिक्यं ब्रूयानेन वक्तुः स्वस्यैवाऽऽधिक्यं संपादितं भवति । ब्राह्मणस्य परा-
भववचने स्वस्यैव पराभव उक्तो भवति । तस्मात्कदाचिदपि ब्राह्मणः पराभववि-
षयो न कर्तव्यः । सोऽयं प्रासाङ्गिकः पुरुषार्थो विधिर्ग्रह्यः ।

अत्र मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“निधीतं तु मनुष्याणां विधिर्वैदोऽर्थवादकः ।

अपूर्वत्वात्मकरणान्तः क्रतोर्वा विधीयते ।

१ क. व. क. “ति विधिर्दु यं प्रति प्र° । २ क. प. क. च. “वोऽनुवा” ।

(सामिधेनीर्षु होतृनियमविशेषाध्वर्यावारविशेषयोरभिधानम्)

प्राज्ञं निर्वीतं मर्त्येषु पायेणैतस्य दर्शनात् ।

उपवीतविधिविकवाक्यत्वादर्थवादता ॥

इहैपूर्णमासयोः श्रूयते—“निर्वीतं मनुष्याणां प्राचीनावीतं पितृणामुपवीतं दे-
वानामुपव्ययते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तच्च निर्वीतस्य पूर्वं मानान्तरेणा-
प्राप्तत्वाद्विधेयत्वमभ्युपेतव्यम् । तच्च निर्वीतं मनुष्याणामिति पृथग्वा पुरुषार्थत्वेन
विधीयत इत्येकः पूर्वपक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यसंबन्धो द्विविधः—सुवर्णधारणवस्त-
र्धपुरुषार्थ इत्येकः प्रकारः । उपवीतप्राचीनावीतयोः क्रतुप्रवेशरहितयोः स्वत-
न्त्रदैविकपैतृककर्मणोरपि दर्शनात्तात्साहचर्येण स्वतन्त्र आचार्यादिध्यादिमनुष्य-
विषये कर्मणि निर्वीतमित्यपरः प्रकारः प्रकरणबलाद्यामधर्म इति द्वितीयः पूर्व-
पक्षः । अस्मिन्पक्षे मनुष्यग्रहणं कर्तृसंबन्धानुवादः । षष्ठीश्रुतिप्रकरणयोरविरो-
धादुभयावलम्बनेन क्रतुसंबन्धिमनुष्यधर्म इति पक्षान्तरमुदेति । तच्च द्विविधं,
लोहितोष्णीषादिवहस्विगर्भम् इत्येकः प्रकारः । क्रतावेव यन्मनुष्यप्रधानं कर्मा-
न्वाह्यार्थदानादि तत्कर्मत्वे सति उपवीतप्राचीनावीतसाहचर्यमनुगृह्यत इत्यपरः
प्रकारः । सर्वथा निर्वीतं नार्थवाद इत्येवं प्राप्ते भ्रूपः—अत्र प्रतीयमानं निर्वीता-
दिकं वासोविषयं न तु त्रिवृत्सूत्रविषयम् । अग्निं वासो वा दक्षि-
णत उपवीयित्यनेन सहशस्वात् । वस्तस्य च निर्वीतं सौकर्याय
प्राप्तम् । अत्र प्राचीनावीतोपवीतयोरवश्यमेकास्मिन्पार्थे वस्तमधः पठेत्
अतः प्राप्तेऽर्थं मनुष्याणामिति षष्ठीश्रुतिर्न विधायिका । न च
प्रकरणात्कृतवत्त्वेन विधिः । वाक्यभेदप्रसङ्गनात् । उपवीतं तावद्विधीयते ।
अन्यथा देवलक्ष्ममेव तत्कुरुत इति प्रशंसवैयर्थ्यापत्तेः । तस्मिन्मोपवीतविचारार्थ-
वादत्वेन निर्वीतप्राचीनावीतयोरेकवाक्यत्वसंभवे पृथग्विधानमपुनरुक्तम् । निर्वीत-
प्राचीनावीते मनुष्यपितृविषयत्वाद्दैविके कर्मण्ययोग्ये, उपवीतं तु योग्यमिति
व्यतिरेकमुख्येन (ण) स्तात्कं निर्वीतम् । तस्मादर्थवादः । उपन्ययत इत्यस्य तु
विधित्वं मथमकाण्डस्थाऽऽथानुवाके चिन्तितम् ।

तृतीयाध्यायस्यैव मथमपादे चिन्तितम्—

“उपव्ययत इत्यस्य सामिधेन्यङ्गन्ताऽथवा ।

दर्शाङ्गता प्राक्कैषाऽवान्तराऽतोऽस्तिहाग्रिमः ॥

(सामिधेनीषु हेतुनियमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्) ।

लिङ्गदशेरङ्गभूतैर्निवित्संज्ञकमन्त्रकैः ।

विच्छेदे सति दर्शाङ्गं महाप्रकरणोक्तितः ॥

दर्शपूर्णमासप्रकरणे विश्वरूपो वै त्वाष्ट्र इत्यस्मिन्प्रपाठके षष्ठपाठमज्ञोरनु-
वाक्योः सामिधेनीब्राह्मणमाप्नोतिम् । नवमे निवित्संज्ञकानामग्रे महौ अस्ति ब्रा-
ह्मण भारतेत्यादीनां पुनराणां ब्राह्मणम् । दशमे काश्याः सामिधेनीपक्षाः ।
एकादशे तूपवीतमेवं विहितम्—“ निवितं मनुष्याणां पाचीनावितं पितृणामु-
पवीतं देवानामुपव्यपते देवलक्ष्ममेव तत्कुरुते ” इति । तत्र पूर्वस्याधेनं सामि-
धेनीप्रकरणास्यावान्तरस्य स्वीकारात्सामिधेन्यङ्गत्वमुपवीतस्येति चेन्न । निवि-
दब्राह्मणेन सामिधेनीप्रकरणस्य विच्छिन्नत्वात् । न च निविदामपि सामिधेनीन्यङ्ग-
तया तत्प्रकरणपाठादविच्छेदकत्वमिति वाच्यम् । लिङ्गेन निविदाप्रग्न्यङ्गत्वावग-
तत्वात् । आहुत्यधिकरणभूतमग्निं तबोध्य महाः असीत्यादिभिर्निविदाकैरग्रेरु-
त्साहजननाय तद्गुणा आवेद्यन्ते । अत एव निवंचनमेवं श्रूयते—निविद्विद्भ्य-
वेदपन् । तन्निविदां निविस्वम् ” इति । ननु तस्याभिध्यतेऽग्निर्याभिर्कर्मिभस्ताः
सामिधेन्य इति व्युत्पत्त्या ता अप्यत्र ज्वलनदारेणाग्न्यर्था एवेति चेत् । भवतु
नाम । तैत्तिरीयता परस्परमङ्गान्निभावाः । ननु विच्छिद्यतां सामिधेनीप्रकरणं,
निविदप्रकरणेनोपवीतस्य निविदङ्गत्वं स्यादिति चेन्न । पूर्वोत्तरानुवाकयोर्निवि-
दामश्रवणेन प्रकरणाभावात् । संनिधिना तदङ्गत्वमिति चेन्न । काश्यासामिधेनी-
भिर्व्यवहितत्वात् । न च काश्यासामिधेन्यङ्गता शङ्कनीया । संनिवितः प्रक-
णस्य प्रचलत्वात् । तस्मादिह प्रयाजस्यायाभावाम्हाप्रकरणेन दर्शपूर्णमासाङ्ग-
मुपवीतम् । तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ त्वर्थमुत दर्शार्थमुपव्यपत इत्यदः ।

त्वर्थमग्निहोत्रे स्यादुपवीतीति लिङ्गन्तः ॥

दर्शाद्यर्थं प्रकरणाङ्गिणे स्थातितद्विरन्मथा ।

दोहं मृताग्निहोत्रस्य स्तोतुमेतदनुवितम् ” ॥

“ मज्ञोपवीती हि देवेभ्यो दोहयति ” इत्येवमग्निहोत्रे मज्ञोपवीतस्य शिख-
मदभुवादेन लिङ्गेन सर्वकर्माथमुपवीतमिति चेन्न । लिङ्गस्यान्यथोपपत्तेः । मृता-

(सामिचेनीषु होतृनिचमविशेषाच्चर्वाचारविशेषयोरभिधानम्)

मिश्रोऽं तस्मिन्दिनेऽभ्येन हूयते । तत्र प्राचीनाधीती दोहवेदिति विधानं यस्य
स्तुतये यशोवतीति साधनूदितम् । अतो टिङ्गनाभासेन वाचासंभवात्प्रकरणादसं-
पूर्णमासाङ्गमुपपत्तिम् । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ कमुत्वादय आचारे विकल्पन्ते न वाऽग्निमः ।

एकार्थत्वात्तद्वद्वार्थमेदास्तंभवतोऽन्तिमः ” ॥

इदंपूर्णमासधोराग्न्यायते—‘ कमुमाचारयति, संततमाचारयति, आचारमा-
चारयति ’ इति । तेषामनुत्वादीनामाचारोपकारद्वारा कार्यस्वैकत्वादिकल्प इति
केन । दृढद्वारमेवाभावेऽप्यदृढद्वारमेवात्तद्वद्वार्थमेदास्तंभवत् न विकल्पः ।

तत्रैवान्वयचिन्तितम्—

‘ आचारे मन्वसाहित्यं धारा वा संततवाऽग्निमः ।

कर्मैकत्वान्नाऽऽभ्यधारा नैरन्तर्यस्य संभवात् ” ॥

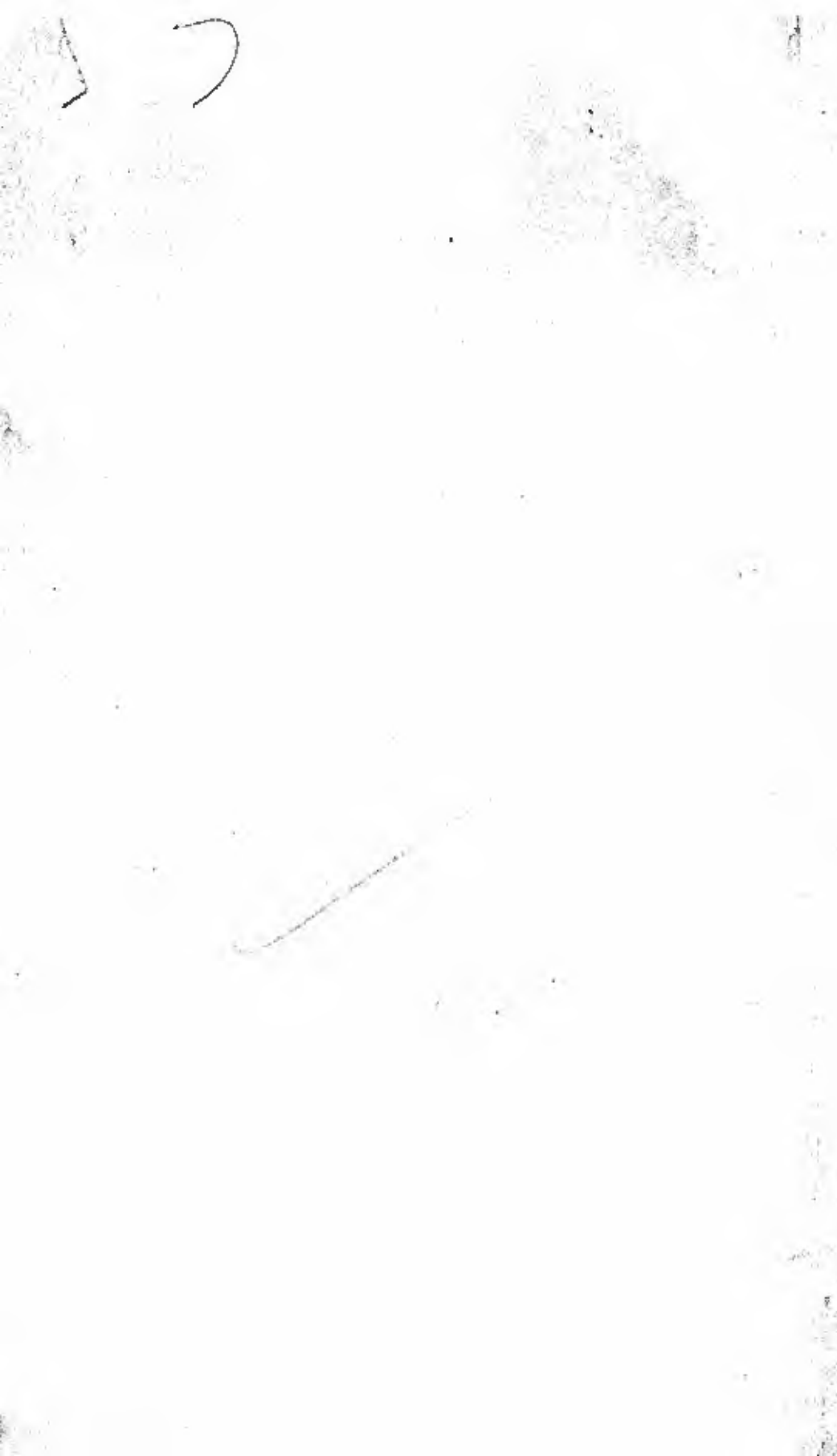
संततमाचारयतीत्यत्र पूर्ववदाहुतिनैरन्तर्यं न संभवति । आहुतेरेकत्वात् । अतो
मन्त्रकर्मसाहित्यस्यैव संततशब्दार्थत्वान्वन्नादौ कर्मोपक्रम इति चेन्नैवम् । या-
(वा) परमाण्वयमिन्दुनैरन्तर्यस्य संततशब्दार्थत्वसंभवात् । न च मयाभाषा-
हुतिष्वपि नैरन्तर्यमस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र विच्छिद्य विच्छिद्य मिन्दुपातेऽपि
कर्मैकत्वाभावात् । अत्र तु न तथेति चेन्नैवम् । तथा सत्याचारार्थं यदाभ्यं
जुह्या गुहीतं तत्तर्ह्यं शनैरविच्छेदेनाऽऽहवनीये पातयेदिति संततशब्दार्थः । यदि
मन्त्रकर्मणोः सहोपक्रमः स्यात्तदानीमनेन मन्त्रेणेति तृतीयाश्रयकं पूर्वकात्त-
वित्त्वत्कारणं मन्त्रस्य करणत्वं हीयेत । तस्मात्पूर्ववन्मन्त्रान्ते कर्मसंनिपातः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये द्वितीयकाण्डे पञ्चमपत्राठक-

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

Central Archaeological Library,

NEW DELHI.

1896

S52V22

Call No. Tai/Ag

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title Taittiriya-Samhita.
Part. IV.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.